

Асаналиева К.А.

**ЭРНИС ТУРСУНОВДУН
ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ИЗДЕНҮҮСҮ**

Каракол - 2015

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ атындагы ЫСЫК-КОЛ
МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Асаналиева Кыял Айбашовна

**ЭРНИС ТУРСУНОВДУН
ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ИЗДЕНҮҮСҮ**

Каракол - 2015

УДК 82/821.0
ББК 83.3Ки
А 90

Басмага Касым Тыныстанов
атындагы Ысыккөл мамлекеттик
университетинин Окумуштуулар
кеңеши тарабынан сунуш
кылынган

Илимий редактор: филология илимдеринин кандидаты, доцент Абакиров К.
Рецензенттер: филология илимдеринин доктору, профессор Щкцбаева Л,
филология илимдеринин кандидаты, доцент Жумакадырова К, филология
илимдеринин кандидаты, доцент Абдубалиева Б.

Асаналиева Кыял Айбашовна

Эрнис Турсуновдун чыгармачылык изденүүсү, -Каракол:ЫМУ,2015.-175 б.

ISBN 978-9967-454-70-5

Монографияда акын-котормочу, прозачы, эссе жанрынын устаты,
документалдуу тарыхый баяндын чебери Эрнис Турсуновдун
чыгармачылыгы кеңири талдоого алынган.

Эмгек филолог-адистерге, изилдөөчүлөргө, аспиранттарга, студенттерге
арналат

А 4603020100-15

УДК 82/821.0

ISBN 978-9967-454-70-5

ББК 83.3Ки

МАЗМУНУ

Киришүү.....	5-7
I.ГЛАВА: XX кылымдын II жарымындагы улуттук адабият жана Э.Турсуновдун поэтикалык чыгармачылыгы.	
1.1 Э.Турсуновдун чыгармачылыгы кыргыз адабий сынында.....	.11-29
1.2. Э.Турсуновдун поэзиясынын идеялык - көркөмдүк өзгөчөлүктөрү.....	29-56
1.3. Э.Турсуновдун сонет жанрындагы изденүүлөрү.....	56-66
1.4. Э.Турсунов – поэтикалык котормонун чебери.....	66-102
II.ГЛАВА: Э.Турсуновдун прозалык чыгармалары .	
2.1. Э.Турсунов жана кыргыз тарыхы.....	103-110
2.2. “Ата Журт” романы: сюжети, маани-маңызы, образдар системасы..... 111-129
2.3. “Балбай” романы: изденүү түйшүгү жана акыбети.....	129-146
2.4. “Боронбай” романы.....	146-157
КОРУТУНДУ.....	158-164
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР.....	165-176

КИРИШҮҮ

Өткөн кылымдын 60-70-жылдары кыргыз адабиятынын, анын дээрлик бардык жанрларынын өнүгүшүндөгү бурулуш учур, көркөм-эстетикалык, жанрдык-стилдик, сапаттык жаңы бийиктиктерди багындыруунун, анын күч-кубатка толуу жолуна түшүүнүн мезгили катары бааланып келет. Бул чындыгында эле ушундай болгону менен ошол көркөм бурулуш өзүнөн өзү жок жерден жарала калбай улуттук адабияттын ага чейинки бүткүл өнүгүш тарыхы, анын сабактары жана ошол кездеги бирдиктүү деп эсептелген Совет коомундагы социалдык-саясий, экономикалык, рухий-маданий өзгөрүүлөр, процесстер менен шартталгандыгы айгине нерсе. Ал кездеги кыргыз адабиятынын ардагерлери да, орто мууну да, анын астанасын жаңы аттап, ага баш-оту менен кирүүгө бел байлаган жаш авторлор да дүйнө таанымы гана эмес, көркөм сөз чыгармачылыгына көз карашы, мамилеси да өзгөрүп, алардын өзгөчө максаттуу өжөрлөрү чыгармачылыкка бийик талап жана ошого жараша талыкпас мээнет керектигин айныбай түшүнүп, изденүүнүн түйшүктүү жолуна түшүшкөн эле.

Ошентип, 60-70-жылдардагы көркөм адабияттагы процесстердин угуту коомдун өзүнүн ички кыймылында, анын ички динамикасында жатса, жалпы адабий өнүгүүдөгү салттуулуктун ыдырашы, жаңыча көркөм процесстердин өрүш алышы, улуттук адабияттын аздыр-көптүр тажрыйбасы жана жалпы совет адабиятынын жаңыча багытка түшүүсү кезегинде кыргыз адабиятында да бир жагынан мурдагы традицияларды улаган, экинчиден аны байкаларлык деңгелде бузган жаңы көрүнүштөрдү жаратты. Алардын табыгый муктаждыгы 50-жылдарда эле, биз сөз кыла турган акын, прозаик, котормочу, изилдөөчү, публицист Эрнис Турсунов чыгармачылыкка кадам таштаган кездерден башталып, 60-жылдары толук күчүнө кирген болчу. Демек, кааласа-каалабаса да Э.Турсунов жана аны менен кыргыз адабиятка аралашкан жаштар ушул процесстин бороонуна же эпкинине дуушар

болушмак. Алардын астында эки жол бар эле: бири – табигат берген дараметине каниет кылып, чеке тердетип мээнет кылбай, “көчтүн карасында, элдин арасында” катардагы акын, прозаик, драматург аталып, китеп артынан китеп чыгарып, акын, жазуучу, драматург катары “таанымал” болуу, экинчиси - талантты таптап, талыкпай эмгектенүү, изденүү менен алдына бийик максат коюу, улуттук гана эмес жалпы союздук, андан ары дүйнөлүк адабият алптарынын деңгээлине жетүүгө умтулуу. Кыргыз адабияты ушул эки жолдогу авторлордун биринчисин көбүрөөк, экинчисин аз жаратты.

Албетте, табиятынан дараметтүү жана ага кошумча эмгекчил авторлордун баары эле Пушкин, Бальзак, Хемингуэй, Шолохов болуп кетишпесе да, кыргыз адабиятында бараандуу из калтырган чыгармаларды жараткандары арбын болду. Ошолордун катарында Эрнис Турсуновдун да алыстан көзгө урунган, аттап өтүүгө же унутуп калууга мүмкүн болбогон калдайган фигурасы, сөз кылуучу сапаттары арбын, көп жанрлуу чыгармачылыгы турат. Кай жагынан албагын, Э.Турсуновдун көп тармактуу чыгармачылыгы кызыкчылык туудурбай койбойт. К.Тыныстанов, К.Баялинов, А.Токомбаев, Т.Сыдыкбеков, А.Осмонов (ж.б.) сындүү улуу жана Б.Сарногоев, Ч.Айтматов, Ш.Бейшеналиев, Ж.Мамытов, Т.Кожомбердиев, К.Каимов, М.Гапаров (ж.б.) сыяктуу кийинки муундагы акын-жазуучулардай эле Э.Турсуновдун чыгармалары улуттук адабият тарыхында тиешелүү ордуна ээ болуп, окурмандар чөйрөсүнө кеңири таралган б.а. бул кашкайган фактыны эске албай туруп 20-кылымдын экинчи жарымынан бүгүнкү күнгө чейинки кыргыз адабиятынын толук кандуу тарыхын элестетүү мүмкүн эмес. Себеби Э.Турсунов көпчүлүктүн чаңында калган автор эмес, тескерисинче колу тийген ар бир теманын горизонтун кеңейте алган, ар бир чыгарманы ийине жеткире иштеп, өз сөзүн башкалардан өзгөчө айта алган көркөм сөз чебери катары таанымал болгон калемгер. Албетте, Э.Турсуновдун бардык чыгармалары телегейи тегиз шедевр болбосо да, анын тигил же бул поэтикалык, прозалык чыгармаларында, өзү жыш кайрылган котормолорунда

ар кыл мүчүлүштүктөр, талаш жаратчу жагдайлар болгону менен жалпы, дүңүнөн карай келгенде ал оригиналдуу да, салмактуу да, өзгөчө да калем ээси экени талашсыз.

I ГЛАВА

XX КЫЛЫМДЫН ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫНДАГЫ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ ЖАНА Э.ТУРСУНОВДУН ПОЭТИКАЛЫК ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ

1.1. Э.Турсуновдун чыгармачылыгы кыргыз адабий сынында

60-70-жылдары кыргыз көркөм сөз өнөрү сапаттык жаңы тепкичке көтөрүлүшү жеке адамга сыйынуу мезгилинен кийинки тарыхый учурга көп жагынан милдеттүү десек жаңылбайбыз. Ошол кездеги адабий өнүгүштөгү жаңычыл, экспериментчил көрүнүштөр биринчи кезекте поэзияда айрыкча таасын байкалды.

“Поэзия өзүнүн идеялык-көркөмдүк, тематикалык-проблематикалык чектерин кеңейтүүгө, поэтикасын жаңылоого бет алып, доордун учкул жүрүшүнөн артта калбоо үчүн аракеттерди, тайманбас эксперименттерди жасай баштады,”- деп К.Ибраимов белгилеп кеткендей, [37, 91-б.]. поэтикалык ой жүгүртүүдөгү масштабдуулуктун өсүшү, чындыкты образдуу чагылтуунун жана жалпылоонун жаңыча формаларына умтулуу - алтымышынчы жылдардагы кыргыз поэзиясынын мүнөздүү белгилеринен болду. Кыргыз поэзиясынын алтымышынчы жылдардагы айдыңына көз чаптырганда анын мурдагы басып өткөн жолунан айырмаланган бир өзгөчөлүк ачык эле байкалат. Бул идеялык-эстетикалык изденүүнүн активдешип, ыкчамдатылган түргө өтүшү десек болот. Мейли улуу муундагы дасыккан акындардын, мейли жаш акындардын чыгармачылыгында болсун, баарында тең мазмундун жаңылыгы менен тереңдигине форманын көп түрдүүлүгү шайкеш келтирүү, дүйнөнү жаңыча көркөм кабылдоо, көркөм ойлоонун масштабдуулугуна жетишүү, коом менен жеке адамдын ажырагыс биримдигин поэтизациялоо күчтүү темп менен жүрүп жатты. Ошону менен бирге поэзиянын предмети жалаң адам менен чектелбегени байкалып,

жалпы эле чындык кубулуштарын анын объектиси кылуу күчөдү. Андай аракеттердин натыйжалары ар кимисинин талант көрөңгөлөрүнө, билим, тажрыйба, изденүү мүмкүнчүлүктөрүнө жараша ар түрдүү деңгээлде болгондугу да түшүнүктүү. Ошого карабастан 60-жылдары көпчүлүк кыргыз акындарынын чыгармачылыгында изденүү жетектөөчү планга чыкты. Элүүнчү жылдардын башталышында китептерин жаңыдан чыгара баштаган С.Эралиев, М.Жангазиев, С.Жусуев, Б.Сарногоевдер анын экинчи жарымынан баштап, чыгармачылык ийгиликтерге жетишти. Ал эми 50-жылдардын экинчи жарымында алгачкы ыр китептерин жарыялаган Р.Рыскулов, Ж.Садыков, С.Абдыкадырова, М.Буларкиева, И.Исаков, А.Кыдыровдун чыгармачылык активдүүлүгү 60-жылдардан тарта кыйла жогорулады.

60-жылдары кыргыз поэзиясына билимдүү, идеялык-эстетикалык даярдыгы жеткилең, жөндөмдүү жаш акындар көбүрөөк келип, улуу муундагы акындардын жетишкендиктерин улантып гана тим болушпастан, поэзияны өздөрүнө таандык жаңы белгилер менен байытышты. Өздөрүнүн алгачкы ийгиликтүү ыр китептерин жарыялагандардын катарына М.Абылкасымова, Ж.Абдыкалыков, Ж.Мамытов, Т.Кожомбердиев, О.Султанов, М.Турсуналиев, Э.Ибраев, С.Урманбетов, Т.Байзаков, С.Акматбекова, Т.Самудинов сындруу бир катар таланттуу жаш акындарды кошууга болот.

Ал эми көркөм проза өзүнүн эң мыкты үлгүлөрү аркылуу 60-жылдардын башында жаңы сапаттык баскычка көтөрүлгөнү белгилүү. Ч.Айтматовдун дүйнөгө атагы чыккан повесттери, У.Абдукаимовдун “Майдан”, Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романдары жарык көрдү. А.Саспаев, М.Байжиев, М.Гапаров, А.Стамов, К.Жусубалиев, К.Жусупов сыяктуу таланттуу жаштардын тобу адабият астанасын атташты.

“60-жылдары кыргыз прозасынын жеңип алган бийиктиги бул болду – “окуялуулуктан” каармандын ички дүйнөсүн сүрөттөөгө багыт алды. Ошондуктан адабиятка жаңыдан кошулган жаштардын көбү чындыкты

образдуу көрсөтүүнүн ыкмасын дал ушул багытта издөөнү ылайык көрүшкөнү табигый иш эле”-дейт белгилүү адабиятчы А.Эркебаев.[80, 152-б.]. Учурдун турмуш чындыгын көрсөтүүгө белсенип киришүү 60-70-жылдары прозачылардын көпчүлүгүнө, анын ичинде айрыкча жаш жазуучуларга көбүрөөк мүнөздүү көрүнүш эле.

Элдердин бири-биринин маданий казыналарындагы кайталангыс дөөлөттөрдү ар бир калктын калың катмарына тааныштырып жаткандар - бул “онунчу муза” деген атка конгон котормо же таржыма жаатында эмгектенгендер экени талашсыз. Кыргыз көркөм котормо өнөрү 20-30-жылдары башталып, кыркынчы жылдардын аягында кадыресе жанданып, бир топ орчундуу чыгармалар кыргызчаланса, 50-жылдарда котормочулук иш бардык жагынан өркүндөө стадиясын башынан өткөрдү, сапаттык жаңы баскыч ушул жылдары белгиленди, котормочулардын катары жаңы калемгерлер менен толукталды. Котормочулук талант - мыкты жазуучунун таланты сыяктуу эле сейрек кездешүүчү талант, журттун сыймыгы, адабий өсүп - өнүгүүнүн күзгүсү. Бул жерде америкалык Питер Хегболдтун “Улуу котормочулар улуу жазуучулар сыяктуу эң сейрек кездешет” деген адилет пикирине кошулбай коюу мүмкүн эмес.

Котормо жаатында 50-жылдары С.Бектурсунов, У.Абдукаимов, О.Орозбаев, К.Эшмамбетов сыяктуу калемгерлер иштеп, не бир залкар чыгармаларды кыргызчалашып, улуттук котормо өнөрүнүн кадыр-баркын өйдө көтөрүшсө, 60-жылдары К.Саякбаев, Б.Сагымбеков, А. Жакыпбеков, Э.Турсунов, К.Ырсалиев сыяктуу калемгерлер котормочулук мыкты даярдыктарын далилдешип, котормо ишинде кыйла эмгек кылышып, ал мезгил кыргыз котормосунда андан ары өнүгүүнүн, жаңы чыгармачылык чыйырларды багынтуунун жылдары болду.

Кыргыз элинин белгилүү акыны, котормочусу, таланттуу прозачысы, драматургу, белсемдүү публицисти Эрнис Турсунов кыргыз адабиятынын босогосун дал ушул биз сөз кылып жаткан алтымышынчы жылдары аттаган.

Эрнис Турсунов - кыргыз поэзиясында өзүнүн орду бар, оригиналдуу таланттуу акын. Ал - кээ бирөөлөрдөй отуз-кырк ырлар жыйнагынын автору эмес, бар болгону алтымыш жыл ичинде жети ырлар жыйнагын жарыялаган. “Эң кубанычтуу нерсе, анын поэзиясында татаал турмуш, оргуштаган махабат, назиктик, адамдын өмүрүндөгү бийиктик, философиялык ой жүгүртүү акындык эргүү менен поэтиканын чебер каражаттары аркылуу сүрөттөлөт.”-деген К.Бобуловдун пикири анын аз, бирок саз жазган акын экендигин айгинелейт. [97, 3-б.].

Э.Турсунов поэзияда гана эмес, прозада да устат, окурманын терең сыйлаган калемгер экени белгилүү. Анын мыкты прозалык чыгармаларына «Бадахшан» деген повести менен «Ата Журт», “Балбай”, “Боронбай” романдары, “Ажал айтып келбейт”, “Жоголгон өмүрдүн таалайы” деген үчилтик кирет. Э.Турсуновдун адабий портретин түзүүдө анын драмалары жөнүндө айтпай коюуга болбойт. Ал ушул кезге чейин жети драма, үч опералык либретто жазыптыр. Эрнис Турсуновдун «Айчырайлуу кыздар» («Сулуулар»), «Ак ийилип сынбайт», «Жүрөгү күчтүүлөр», «Замандаш» өңдүү пьесалары кыргыз театрларынын сахнасында ийгиликке ээ болот, ал ошондой эле «Олжобай менен Кишимжан», «Ормон менен Балбай», «Жусуп Баласагын» деген опералардын либеротторлорунун автору. Ал кийинки жылдары чебер публицист катары талантынын жаңы кырларын ачып, элибиздин жаңы тарыхынын катаал доорунда адилеттик үчүн күрөшүп, курман болгон эр-азаматтарынын тагдырлары жөнүндө жазылган курч макалалары менен жалпы коомчулуктун көңүлүн бурду.

Эрнис Турсуновдун чыгармачылыгында поэтикалык котормо өнөрү өзгөчө орунду ээлейт. Ал атактуу кыргыз акыны Алыкул Осмоновдун котормо өнөрүндөгү улуу салтын улантып, өмүрүнүн эң жигердүү мезгилинде орустун жана дүйнөлүк поэзиясынын мыкты өкүлдөрүнүн эң сонун үлгүлөрүн кыргыз тилине шыктанып которду. Дүйнөлүк поэзиянын классиктери Данте, Петрарка, Катулл, Шекспир, Киплинг, Блейк, Байрон, Гете, Гейне, Шиллер, Мицкевич,

Петефи, Верхарн, Рудаки, Руми, Хафиз, Лермонтов, Есенин жана башкалардын лирикалык ырларын которуп, «Бал китеп» деген ак берметтей ырлар антологиясын чыгарды.

Өз доорунун кайгы-зарын ырдаган орустун улуу акыны И.А.Некрасовдун «Русь жеринде ким жырдайт» дастанынын көркөм котормосу да Турсуновдун калемине таандык. Кийинки жылдары ал мусулмандардын ыйык китеби «Куранды» жана христиандардын «Библиясын» кыргызчалатты. Орус поэзиясынын алпы А.С.Пушкиндин ыр менен жазылган «Евгений Онегин» романы - башка тилге өтө кыйынчылык менен которулган татаал поэтикалык чыгарма. 30-жылдары Касымалы Баялинов, 40-жылдары Алыкул Осмонов которгон бул залкар чыгарманы 60-жылдары Эрнис Турсунов кыргыз тилине кайра которду.

Автор жөнүндө маалымат

Эрнис Турсунов 1935-жылы 24-августта Фрунзе шаарында интеллигент-кызматкерлердин үй-бүлөсүндө туулган. Энеси - Сабира Телтаева (Турсунова) 1924-1928-жылдары Москвадагы Күнчыгыш эмгекчилеринин Коммунисттик университетти бүтүп, Бухарин менен Зиновьевден дарс угуп, Ташкенттеги Орто Азиялык коммунисттик университетинин аспирантурасында окуган экен. Кыргызстан КПБКнын аткаруу комитетинин мүчөсү болгон. Аялдар советин уюштурууга катышып, жетекчилик кылган. Атасы, Нурдин Серкебаев - илгертен колунда бар тукумдун урпагы жана өз учурунун алдыңкы адамдарынан болгон. Ал Москвадагы Жогорку окуу жайын бүтүргөндөн кийин Кыргызмамбастын тунгуч директору болуп дайындалган. 1938-жылы кандуу репрессияга кабылып, кырчындай 28 жашында жөнү жок жалган жалаа менен эл душманы делип камалып, атылып кеткен. Ал жөнүндө Э.Турсунов буларды жазат: “Кыргыз обкомунун биринчи секретарлары: А.О.Шухрай, М.Л.Белоцкий, М.К.Аммосов Биринчи май жана Октябрь майрамдарына эмгекчилерге карата Борбордук Комитеттин атынан куттуктоолорду өкмөттүк трибунадан орусча айтып турганда алардын жанында тексттин кыргызчасын ошол замат которуп, Кыргызмамбастын жаш директору Нурдин Серкебаев өзүнүн коңур үнү менен рупор аркылуу бакылдап жар чакырып турду. Аммосов: “Да здравствует красные печатники!” дегенде, Нурдин Серкебаев: “Жашасын кызыл басмаканачылар!”-деп кыйкырды. Аммосов да, Серкебаев да ошо замат камалып: “Силер жашасын бүткүл дүйнөдөгү фашизм!” жана “Жашасын кызыл басмачылар!”-деп кыйкыргансыңар деген күнөө коюлуп атылып кетишти. Ошондон көп өтпөй эле “эл душмандарынын” аялдары, бир туугандары, балдары аңдууга алынып, Абдракмановго, Исакеевге, Орозбековго жан тарткандар катары Кенжеккан Бектаева кызматтан бошотулду, Сабира Телтаева партиядан чыгарылды” [137, 192-б.].

Нурдин Серкебаев эл чарбасын пландоо институтун бүтүрүп, отузунчу

жылдарда тилмеч кадрлардын жетишсиздигине байланыштуу жаңы ачылган кыргыз мектептерине латын тамгасында чыкчу тарых, география, ботаника, зоология китептерин, марксизм-ленинизм эмгектерин которуп, бастырып турган. Булар жөнүндө автордун 2010-жылы чыккан “Эл душманы” аттуу даректүү көркөм баяндамасында кеңири маалымат берилет. “Аталар, залкарлар жана кайрандар” аттуу маегинде [86, 10-б.]. Э.Турсунов (журналист Сагын Акматбекованын интервьюсунда) мындай дейт “Атам камалып кеткенде мен эки жаштагы наристе экем. Андыктан атамдын элесин эсимде элес-булас кармай албай калдым. Азан чакырылып коюлган атым Эшмухамед. Атам камалып кеткенден кийин энем экинчи жолу Турсунов Кененбай деген кишиге турмушка чыгып, мага ошо кишинин фамилиясы берилип, атымды өзгөртүп Эрнис деп коюшуптур. Албетте, өз атамдын атын алып жүрүүм, ал кезде өтө коркунучтуу жана опурталдуу болчу. Өз атам тууралуу 18 жашка чыкканда гана билдим...”

“Ак ийилет, бирок сынбайт”, дегендей Нурдин Серкебаев 1959-жылы акталган, партиялуулугу калыбына келтирилген. Сөөгү 1991-жылы Бишкектин үстүндөгү Чоңташтагы Атабейиттен 138 шейиттин арасынан табылган.

Экинчи атасы, Кенебай Турсунов партиянын Ысыккөл обкомунун бөлүм башчысы, Чоңалай, Ысык-Көл, Тоң, Тогузторо райкомдорунун биринчи секретары болуп, Кыргызстандын түндүк-түштүгүн койбой алыскы райондорунда эмгектенген.

Э.Турсунов жогорку билимди Москвадагы М.В. Ломоносов атындагы университеттен жана Кыргыз мамлекеттик университетинен алган. Университетти бүтүргөндөн кийин Искусство иштери боюнча Башкы башкарманын начальнигинин орун басары, Кыргыз театрларынын репертуарлары боюнча башкы редактору, Кыргызфильм киностудиясынын сценарий бөлүмүнүн начальнигинин орун басары, кыргыз улуттук телерадио Комитетинде башкы редактордун орунбасары, “Алатоо” журналында бөлүм башчы, “Мектеп” басмасында улуу редактор жана Тажикстан менен

Кыргызстандын мектептеринде кыргыз, орус тилдеринен мугалим, Кыргыз академиялык драма театрында адабий бөлүм башчы болуп иштеген.

Кыргыз адабияты менен маданиятына сиңирген зор эмгеги үчүн ага “Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер” жана “Кыргыз Республикасынын Эл акыны” деген наамдары берилген. Ысык-Көл облусунун ардактуу жараны. Адабият жана маданият тармагында ыйгарылчу эл аралык Түгөлбай ата коомунун, Аалы Токомбаев, Жоомарт Бөкөнбаев, Таттыбүбү Турсунбаева атындагы сыйлыктардын лауреаты, ошондой эле бир нече Грамота, Ардак грамоталар менен сыйланган.

Ал 1995-жылдан тартып Республика алдында өзгөчө эмгек сиңирген эмгеги үчүн персоналдык пенсионер. Жазуучулар союзунун көркөм котормо ассоциациясынын жетекчиси.

Ал эмгектен талбаган мээнеткеч, жаңыга бет алган изденгич, кемчиликти бетке айткан таамай инсан. Жөнү жок талаш-тартыштардан алыс турган, даража, мансап, наам, сыйлыкка, байлыкка көз артпаган токпейил, жоомарт, өз бетинче чыгармачылык менен иштеген эркин калемгер.

Эрнис Турсуновдун чыгармачылык шыгы эрте ойгонгон. Ал он эки жашынан жаза баштаган. “Аксууга саякат” деген чакан аңгемеси 1948-жылы, “Тынчтыкты коргойбуз” деген ыры 1950-жылы республикалык газеталарга басылып чыккан. Биринчи ырлар жыйнагы 1956-жылы, биринчи проза китеби 1957-жылы студент кезинде жарык көргөн. Ошондон бери адабият жана маданият майданында талыкпай, жигердүү эмгектенип келе жатат.

Чыныгы талант жанр тандабайт. Абадагы куш кандай сызса, деңиздеги балык кандай сүзсө ал поэзияда, прозада, публицистикада, котормодо, драматургияда, лирикада эркин сүзөт. Көркөм адабияттын кайсы гана жанрына колу тийбесин, Эрнис Турсунов аны бийик деңгээлге жеткире билген албан талант. Өмүр бою тынымсыз окуп, изденип, кыргыз адабиятына мейли котормодо, прозада, поэзияда болобу эбегейсиз эмгек жаратып келет. Анын билгендерин эле билүү, же анын жазгандарынын баарын окуп чыгуу

канчалык татаал экенин баамдап, анын чалкыган ой-парасатына, акылмандыгына, эмгекчилдигине, чеберчилигине баа берсек болот.

Э.Турсуновдун чыгармачылыгына окумуштуу, сынчылардын кызыгуусу жана изилдөө иштери 50-60-жылдарда эмес, кийинчерээк тактап айтканда 80-жылдары башталган. Ал эми 50-жылдары гезит-журналдарда саналуу гана макалалар жарык көргөн экен. Мисалы: 1955-жылы жарык көргөн

Э.Турсуновдун “Гүл” аттуу ыр китебине **С.Егиналиевдин** “Балдарга арналган бир жыйнак” аттуу сын макаласы [115, 4-б.]. жарыяланган. Макаланын автору бул жыйнакка киргизилген ырлар боюнча тематика, сюжет түзүү жагынан автордун кеңири түшүнүгү бар экенин белгилейт.

Сынчы **К.Эдилбаев** “Китеп тагдыры - сөз тагдыры” аттуу макаласында Э.Турсуновдун чыгармачылыгына алгачкылардан болуп оң баа берет. Ал 1978-жылы чыккан “Автопортрет” ыр жыйнагына кыйла кеңири пикир билдирип: “Э.Турсуновдун китебинде азыркы кезде кыргыз лирикасында көбүрөөк иштелип жаткан темалар, идеялык-эстетикалык умтулуулар жана ага мүнөздүү ийгилик менен мүчүлүштөр бар. Биринчи иретте бул лирикалык китеп жөн эле карандай расчет менен мисирейип отуруп алып ыр жасоочулуктун эмес, кыйла изденүүнүн, эргүүнүн жана бир топ эмгектин жемиши экенин китептеги дурус лирикалык түрмөктөр ырастап турат,”-дейт. [76, 60-б.].

Белгилүү сынчы К.Ботояровдун “Ким жыттабайт сүйүү чиркин гүлүнөн” аттуу макаласында жалпысынан кыргыз поэзиясындагы арзуу лирикасынын идеялык-эстетикалык өсүп-өрчүү жолдору, өксүктөрү жөнүндө сөз болот. “Айрым акындарыбыздын сүйүү ырларында маселенин бир гана жагы - денеге болгон суктануу гана бар экендиги байкалат. ”Ар кимдин сүйгөн малы бар” дегендей, айрым акындын аял денесинен өзүнө жаккан бир мүчөсү болот да, ыктуу-ыксызына карабай эле ырынын бир өңүрүнө жамай салчу адаты бар.Алалы:

Ачык жатты ай көрүнгөн
алкымың,
Ачык жатты колго толо балтырың.

.....
Ак чыныдай төшүң тиреп
Илипчик,
Ак балтырды сууга салып
олтурдуң.

.....
Бала мисал сууга кирген
Шапшынып,
Балтырыңдан өөп турду
Алтын көл.

(Мисалдардын баары Э.Турсуновдун “Жигиттер”,Ф., “Кыргызстан”, 1970-ж жана “Бийиктик”, Ф., “Кыргызстан”, 1973-ж. деген жыйнактарынан келтирилди) Албетте, ар ким өзүнө жаккан нерсени айтууга акылуу. Бирок, он жолу эмес. Эгер он жолу айткысы келсе, он түрдүүчө айтсын. Бул жердеги мисалдардан көрүнүп тургандай, акын жалгыз “балтырдан” башка эч несе ойлоп тапкан эмес. Анысы аз келгенсип: өтө интимдүү сезимге берилгендикти демонстрациялап жатат.[19, 24-б.].

Белгилүү сынчы **К. Байжигитов** да “Ыр – турмуштун канаты” деген макаласында Э.Турсуновдун ырларындагы ушу сыяктуу кемчиликтерди белгилей кетет: “Азыркы учурда кыргыз поэзиясында көзгө дароо урунчу темалардын бири-махабат темасы. Махабат темасына келгенде, менимче, акын Э.Турсунов “алдына адам чыгарбайт”. Анын соңку ырлар жыйнагы (“Авторпортрет”. “Кыргызстан”, 1978-ж.) толугу менен биздин ойду ырастай алат.

Мен, мисалы, аба менен дем алып.

Сага берсем денемен от чыгарып.

Сен, мисалы, менден ысык от алып,

Тукумдарга жайыласың тутанып [135, 31-б.].

Бул жыйнакты колуна кармаган адам махабат ырларынын аябай майдаланып кеткенин баамдабай койбойт. Акын, аял менен эркектин интимдүү турмушун, эротикалык мотивдерди “мазмундуулук” деп түшүнүүсү жана ошол багытта “талыкпай изденүүсү” бизди кабатыр кылбай койбойт” [11, 41-б.].

Ушуга окшош ойду **О. Турдубаев** “Мазмунга умтулуу керек” аттуу “Кыргызстан маданиятынын” 1974-жылкы 14-майдагы санына жазылган макаласында чагылдырат: “Катардагы окуучу катары мен да Э.Турсуновдун “Бийиктик” аттуу ырлар жыйнагын окуп чыгып, К.Ботояров байкабай калган дагы бир көрүнүшкө дуушар болдум. (Айырмасы - тигинде акындын негизги көз токтоткону аялзатынын балтыры болсо, мында негизи объективге **өбүү, өбүшүү** алынган):

Бирок өмүр дайым колдо турчудай,

Бир өбүшпөй бөлүнүшкөн экенбиз(38-бет)

Бир өбүүгө куштар болуп өлгүдөй,

Бирден аңдып чалма ыргыттык биз анда.(83-бет)

Сууда туруп биз өбүштүк наздана,

Сугун артып жыргап турду айлана(83-бет)

Келтирилген мисалдар-акындын кеминде үч-төрт куплеттен турган ырларынан жыйынтыкталган, ошол ырды ыр кылып турган саптары. Тагыраак айтканда, автордун берейин деген ою. “Өбүү” деген сөз ыктуу да, ыксыз да колдонула берет жана мисалдардан көрүнүп тургандай ар бир жазылган ыр ошол сөз менен жыйынтыкталат.

А.Эркебаевдин “Элдик эпостон адабий эпоско” аттуу адабий изилдөөлөр жана сын макалалар жыйнагынын ичине кирген “80-жылдардагы поэзиябыздын арымы” аттуу макаласында да Э. Турсуновдун адресине да

ушуга окшош сын-дооматтар айтылат: “Адабий сын убагында калыс көрсөткөнүнө карабастан, Э.Турсунов өз “салтын” улантууда. “Чексиз Сүйүү” аттуу китебинде муну кайрадан да ырастайт: “Мурдагы эле бир милдетти аткарып, махабатты күүгө салам кайрадан”. Албетте, акындын “махабатты” кайрадан күүгө салышына, чексиз сүйүүгө берилгендигине эч каршылык жок. Бирок махабатты (асылдыкты, тазалыкты, назиктикти) анын кайрадан да анатомиялык көрүнүш, эротизм кейпинде түшүндүрүшү чечкиндүү нааразычылык туудурат.” [80, 177-б.].

Ушу сыяктуу көптөгөн сын-дооматтар басма сөз беттеринде ошо мезгилде көп айтылып жүрдү, канткенде совет мезгилиндеги идеология да өз таасирин тийгизбей койгон жок. Ал убакта адамдын жеке турмушу, сүйүүсү, каалоосу, эңсөөсү акыркы орунда туруп, беш жылдыктын планын качан төрт жылда аткарып салабыз, качан коммунизмге жетебиз деген ой гана совет элин түйшүккө салып туруш керек эле. Ал мезгилдеги жазылган сүйүү ырлары эмгек темасы менен коштолбой жазылчу эмес. Лирикалык каарман сөзсүз түрдө эмгектин алдынкысы болгон кызылчачы, пахтачы кызга ашык болуп, анын совет өлкөсүнө кошкон салымын суктанып жазчу. Ошондуктан акындардын алгачкы жыйнактарындагы сүйүү ырлары анча жалыны жок, кургак саясаттын кучагында калган. Бул көрүнүш ошол убактагы акындардын бардыгына дээрлик тиешелүү. Мындай көз караштар кийинки мезгилдерде гана такыр өзгөрдү. Э.Турсунов ошол мезгилде эле аялдын нукура сулуулугун даңазалап, келишимдүү келбетине суктанып жазган ырлары, ал учурда өтө терс, одоно көрүнүп “акын өтө интимдүү сезимди демонстрациялады” деп айрым адабиятчылар сын айтышкан.

Лириканын тематикалык жиктелишине көңүл бурсак, сан жагынан алганда сүйүү ырлары биринчи орунда турат. Ал эмес тарыхта да, өз чыгармачылыгын бүтүн бойдон жалаң ушул тематикага арнап койгон залкар акындар да бар. Алар махабат лирикасынын теңдешсиз үлгүлөрүн жаратып

кетишкени баарыбызга белгилүү. Атап өтсөк Данте, Петрарка, Катулл жана Омар Хаямдын ырларынан жалындын учкуну чачырап ар бир окурмандын жүрөгүнө от жагат. Э.Турсунов Омар Хаям болуп кетпесе да, азыркы убакка чейин өзүнүн чыгармачылыгында сүйүүнү, аялды даңазалап келгени күнөө же кемчилик болбош керек эле. Кеп акын аялзатын канчалык чебер, көркөм, таасирдүү даңазалай алды деген маселеде болчу.

Ал эми **Т. Орокчиев** акындын чыгармачылыгына кеңири анализ жасап, басма сөз беттерине жарыялаган макалаларында анын наамына оң пикирлерди айтат: “Э.Турсуновдун кайсы гана ырына ой жүгүртпөйлү, поэтикалык ойлору терең, диапозону кенен, көркөм салыштурууга бай, уйкаштары так, песнялык жанрга жакын, уккулуктуу, жагымдуу.” [101, 3-б.].

“Евгений Онегин” романынын үчүнчү котормосу Эрнис Турсуновго таандык. Бул үчүнчү котормого көптөгөн сын-дооматтар болду, айта кетсек **К. Артыкбаевдин** “Евгений Онегиндин” жаңы котормосу” аттуу макаласында: Жаңы котормодогу Венера, Фортуна, Лель Гименей, Ипокрена, Аврора, Нереида, Аврора сыяктуу сөздөр колдонулбай тап такыр түшүп калгандыктан, ал сөздөрдүн берген маанилери жетиңкиребей көмүскөдө кала берип, анын ордуна жеңил-желпи кыргыздаштырылган түшүнүктөр пайда болгон. Муну котормочу эске алса болмок. Э.Турсуновдун котормосу боюнча менин эң орчундуу дооматымдын бири ушул.” [3, 186-б.].

Көрүнүктүү окумуштуу **Д.Кулбатыров** “Көркөм котормодогу чеберчилик маселелери” аттуу китебиндеги ““Евгений Онегиндин” үч котормосу” деген макаласында Э.Турсуновдун котормосуна кеңири токтолот: “ Э.Турсуновдун калеминен жаралган “Евгений Онегиндин” үчүнчү котормосу бардык жакшы көркөм чыккан жерлерине карап баалаганыбызда да, абдан эле солгун, өңү азыңкы, сөздөрү таасирсиз жаралган. Анда али кыргыз окуучуларынан жашынып жаткан эң кызыктуу ойлор, көп көркөм боектор дагы жакшылап изденип, чыгармачылык менен которулса, оригиналдуу поэзиябызды

байытууга, өстүрүүгө көмөктөшчү зор кубат бар”- деп [79, 101-б.].

Окумуштуу Д.Кулбатыров Э.Турсуновдун “Евгений Онегинин” биринчи жолку таржымадагы кемчиликтерди көрсөтүп, кийинки котормолорунда изденүү менен эмгектенсе чоң ийгиликтерге жетишерин көрөгөчтүк менен айтыптыр. Баарыбызга белгилүү, Э.Турсунов ушу сыяктуу көп сын-дооматтарды, кемчиликтерди эске алып “Евгений Онегинди ” кайра колго алып өжөрлөнүп иштеп, мыкты котормо жаратты.

Анын котормолору тууралуу **К.Джидееванын** “Поэтический перевод и историко - литературный процесс ”Ф.,Кыргызстан, 1980; “Лирика Пушкина в киргизских переводах”. -Фрунзе: Кыргызстан, 1972., О. **Ибраимовдун** “Адабий классиканын азыркы өмүрү” - Фрунзе, 1982; Көз караш. - Фрунзе: Кыргызстан, 1984 эмгектерде да сөз болот.

1988-жылы, 24- сентябрдагы “Ленинчил жаш” газетасына **Т.Болчуровдун** “Евгений Онегиндин” жаңы котормосу” аттуу макаласы жарыяланган. Анда “Евгений Онегиндин” жаңы котормосу кыргыз окурмандарынын сынына коюлган төртүнчү котормо экени айтылат. Айта кетчү нерсе, Пушкиндин “Евгений Онегин” романына үч жолу кайрылып, (1967, 1988, 2004-жылдары) кайрадан иштеп чыгуунун өзү эле котормочунун өз ишине жоопкерчилик мамилесин гана эмес, эң негизгиси бул улуу чыгармага акындын дилинин тазалыгын айгинелеген факты болуп эсептелет.

Филология илимдеринин кандидаты, **Р.Сыдыкова** 2008-жылы, 12-декабрда “Агым” газетасына жарыяланган “Кооз шумпай арбап паанаңан, колго түштү ууз жаш денең” аттуу макаласында Э.Турсуновдун Дүйнөлүк поэзиянын антологиясына кирген “Евгений Онегиндин” үчүнчү жолку которулушу жөнүндө мындай дейт: “Романды түшүнүш үчүн Пушкинди курчап турган чөйрөнү, ал жашаган доордун идеясын, анын карама-каршылыктарын, күндөлүк турмуштун майда-баратына чейин билүү зарылдык туудурат. Ошондуктан, орусча чыккан академиялык басылыштан толук которуп, толук комментарийлеп, романдын жазыла баштаган датасынан бүткөнгө чейинки

күнүнө дейре изилдеп, Э.Турсунов романга карата, Пушкинге карата, Пушкиндин дооруна карата илимий негизде мамиле кылган!” Андан тышкары Р. Сыдыкова “Көркөм котормо маселелери” аттуу китебинде да Э.Турсуновдун башка котормолоруна да оң баа берет.

Филология илиминин докторлору К.Артыкбаев, К.Асаналиев, котормочу К.Абдыкеримовдор да аны котормо чыгармаларына кеңири талдоого алышкан. Карагулованын, Жороеванын “Постижение Онегинской строфы” деген илимий изилдөөлөрүндө котормого оң баасын беришкен..

Асылбек Медетбеков “Художник жана көркөм чындык” аттуу адабий сын жыйнак китебиндеги “Туткундап турса, кана? Аттуу макаласында [51, 70-б.]. мындай сын пикир жазат: “Лирикага” түзүүчү тарабынан эң мыкты деп табылган котормолор кириптир. Булардын ичинде мурда оозго алынып, жатка айтылып кеткен, окуучулардын жүрөгүнө сиңген У.Абдукаимовдун, А.Токомбаевдин, М.Алыбаевдин, А.Токтомушевдин варианттары менен бирге жаңы котормолор - С.Жусуевдин, Ж.Садыковдун, Э.Турсуновдун, Ж.Абдыкалыковдун варианттары орун алыптыр. Жогорку төртөөнүн котормосуна токтолбосок да болот, алар капкачан өз баасын алган, ал эми төмөнкү аты аталгандарга карата ой айтпай кетүүгө болбойт. Акындын ирония менен сарказмга толгон атактуу эпиграммасын мисалга алалы. Мында стиль да бөлөк.

”Жарым-төрө, жарым-көпөс,

Жарым-көзөл, жарым-наадан.

Жарым-митаам, анан, анан

Болобу деги толук адам?”

(которгон Э.Турсунов.”Эпиграмма”, 70-бет.)

“Полу-милорд, полу-купец,

Полу-мудрец, полу-невежда.

Полу-подлец, но есть надежда,

Что будет полным наконец”

Пушкиндин сатиралык калеминин бөтөнчүлүгүн толук ачууга аракет жасап, көп аракет жасаган. Мында котормочу зор бийикти багынтып алгансыйт. Ушул эле учурда ал болгону жалгыз куплеттен турган чыгарманын мазмунундагы айтайын деген башкы жана түпкү ойду түшүнбөй, түшүнсө да кармап, көрсөтө албай, эпиграмманы таптаза бузуп таштады. Пушкин ырдын азыркы эки сабын сатиралык персонажды “жарым-жүзү кара, эми толук жүзү кара болор деген үмүт бар”деп бүтүрөт. Э.Турсунов аны жарым-төрө, көпөс, көзөл, наадан, митаам катары туура көрсөтүп келип, анан качан бүтүн бир адам болот деп которот. Эпиграмманын мазмунундагы сарказм да, ирония да, сатира да жокко чыгып, аягы акорд менен башындагы ноталардын ортосундагы кызыл жип үзүлүп, учкул афоризм заматта өзүн жоготту. Ыр “бөлөк бирөөнүн начар пародиясына окшоп калды”

Акындын дарегине ушул өңдүү көптөгөн ой-пикирлер, сындар болду. “Көрө көрө көсөм, сүйлөй сүйлөй чечен” демекчи акынды мындай сындар чындап такшалтты, накта чымыркантты. Өзүнүн багытынан бир да кыйшайбай, талбаган эмгек, күчтүү эрк менен ырдан ырды, котормодон котормону жарата берди. “Дүйнөлүк поэзиянын антологиясынын” баш сөзүн жазышкан адабиятчылар **А.Акматалиев** жана **Н.Өмүрзакованын** пикирин окуп, ушундай жыйынтыкка келесиң. “Биз эмне үчүн Антологиянын биринчи китебинде Сүйүнбай Эралиев менен Эрнис Турсуновдун поэтикалык котормолорун гана бөлүп алдык? Анткени, бул акындар биринчиден, жарым кылым бою котормочулукта системалуу түрдө ак ниет кызмат аткарып келе жатышат, экинчиден, алардын котормолору кыргыз адабий процессинде белгилүү даражада сөз кылууга арзыйт, үчүнчүдөн, өз чыгармачылыктарын котормодон бөлүп карашпайт, төртүнчүдөн, алардын котормочулук тажрыйбалары көпчүлүк үчүн, өзгөчө котормочулук менен жаңыдан алп урушуп жүргөндөр үчүн көркөмдүк-эстетикалык сабак болот.”[113, 11-б.]

Филология илиминин доктору, профессор, КРнын эл жазуучусу **Кеңешбек**

Асаналиев - өмүрүнүн акыркы жылдарында Э.Турсуновдун чыгармачылыгы тууралуу терең жана кеңири ой калчаган бир топ макалаларды жазды. Биз "Адабий Ала -Тоого" 2005-жылы №8, декабрь-январь айларында жарыяланган макалалары менен 2010-жылдын, 19-октябрындагы "Кыргыз Туусу" гезитине жарыяланган макаласына эске алып жатабыз. Сынчы: "Акындын биринчи ырлар жыйнагы мурда эле жарыяланса да, 1970-жылы "Жигиттер" деген наам менен жарыкка келген жыйнакты Э.Турсуновдун акындык башталышы деп эсептейм. Ал эми, "Бийиктик" ырлар жыйнагы (1973-ж.) менен, мен билгени, акын ошол мезгилдеги аты аталып, дүңгүрөп калган таланттуу акындардын катарына (О.Султанов, Т.Кожомбердиев, Ж.Мамытов) кошулуп, ошол мезгилдин салты, эрежеси боюнча Жазуучулардын пленумунда, съездинде аты кадимкидей аталып туруш керек эле. Андай болгон жок, ал турмак тизмеге да кошулбады, сан жагынан эбегейсиз өсүп кеткен жазуучулардын көпчүлүк шарданында жүрдү", -деп калыс баасын айтат. Окумуштуу Э.Турсуновдун иштеген ар бир жанрына кең-кесири токтолуп, талдап келип макаласынын аягында мындай дейт: "Сөзүмдүн жыйынтыгында Эрнис Турсунов өзүнүн чыгармачылыгында дүйнөлүк поэзиянын асманындагы Чолпон жылдызды ориентацияга алып, ошого карай багыт алган. Ошондой гана бийиктикке багыт алуунун чыгармачылыктын өнүмүн, натыйжасын берерин ал жакшы түшүнөт." К.Асаналиевдин мындан башка да акын иштеген ар бир жанр боюнча олуттуу ой айтылган мыкты макалалары бар.

Э.Турсуновдун романдары демекчи кыргыз адабият айдыңында аттын кашкасындай таанылып калган чыгаан-окумуштуу, сынчылардын алгылыктуу пикирлери да бар. Аларга **А.Акматалиевдин** "Көркөм чыгарма жана тарыхый баатыр инсандар" (Бишкек, 1999), **К. Байжигитовдун** "Мезгил жана адабий - көркөм кыймыл" (Адабий – сын макалалары. Б., 2011), **М.Жумаевдин** "Жаңы мезгил жана адабият" (80-жылдардан бүгүнкү күнгө чейинки кыргыз прозасы).-Б.,2012-ж. (Э.Турсуновдун "Балбай" романы ж.б.) сыяктуу

эмгектерин кошууга болот. **Ү.Култаева, Г.Мурзахметованын** тарыхый роман боюнча диссертациялык эмгектеринде да Э.Турсуновдун романдары тууралуу азын оолак сөз болот.

Окумуштуу **Н.Өмүрзакованын** “Кыргыз поэзиясында сонет формасынын калыптанышы жана өнүгүшү” аттуу диссертациялык эмгегинде (Б.,2001.) жана “Сонет формасындагы салттуулук менен жаңычылдык диалектикасы”- (Б, 2001.) аттуу монографиясында акындын сонет формасында жазылган ырларына кеңири жана терең анализ жүргүзүлөт.

Р.Керимбекованын “Шекспирдин сонеттери кыргыз тилинде” (Вестник КГНУ: научно-теоретический журнал. Филологические науки. Ч1. 1997-ж.) деген макаласында да анын сонеттер жөнүндө кыскача пикир айтылат.

“Кыргыз совет адабиятынын тарыхында” (Ф.,1987,1-том) Э.Турсуновдун чыгармачылыгы жөнүндө эч нерсе жазылбайт, бир гана “Кыргыз көркөм котормосу” бөлүмүндө (түзгөн **О. Ибраимов**) 727-бетинде “Евгений Онегиндин” котормосу жөнүндө, авторлордун атын атабай жөн гана жалпылап кетет. **К. Артыкбаевдин** “20-кылымдагы кыргыз совет адабиятынын тарыхы” (Б.,2004) окуу китебинде да Э.Турсунов боюнча эч кандай маалымат жок. Бир гана “Кыргыз адабиятынын тарыхында”(20-кылымдын адабияты. 60-жылдардан кийин -Б., 2012. 7-том. 440-461-б.) академик **А. Акматалиев, Н.Өмүрзакова** менен бирдикте Э.Турсуновдун чакан чыгармачылык портретин биринчилерден болуп жазышкан. Анда калемгердин сонеттерине жана прозаларынан тарыхый инсанга арналган романына басым жасалган.

Дээрлик 50 жылдан ашуун чыгармачылык түйшүгүндө жүргөн бараандуу жазуучу, акын, котормочу, публицист Э.Турсуновдун чыгармачылык өнөрканасына арналган атайын иликтөөлөр, сын-пикирлер мына ушулар менен чектелет. Көрүнүп тургандай алар аз жана көбү жалпы адабий процесстин тутумунда айтылган ой-пикирлер болуп эсептелет. Ал эми чыгармачылыгы менен мурда эле **К. Асаналиев** белгилегендей олуттуу

сүрөткерлердин катарынан орун алып, эгемендүүлүк жылдарында өзгөчө жигер менен иштеген Э.Турсуновдун көркөм-адабий туундулары кеңири жана ар тараптуу иликтөөгө муктаж экендиги атайын далилдөөнү талап кылбайт.

1.2. Эрнис Турсуновдун поэзиясынын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү

Француз элинин улуу уулу Вольтер өз учурунда «Жүрөктү козгоочу жаңы чындыктарга адамдарды үйрөтө албаган ырлар окууга татыксыз» дегендей, бизди курчап турган дүйнөнү, адамдардын өз ара карым-катышын, биз көрүп жүргөн бардык нерсени көркөм кабыл алуу - жаратылыштын тартуулаган өзгөчө сыйы. Бул тартууну өмүрүнүн акырына дейре өркүндөтө алган акын - чыныгы сүрөткер. “Акын карапайым адам көрбөгөн, анчейин байкалбаган турмуштук окуялардын билинер - билинбес байланышын көрөт. Башка бирөө көрүп туруп эле айта албай турган нерсени издетпей туруп табылгандай сөздүн сыйкырдуу күчү менен жүрөк титиретерлик кылып айтат. Акындын акындык жосуну ушунда.” - деп белгилүү сынчы Кеңешбек Асаналиев айткандай [7,61-б.]. табиятынан таланттуу, илхамы күчтүү толкундай болгон акындар турмушту жандантуучу күчкө ээ. Алардын курч көзү, сезимтал баам-туюму кайсы гана нерсеге урунбасын, аны өзүнүн көркөм дүйнөсүнөн өткөрүп, поэзияга айлантат, чыгармачылык кудуретине, дүйнөгө көз карашына, фантазиясына жараша окурмандын ой-толгоосун козгоп, аң сезимине бүлүк салат.

Мезгил өзү иргеп-сынап алгандай, жылдар өткөн сайын ыр жазган көп чабал акындар унутулат, алардын жазгандары келечек муундарга жетпейт, замандаштарынын деле эсинде калбайт. Чыныгы акындын гана жарк эткен көркөм туундулары жакшы эмгектери көмүскө калган ортозаар же начар эмгектерин да аренага алып чыгышы мүмкүн. Анткени, акындын чеберчилигинин калыптанышында алар да белгилүү өлчөмдө өбөлгө болуп, аны ар тараптуу айкындоого шарт түзөт

Акын тил, сөз аркылуу жалпы айтканда арманы менен дарманын да билдирет. Адамдын көңүл толкуну, эргүүсү, кыялы, жан-дүйнө толгоосу, ички туюм- сезимдерисиз нукура поэзия жаралбайт. Андыктан, бул тегинден

жалпыга белгилүү формула эмес. Каерде сезим дүрт жанса, ошол жерде поэзия башталат. “Сезим - поэтикалык натурадагы ишмерликтин бири; сезимсиз акын да, поэзия да жок”-дептир В. *Белинский*. [15,122-б.]. Сөз өнөрүнүн мерчеми, кыл чокусу, жүрөк толтосу - тил. Ал тилдерде ажайып сүйлөй билгендер акын аталат. Муну атактуу философ Дидронун сөздөрү да бекемдейт десек болот: ”Жаратылыш мага караганда, художникке чоң кызыкчылыкты туудурат. Мен үчүн болгону көрүнүш, ал үчүн андан башка да сүрөттөп көрсөтүүнүн үлгүсү”[26 549].

Поэзия - гүл таажысындай үлбүрөк, жер кыртышындай борпоң, кыпындай жеңил, ошондой эле тоодой залкар, күндөй даркан, дарыядай шар, деңиздей ташкын.

Билесиңби, Ырды көксөйм неликтен?

Бирден миңге толкуйт жүрөк демиккен.

Ыр деген ыр (сын эмес да чыр эмес),

Ысык табы кара ташты эриткен.

Биз сөз кыла турган акын Э.Турсунов өзүнүн поэзияга болгон мамилесин мына ушундай жүрөктөн чыккан, ыргактуу жана уккулуктуу, ынанымдуу формада берет. Демек, анда чыныгы поэтикалык дарамет, аны талаптагыдай деңгээлде айта билүү жөндөмү бар. Акын поэзияга өтө чоң жоопкерчилик менен мамиле жасарын төмөнкү ыры күбөлөп турат:

Жорго минбе! Жорго минсең эстей жүр:

Жол карытып жортсо былк-шылк этпей жүр.

Аңга салат, дөңгө салат, суу кечет,

Ат башынан алыс учуп кетпей жүр!

Калем алба! Калем алсаң эстей жүр!

Калпың канча, чаркың канча чектей жүр.

Жаман нерсе-жалган атак, жалган чуу,

Жар башынан алыс учуп кетпей жүр! [135, 185-б.]

Анын поэтикалык чыгармалары айрым авторлордукундай көп болбогону менен тематикалык көп түрдүүлүгү, жанрдык-стилдик байлыгы менен айырмаланат. Акын башынан эле “аз болсо да саз” жазууга, эптеп уйкашса эле аны “ыр” аталышында окурманга тартуу кыла коюудан качып, көркөм-эстетикалык бийиктиктерге жетүүгө умтулганы ачык байкалат.

Э.Турсуновдун кайсы гана ырына көз салбайлы, поэтикалык ойлору терең, көркөм салыштырууга бай, уйкаштары табигый, так, уккулуктуу, жагымдуу. Жөнөкөй эле тигил же бул нерсе жөнүндө болобу, же бир чоң кубулуш жөнүндө болобу, акын ал көрүнүштүн тышкы абалы менен бирге дароо ички дүйнөсүн ачып кирет, предметке жан киргизчү сөзгө өтө чоң маани берет. Саптагы сөз ордунда турса, ырга кыймыл берет, тамырына кан жүгүртөт.

Комуз ыйлайт, комуз черткен кол ыйлайт,
Коштоп аны кыргыз баскан жол ыйлайт.
Оп тартылып байыркы элдин күүсүнө,
От башына кимдер гана чогулбайт.
Күү мукамы «Көкөй кести», »Сен дүйнө»,
Үч буроого кантип гана батты экен,
Үшкүрүгү туман болгон жер-дүйнө?!.[135, 374-б.]

Поэзиянын мыкты үлгүлөрүнө тийиштүү болгон мындай мүнөздүү белгилер анчалык деле көп эмес. Ал изденүүнүн үстүндө жемиштүү эмгектенген таланттардын гана маңдай теринен жаралчу жаңы поэтикалык ачылыштар, же орус акыны А.Н. Асеев айткандай: ”сушность эта - в ее неожиданности, в ее неповторимости, в ее новизне, всегда удивительной... В чем же эта неожиданность и новизна поэзии? В открытии новых соотношений смысловых реальных понятий”[8, 45-б.]. Демек, акын эгер мезгил агымы

менен кошо тең жарыша жүрүп отурбаса, өзүнүн мурдагы чыгармаларынан артык көркөм туунду жаратып, жаңы жээктерге умтулбаса, бир ордун таптап турган бечарага окшоп калмак.

Поэзиянын бир керемет кудурети - биз өзүбүз билип-көрүп эле тургансыган нерселердин кубулуштардын ж.б. дагы бир кырын көрсөтүп маңыз-маанисин ачууда турат.

Э.Турсунов адабиятка жаштайынан аралашып, мектепте окуп жүргөндө эле ырлар, аңгемелер жаза баштаган. Анын эң алгачкы аңгемеси 1950-жылы "Кыргызстан пионери" газетасына жарыяланса, студент кезинде 1955-жылы алгачкы жыйнагын чыгарууга жетишти. Аны балдарга арнап «Гүл да гүл, Биз да гүл» деп «Гүл» атады.

Күн сайын карасак,
Күлүндөп таң атат.
Гүлда гүл, биз да гүл,
Гүлгүндөй бала чак.
Кол менен досторум,
Эккендей сортторун.
Гүлдөрдүн гүлү биз,
Гүл ачкан сопсонун.[126, 20-б.]

Автор жаштарды Ата Мекендин көркү, жердин ээси катары санап, алардын турмушун күн сайын ырга салгысы келет, ага өз кубанычын кошкусу келет. Ал эми "Кол менен досторум, эккендей сортторун"деп ошол мезгилдеги туруктуулуктун, гумандуулуктун, адилеттүүлүктүн мекени тарбиялаган эң сонун, өзгөчө сапаттагы жаш адамдарды эске алат. Мына ушундай ырлардан турган акындын алгачкы жыйнагы өзүнүн жаңылыгы менен, көркөмдүгү менен окурмандарды тез эле өзүнө тартып алган эле.

"Гүл" жыйнагы тематикалык жактан кеңдикке, сюжет түзүү жагынан чеберчиликке аракет кылган жаш автордун кеңири чабытына чыйыр салган эле. Э.Турсуновдун али такшала элек, бирок арымдуу алгачкы ырлары

гумандуулукту, патриоттуулукту образдуу шөкөттөп мектеп жашындагы өспүрүмдөрдүн жаш өзгөчөлүгүнө, сезим деңгээлине ылайык экендиги байкалган. Балдар үчүн чыгармаларда өзгөчө алардын жаш өзгөчөлүгү, психологиясы эске алынат. Ага жараша, аларга эң жакын турган нерселер жөнүндө айтылат. Жыйнакта балдар үчүн кеңири белгилүү болгон оюндардын негизинде жазылган »Жашынбак», «Ак терек, көк терек» деп аталган ырлардагы элестүү сүрөттөлөр окуучуларды өзүнө тартпай койбойт.

Жашын, жашын, жашын бат,
Калкаласын жашыл бак.
Дым-дым болдук жашындык,
Кыйын болсоң, азыр тап.
“Күкүк” деген үн чыгат,
Тетигинде ким турат.
Тал түбүндө турбайбы,
Көрүп калды Нурбайды.[126, 24-б.]

Бул саптар жалпы сөздөр менен жазылган ойлордун жөн эле кургак жыйындысы болбостон, көркөм жана сараң сөздөр аркылуу гана көрүнүштөрдүн бир учурдагы абалын, тек-жайын элестүү ачып берет.

Кенже жана орто жаштагы балдарга арналган чыгармаларда тил байлыгы, баяндалуучу окуялар, саптардын түзүлүшүндөгү маани жактан болгон өсүштөр, ой-жүгүртүүлөр кайсы бир учурларда өзүнүн окурмандарынын жаш өзгөчөлүгүнөн бир аз алдыда болушу зарыл. Анткени, мындай мүнөздөгү ырлар алардын түшүнүгүн кеңитүүгө, образдардын түзүлүштөрүнө карата кызыгууларды пайда кылууга, тил байлыгын өстүрүүгө алып келер эле. Жыйнактагы “Талант жөнүндө талаш”, “Динамодон репортаж” өңдүү сюжеттүү ырлар, “Максат”, “Нан керек, жашоо керек” деп аталган поэмалар мына ушул мүнөздө жазылган. “Талант жөнүндө талаш”

аттуу ырдын лирикалык каармандарынын бири келечекте художник болууну кааласа, экинчиси акындыкты сүйөт, үчүнчүсү композиторлукту тандап алган. Ар бири өздөрү сүйгөн кесиптин өзгөчөлүктөрүн түшүнүшөт, талашышат да, ыр кесиптердин ар биринин керектүү экендигин түшүндүрүү менен аяктайт. Мүмкүн, кайсы бирөөлөргө балдар үчүн симфония, сюита, оратория, поэзия, живопись, графика өңдүү искусствонун жанрлары, алардын өзгөчө элементтери толук түшүнүксүз болушу ыктымал. Ошондуктан, балдар булар жөнүндө ойлонушсун деген максат жатат дегенибиз туура жана үлүшү чоң. Бул жерде автор мына ошол кенже, же орто жаштагы балдар жогорку аталган терминдердин маанисин жакшы билбестигин эске алып ага үйрөтүүнүн, кызыктыруунун ынанымдуу ыкмасын тандап алганын көрүүгө болот. "Өлкөбүз боюнча саякат" аттуу сюжеттүү ыр "Фрунзе-Москва", "Борбордо", "Москва-Кавказ", "Сулуу Кавказ", "Реактивдүү самолет менен" деген бөлүмчөлөрдөн турат. Бул бөлүмчөлөр боюнча балдар Ата Мекендик техниканын, маданияттын өсүшүнөн кабардар болушуп,- экспресс, телевизор, электровоз, энергия, семафор, гранит, проспект, эскалатор өңдүү жаңы сөздөр менен, пальма, банан, магнолия, лилия окшогон гүлдөр, өсүмдүктөр менен таанышышат. Өзгөрүлгөн Кара-Кум, дүйнөнүн кооз бурчу Кавказ, реактивдүү самолет жөнүндө кабар алышат. Булардын бардыгы жаштардын түшүнүгүн, сезимин байытуу керек. Мына мындай поэзия өзүнүн окуучуларын ээрчип жүрүү үчүн эмес, өзүнүн артынан ээрчитип, жол көрсөтүп жүрүү үчүн керек. "Жаша, жаша жашчылык", "Жүрөгүмдө", "Ленин жөнүндө ыр", "Тынчтык уулу", "Күлө бер бөбөк", "Балдар маршы" өңдүү ырлар жогоркуларга көп окшошо бербейт. "Талант жөнүндө талаш" жана "Өлкөбүз боюнча саякат" аттуу ырларда айтылган ой окуучулары улам барган сайын жаңылык менен тааныштырып, ээрчитип жүрүп отурган болсо, бул ырларда ал өзгөчөлүк бир аз чектелген, ошондой болсо да тарбиялоочу, билдирүүчү мааниси зор. Мисалы:

Кең үлпөтү барчылап,

Күлөт бөбөк талпынат.

Өмүрүндөй кызыктуу,

Көңүлү да жаркырак.

Эреркесе жаш бөбөк,

Улам таалай тартылат.[126,45-б.]

Өлкөдөгү жаштардын бактылуу турмушу ырдын негизги мотивин түзөт.

Э.Турсуновдун бул жыйнагында биз жогоруда сөз кылган ырлар менен катар дагы кошумча иштөөлөрдү талап кылган өзөксүз, маани жактан кайталоолору бар жана чексиз узарта берсе да же кыскартып койсо да мааниси өзгөрүлбөгөн ырлар да киргизилген. Мындай чыгармаларга “Пионер”, “Бир короонун балдары”, “Агайга”, “Бизди күтөт келечек”, “Майрамдуу май”, “Сулуу май” деп аталган ырларды кошууга болот.

“Бир короонун балдары” деген ыр 39 строфадан туруп, 36 баланын аты аталган. Андан башка 6 жерде атты атоонун ордуна диалог колдонулган. Бул сандык көрсөткүч өзүнчө бир балдар бакчасын көз алдыга келтирет. Экинчиден мына ушул 39 строфаны бири-бирине тыгыз байланыштырып турган белгилүү сюжеттик өзөк жок. Бул ырдын он же он беш строфасын алып таштаса да же, ушундай эле стилдеги дагы бир он-он беш строфа ырды кошуп окусак да, же болбосо строфаларды баш аягы кылып аралаштырып окусак да ырдын мааниси өзгөрүлбөйт. Бул ырдын тажатма чексиздигине алып келет. Быяктан, ар жактан, бир жактан, алдыртадан, берки кыз, аркы кыз деген сөздөрдүн ыксыз кайталанышы да мындай ырлардын супсак, жугумсуз болушуна алып келген.

Жыйнактагы “Агайга”, “Бизди күтөт келечек”, “Көпөлөк кыз” аттуу ырлар уютку болчу пикирден алыс, абстрактуу, жалпы сөздөр менен жазылган. Мисалы:

Айдай аппак нур жүзү,

Коңгуроодой күлкүсү.

Көпөлөк кыз канатчан,
Көпөлөктүн гүлдүүсү.
Маңдайында жаркырайт,
Келечектин күзгүсү.[126,46-б.]

Башкасын айтпаганда да, үй-бүлөгө кечээ гана кошулган кызга-(жаңы төрөлгөн) коңгуроодой күлкү берип, “ар адамга таанымал” кылып, адам баласындагы болгон бардык оң сапаттарды ыроолой салуунун өзү элде аша чапкандык экендиги ачык көрүнөт.

Адам баласында болгон асыл сапаттар бала төрөлгөндө кошо төрөлөбү, же болбосо, ал турмушка келгенден кийинки тарбиянын, тажрыйбанын негизинде ал калыптанабы деген суроо мындай ырларды окуганда өзүнөн өзү келип чыгат. “Мээримдүү май” ыры да жетишерлик иштелбеген. Аны уйкаштык үчүн гана кайталанган “май, май, ай-ай, жай” деген бир өңдөш сөздөр түзөт.

Ошентсе да, бул жыйнакка киргизилген ырлар тематика боюнча, сюжет түзүү жагынан автордун кыйла кеңири түшүнүктө экендигин, алынча чеберчилигин көрсөтөт. Э.Турсунов али такшала элек болсо да гумандуулукту, патриоттуулукту даңаза кылып, жеткиликтүү жана көркөм формада мектеп жашындагы балдардын жаш өзгөчөлүгүнө, туюм-сезим деңгээлине тууралап берүүгө аракет кылат. Мунун өзү акын катары Э.Турсунов изденүү процессинде тургандыгын айгинелеп турган эле.

Белгилүү адабиятчы К.Асаналиев: “Акындын биринчи ырлар жыйнагы мурда эле жарыяланса да, 1970-жылы “Жигиттик” деген наам менен жарыкка келген жыйнакты Эрнис Турсуновдун акындык башталышы деп эсептейм. Эч кимге билинбей, билгизбей, куду дал өзү айткандай “бака болуп чардабай”, жазган ырлары бөтөнчө постсоветтик мезгилде жараткан ырлары жыйнакталып, топтолуп, “Автопортрет” деген ыр берметтерин түзгөн” - деп белгилейт [96, 5-

б.]. Бул лирикалык китеп кыйла изденүүнүн, эргүүнүн жана бир топ эмгектин жемиши экенин андагы дурус лирикалык түрмөктөр ырастап турат. Мисалга алсак.

Жазарымда толкуп жаткан деңизди,
Деңиз болуп кең дүйнөгө чалкыймын,
Деңиз менен акын жаны эгизби
Денем көлкүп мейкиндикте калкыймын.
Жазарымда таңкы чыккан жылдызды,
Жылдыз болуп таң алдында жаркырайм.
Жазаарымда сүрү күчтүү турмушту,
Жарга урунган суудай болуп шаркырайм.

Билбейм, элге кандай таасир этеерин,
Эмне жазсам, ошого окшоп кетемин. [135, 30-б.].

Бул жыйнак жөнүндө эң биринчилерден болуп, өз баасын берген сынчы К.Эдилбаев төмөнкүлөрдү жазат: “Анын формалык туюнтуу жөндөмүндөгү ийкемдүүлүк ырдын идеялык-мазмунуна, окулуш интонациясына, эмоциялык демине маанилүү касиет киргизип турат. “Автопортрет” жыйнагындагы айрым ырлардын песнялык белгилерге ээ болуп турушу да ушундан.”[76, 61-б.] деп белгилеп келип, мүчүлүштүктөргө да токтолот: “Ал эми китептин тараза баспаган жагын эске алсак, анда эң оболу жогорку түшүнүктөрдүн философиялык маңызы терең ачылып, маани-мазмуну бийик доошко ээ боло албай жатышы ойго келет.

Сулуу көрдүм сууга келип чөмүлгөн,
Сууда туруп чачын жазды өрүлгөн.
Эрки менен кулач уруп, шапшынып,

Элик мисал эл ичинен бөлүнгөн -

деген саптар чыны менен “Бийиктик” китебиндеги аялзатына түшкөн акын сугунан ашып түшө албайт, тек автордун мурда айтып койгон, жазып койгон,

окурманга тааныш ойлорун кайра кайталап айтып берүүсүн билдирет. (Деги, акындын аялдарга жазган ырларын окуп отурсаң трубадурлардын куртуаздык лирикасы эске түшөт). Ошентип Э.Турсуновдун лирикалар менен мүчүлүштөрдү талдап жана тең салмактап келип :

Колумдагы калемим,
Боегуна кана элек.
Чебердиктин дарегин,
Чындап али таба элек-

Деген акындын өз сөздөрүнө макул болбоско арга жок. Э.Турсунов турмуштагы өмүр, сүйүү, бакыт жана кайгы деген түшүнүктөр жөнүндөгү айрым ой-жүгүртүүлөрүндө анын бизге белгилүү себеп-натыйжаларын терип-тепчип айтып, бул түшүнүктөрдүн накта дидактикалык маңызын эзмелеп, карандай сентенцияга өтүп кетет.”[76 , 65-б.].

Акын үчүн чыгармачылык күрөш - чыныгы жашоо; анын жан түтпөс азабы, маңдай жаркыган кубанычы, ошол эле учурда өзүнө алымсынбаган кайгысы, кайра мелтилдеп толо келген бактысы бар. Акын өздүк руху менен акын болуп, ошол, дүйнөсүндө тынымсыз төңкөрүш жасайт. Эгер чоң бурулуш, бийик секирик жасай алса, ал өз колу менен экинчи өмүрүн жаратат.

Кыян өтөт жүрөгүнөн

акындын,
Кыз, абайла, ташкынына кез
келсең .
Кербез жигит, сен да байкап
катылгын,
Кээде жалын өрт экенин
эскертем!

Акын өзү алдас уруп өткөн күндөрү аккан суулары жөнүндө кийинки бир лирикалык ырында мындайча ой жүгүртөт:

Капчыгайда кан чеңгелдеп,
теминет,

Кайда шашат, эмне мынча
ээлигет?

Азоо туйлап, ак жыландай
ийрилип,
а мейкинде жаш сулуудай
керилет.

Жылдар изин сууга жазып
ал дайра,

Жылма жылып агып барат
капкайда,

Баскан жолдо ташып кайра
тартылып,

баарын көрөт эмне жазса

маңдайга. [135, 33-б.].

Жашоо деген бир кылка, бир нукта өтпөөсү табигый иш. Адамдар баштарынан күн менен түндү, жай менен кышты кечирген сымал узун- кыска өмүр сапарында далай окуялардын күбөсү болорун, ошолор гана адамдын жашоо мүмкүнчүлүгүн кеңейтип турарын эскертип жатат.

Акындын чыгармачылык кудуретине, дүйнөгө көз карашына, фантазиясына жараша окурмандын ой толгоосун козгоп, аң-сезимине бүлүк салат. Алардын темпераменти, эмоциясы, ой дүрмөтү, жүрөк толкуну сыртын тээп тургандыктан, чыгармаларында ар качан жаштыктын белгилери сакталып турат. Нукура акындын чыгармачылыгы тууралуу жыйынтыктуу ой айтууга анын бир же эки китеби жетиштүү болот. Калган китептери анын өсүү жолундагы андан аркы дараметин аныктоого материал болот.

“Жигиттик” деген жыйнакта башынан аягына чейин жигиттик жөнүндөгү бийик ой кызыл сызык менен өтөт. Элибизде “жигиттен сөз чыкканы - жан

чыкканы” деген таамай айтылган курч макал бар. Анын сыңары, акындын оозунан чачыраган алтын сөз окурман үчүн ыйык.

Бали! –деген сөз айтылса
кыргызда:
Байге салты көз алдыңа
тартылат,
Тулпар минип бараткандай
жылдызга,
Туяк кызып, от ыргыткан
шаң чыгат.

Жигит! – деген сөз айтылса
кыргызда:
Жибек тандап кыз ээлигет
үйдөгү,
Дүбүрттөрү алда-кайдан
угулса,
Дүрбү менен бир каратат
дүйнөнү. [127, 37-б.]

Арийне, жигиттик адам өмүрүнүн бир курагы катарында гана каралбайт. Акын ал сөзгө кеңири маани берип, адам парзы менен бирдикте карайт. Ошол себептен жигит деп, эл алдында граждандык чоң милдет өтөгөн адамдарды туюнат. Бул анын акындык кредосу, окурман алдындагы вазийпасы.

Өр талашып, качат экен кийиктер,
Өңүп барып атат экен жигиттер.
Жакын жетип Күн астынан караса,
Жапыз экен бийик деген бийик жер.
Илеп тарткан өрт эмеспи жигиттер,
Ишенбесең эпкинине тийип көр.
Тил агытып тилип алба тилиңди,

Тийген жери курч экенин билип кел! [127, 49-б.].

Акындын поэзиясынын мындай өзгөчөлүгүн Т.Орокчиев таасын байкап:

“Эрнис Турсуновдун акындык бөтөнчүлүгү - өмүр, өлүм, бакыт, кайгы-муң, Адам, жашоо, убакыт, табийгат, махабат тууралуу жазылган сонеттеринде жана балладаларында байкалды. Мейли, скрипка же кылкыяк сыбызгытсын, ак чыныны же таш күзгүнү ырдасын, Ысыккөл же Көкөмерен сыяктуу жер кереметин күүгө салсын, бары бир алардын ар бирин өмүр менен, жылдар менен органикалуу байланышта карайт. Алардын башкы каарманы өзү. Алган багыт, объект: адамдар, жылдар.”- деп жазат. [101, 4-б.]. Ырасында эле буларды автор бири-бири менен карым-катышта сүрөттөйт:

Үмүтүм жүзөгө ашпай Көкөмерен,

Үстүңөн шуу үшкүрүп өтө берем.

Кайрылып сен артыңа

акпагандай,

Мен дагы келбесиме кете

берем –

Көкөмерен!

Бир жылда жомоктордон жолугаарбыз,

Ал күнгө сенден озуп эрте келем.[135, 334-б.].

Ырда Көкөмерен – жөн гана агып жаткан дайра эмес. Акын сүрөттөгөндөй, Көкөмерен кайра арт жагына акпай турган, кайткыс өмүр! Ошондуктан акын: ”мен дагы келбесиме кете берем” деп ырдан кыскача жыйынтык чыгаруу менен жаратылыштын, өмүрдүн түбөлүктүүлүгүнөн кабар берет.

Өрөпкүп өр чапчыган

Көкөмерен,

Өзүңдөй кулач жайып өтөт

кенин,

шар агып тоскоол жарып

өткүм келет ,
шамалдай жигиттиктин эрки
менен,-
Көкөмерен,
сага окшоп тынбай аксам
доор санап,
самаган максатыма жетер
элең. [135, 334-б.]

Табийгат менен акындын карым-катышы таасын. Убакыт менен дайранын үзүлгүс байланышын акын поэтикалык образ аркылуу көрө билет. Акын ар бир көрүнүштү убакыттын түздөн-түз натыйжасы катары карайт. Чындыгында турмуштагы бардык көрүнүш убакытка көз каранды.

Дале бүтпөй баскан жолдун алысы,
дале тынбай жүрөктөрдүн кагышы.

Дале бышат дарбыз, жүзүм, дан, күрүч,
дале турат эл көргөндүн баарысы.

Дале чуркайт убакыттын арышы,
дале угулат толкундардын дабышы

Дүңү менен тоо чалкалап, көл жатат,

Дүйнө деген байыркынын жаңысы.[135, 13-б.]

Акын келтирилген куплетте убакытты чыныгы сүрөткерлерче сүрөттөйт. Убакыт, албетте, баскан жол, адамдардын ойку-кайкы сапары. Булардын катарында секунддарга жарыша дүк-дүк кагуусун токтотпогон жүрөк дабышы. Жер жүзүн жаңылап, улам жазда бүчүр ачып, күздө берекесин төккөн эмгектин куту: дарбыз, жүзүм, дан, күрүч жана ушуларды жаңылап турган убакыттын арышын көрсөтөт. Ошондуктан, баскан жолдун арышы, жүрөктөрдүн кагышы тынымсыз кайталана берет. Өмүр сапарында баскан жол эч качан бүтпөсүн эскертип, акын жаз-күз аралыгындагы дарбыз, жүзүм,

дан, күрүч дайыма бышып турарын таасын, терең жана көркөм сүрөттөйт. Жөнөкөй адамдар анча этибарга албаган нерседен да акын поэтикалык жарк эткен жалын табат. Ошол нерсе, мисалы, көлөкө болсун, ага акындын дилиндеги от дүрт эткенде, ал дароо жандуу образга айланат. Биринчи эки куплетте көлөкөдөн кыскача кабар берет. Үчүнчү куплеттен тартып, экспрессивдүүлүккө өтүп, акын образды ары ишенимдүү, ары сатиралык нукта улантып отурат. Көлөкө көлөкө болгон касиетинен калып, поэтикалык предметке өтөт.

Күн чыкса күн алдына жетип барат,
күүгүмдө күмөнү жок кетип калат,
бүркөлүп, күн күркүрөп, добул жүрсө,
бүк түшүп бекем жерге бекип алат,-
бул ага бүткөн адат.

Түнкүсүн көлөкөм жок өзүм калам,
Түнөрүп көзгө урунам араң-араң.
Көлөкөм басып, туруп, жүрсүн үчүн,
Көп иштеп чырак жанган үйгө барам,
Ушундан ырыс табам [135, 335-б.].

Мында эч ким элес албаган көлөкө жөнүндө сөз болуп жатат. Ар ким көлөкөсүнө ар кандай мамиле кылат. Ал эми Э.Турсуновдун көлөкөсүнө кылган мамилеси таптакыр башкача. "Жамгырда, күн суукта, бурганакта" ал көлөкөсүн таппай калат. Кайсы жана кандай учурда анын жолдошу ээсинен алыс кетти. Кеп мына, ушунда. Бул лирикалык образда акын эмне жөнүндө айтайын дегенин окурманга жеткирди. Демек, жамандыкта "жаныман караманча таппай калам" дейт. Акын көлөкөсүн саптан сапка улаштырып, узун сабак кеп кылып отурбайт. Тескерисинче, ээси менен аласа – бересеси бар, кадимкидей эле жандуу образ жаратты. Биз эми көлөкөнү жөн салды гана көлөкө дебей калдык. Көрсө, акындын акындык кудурети ушунда экен.

Эч ким байкабаган, аны андан башка деп элестетүүгө мүмкүн болбогон өзүнчө бир дүйнөнү жашоого алып чыгып, окурмандын көз алдында таасын тартып коет.

Же болбосо “Ак чыны” деген ырынан мисал алалы акындын өзүнө гана таандык табылгалары аттын кашкасындай таанылып чыга келет.

Коймолжуп кыргыз кызы
сунган чыны,
Кош колдоп ”ичиңиз”деп
турган чыны,
Ийменип шек алдырбай
чертип коюп,
Ичине жүрөк балын
куйган [135 , 332-б.].

Акындык чеберчилигин ачып көрсөткөн, окурмандын ой-сезимине бүлүк салган мындай ырлар Э.Турсуновдо арбын. Кайсы гана акынды албайлы, алардын ырларындагы жаратылышка арналып, анын сулуулугун даңазалаган, ар бир көрүнүшүн сүрөттөгөн саптарды сөзсүз кезиктиребиз. Чыныгы акындын жүзү алардын ырларында көрүнүп, ал эми жүрөктөгү сөздөрү лирикасы аркылуу төгүлөт эмеспи. Биздин диссертациялык иштин объектиси болгон Э.Турсунов да жаратылыш темасына келгенде өзгөчө күйүп, жаратылышты жанындай сүйүп, аны коргоо биринчи милдет экендигин ырларында баса көрсөтөт.

Чычкан мурду өтө албаган токойдон,
Чыга калды он эки айры ак бугу.
Ок аталбай калтылдадык ошондо,
Окшой түшүп – жакшы көргөн жаш сулуу.

Алдыбызда элес турду унуткус,

Айтты курбум:»бол катыгүн, ат муну!»
«Токто дедим, атпа дедим, бул укмуш,
Тоо койнунда бугу көргөн бактылуу!»

Артка силкип он эки айры мүйүзүн,
Ала качты жалжал көзүн, сүйүүсүн.
Көрбөптүрмүн сулуулукту мен мурун,
Көз алдымдан тарых өттү бир үзүм.

Курбум, макул аео кылба бугуга,
Куралыңды сунат белең сулууга?[135, 10-б.]

Кыргыздын тоосун, көлүн поэтизациялоо акын үчүн потенциалдык темага айланган. Тоо, көл жана жаратылыштын башка көрүнүштөрү акындын жекече үнүн, интонациясын, ички кайрыктарын белгилөөчү камертон сыяктуу.

Чагылгандуу кара булут кетпеген,
Чамгарактап учкан куштар жетпеген,
Аскалары акак, бермет кочуштап,
Асмандагы Жылдыз шаарын беттеген.
Тарыхы бар, аты да бар – Хан-Теңир,
Таштан эмес, бүт тулкусу алп темир,
Кыргыз жокто, кыргыз баскан из жокто,
Кылымдарды басып келген канча бир.[135, 324-б.]

Э.Турсуновдун көркөм сүрөттөө каражаттары мол болуп, дайыма акындын оюн жандуу, элестүү, таасын берүүдө активдүү кызмат өтөйт. Өзгөчө кыргыз бермети болгон ажайып Ысык-Көлүбүздү сүрөттөгөндө көңүлүң көлдүн толкуну сымал толкуй түшөт. Бул айрыкча «Тамылжып көлдө таң атат» ырында көрүнөт.

Тамылжып көлдө таң атат,
Таң менен туруп карасак:

Ажайып дүйнө бетинде,
Ак куулар учуп баратат.[135, 425-б.].

Көл көпкөк мончоктой болуп, ага ак мөңгүлүү тоонун сүрөтү тартылат да, акын көлгө болгон сүйүүсүн жашыра албай, жүрөгүнөн чыккан сөздөрүн арнап, көл менен ар дайым суктана тургандыгын белгилеп кетет.

Алкагын тоолор курчаган,
Ай жүзүн тиктеп уктаган,
Көшүлүп жаткан сулуудай-
Көлүмдү көрсөм суктанам.

Ар качан эстен чыкпаган,
Аңкыган гүлүн жыттагам.
Көркөмү көпкөк мончоктой,
Көлүмдү көрсөм суктанам.[135, 426-б.].

Көлдүн сулуулугун көп эле акындар ырга кошту. Бирок, ар биринин стили, ыкмасы ар башка. Бир карасаң баары эле сөздүн гүлүнөн тандап, анын ар бир көрүнүшүн кандай кабыл алса ошондой өзүнүн жүрөгүнөн чыккан сөздөрүн арнайт. Катар коюп салыштырсаң, сөзсүз түрдө ар биринин өз-өзүнчө тиешелүү өзгөчөлүктөрү өзү эле бөлүнүп чыга келет. Анын сыңарындай Э.Турсуновдун ырлары да сүрөттөө каражаты жагынан өзүнчө бөтөнчүлүктөргө ээ.

Кыргыз поэзиясын, көркөм эстетикалык бийиктиктерге көкөлөтүп көтөрүүдө зор салым кошкон темалардын бири – сүйүү темасы. Ашыктык сезими, махабат толкуну, сүйүү назы атам замандан бери эле ар бир адамдын жаштык дооруна ылайык ырдалып келет. “Дүйнөлүк поэзияда бүт чыгармачылыгын махабатты ырдоого арнаган, сүйүү лирикасынын эң сонун үлгүлөрүн жараткан акындар көп. Алардын катарына Сафо, Анакреон, Катулл, Шота Руставели, Хафиз, Петрарка, Фет, Гейне өңдүү акындар кирет.

Ошондой эле ар бир элдин улуу акындарынын поэтикалык мурасында махабат темасы кыйла эле орун ээлейт. Пушкин, Лермонтов, Роберт Бернс, Гете, Байрон, Мицкевич, Данте, Гамзатов, Навои, Жами, Абай, Барпы, Алыкул. Булардын чыгармачылыгынын арасынан махабат лирикасын алып салганда эңшериле түшөрү анык”-деп жазат К. Ботояров [19, 8-б.].

Э.Турсуновдун сүйүү ырлары элегиялуу жана романтикалуу белгилерине карабастан өтө кумардуу. Өзү чын сүйүп турган киши гана чыныгы сүйүү ырын жарата алат. Бакыт турмушту билгендерге берилгендей, сүйүү чыныгы сүйгөндөргө берилет. Бардык сыйкырдуу күчтөрдөй эле сүйүү сезимин оозеки айтып бериш кыйын. Ал түшүндүрүлгүс азаптуу нерсе. Ошол үчүн араб, кытай, фарсы, европа классикасынан тартып, ушул күндөргө чейин сүйүү поэзия аркылуу айтылат.

Күч атасы камаарабай жай кана,
Күйүп турган отту сууга таштады,
Ошол замат буу көтөрүп айлана,
От өчтү да... суу шарактай баштады.

Ошол өңдүү күйүп турган көздөрүң,
От илебин жүрөгүмө таштады,
Көрүп туруп айланамды сезбедим,
Көзүң өчүп... жүрөк күйө баштады.[135, 193-б.].

Акындын ой толгоосун ээрчип отуруп, жүрөгүнүн согушун тыңшайлы. Ошондой саптарындагы мукам кайрыктар көрүнбөй жаткан магнитин сууруп чыгарат; кандайдыр жылуу сезим окурмандын жүрөгүнө капчысынан кирет да салмак менен сезимине орноп калат. Акындын устаттыгы ушунда.

Унут дедиң! Ага дарман жетпеди,
Укмуштуудай көзүң эстен кетпеди.
Көмүскөдөн сырдуу сүйүү шыбырап,
Көзүңдөгү сөзүң жүрөк өрттөдү.

Эсте дебей, унут дедиң эмне үчүн?

Эрме чөлгө каңгып кеттим сен үчүн![135, 65-б.].

Акын махабат кумарын гана даңазалабастан, ал аркылуу лирикалык образды ачат. Эгер лирикалык образ мисалы, аял же гүл болсо, ага карата күчтүү сезимдин атылышын, эбегейсиз акындык кудуретти даңазалайт. Ошондо тажрыбалуу дасыккан жүрөк да, тажрыйбасыз жаш жүрөк да эркисизден сүйүү ырына кумар болот.

Сымбатыңан бир дагы шагы сынбаптыр,

Сынмак түгүл кайра сүйүүң ырбаптыр.

Дале жапжаш азоо толкуп жүрөсүң,

Дале сага жетчү жолдор кымбаттыр?

Көз карашың кандай таза, кандай ак,

Көргүм келет кош мөмөңдү кармалап.

Жүрөбүз го шакка жетпей түлкүдөй,

Жүзүмүңө жүрөк даабай жалтанат.[135, 100-б.].

Адамзаттын эң бир ыйык, аялуу, жүрөктүн түпкүрүнөн орун алган керемет сүйүүнүн күчүнө тең келе турган эч нерсе жок экендигине акын бизди ынандырат, таасирлентет.

Э.Турсуновдун лирикаларындагы дагы бир касиет - ал изденүүгө жана жаңы формага өзгөчө маани бергендигинде. Башкача айтканда улам жаңы жыйнагын ("Автопортрет") изденип жараткандыгында. Кээ бир ырлары поэзияда түбөлүктүү ырдалган, ырдала берчү темалардан болсо да алардын табиятын жеткире түшүнгөн акын турмуштагы кандай кана көрүнүштү албасын, өзүнчө ой жүгүртүп, өзүнчө толгонууга умтулат. "Автопортрет" жыйнагындагы ар бир чыгарма, мейли ал сегиз саптан, алты саптан, төрт саптан турабы, мейли поэма, баллада, ода, реквием, сонет болобу, сыдыргыга салгандай, поэзиянын эң зарыл атрибуттары менен шөкөттөлгөн.

Окурманды терең ойго салган строфалар күчтүү эмоция менен, эргүү менен жазылып, дагы баса белгилейли автор дүйнөлүк поэзиянын үлгүлөрүнө тарбияланып, таалим алганы дароо байкалат.

Джек Лондон, Лусинь, Тагор дүйнөсү.

Көркөмдүккө табит ачты биринчи:

Микеланджело,

Леонардо да Винчи,

Стравинский музыкасы, Мицкевич музасы,

Исикава Токубоку лирасы.

О, байыркы үч трагик жазгандай,

Ошондой зор деңиздерде жазганбай

кулач уруп баратканда..

октой тез,

кирип келди жыйырма беш! [135 ,267-б.].

Чакан ырдан логикалык жыйынтык чыгаруу кылдат устаттыкты талап кылат. “Кыскалык – таланттын сиңдиси” деген кеп бар. Ырлардын кыскалыгы, логикалык жыйынтыгы, философиялык жалпылоосу бул китептин артыкчылыгы.

Элинди жарк дедире жазыш үчүн,

Эң мурун акын болуп туулуу керек.

Башканын андай үнүн басыш үчүн,

Бака да бирин-бири туурай берет.

Акын бар, жанбакты бар,

Агымда кошо чардайт ар кайсылар. [135, 221-б.].

Адам жанын мезгил канатын, мейкидин шооратын, шаркырап аккан суунун шапаатын, мелмилдеген деңиз толкунун, бет сылаган жел шоокумун, күн илебин, бала демин, түркүм гүлдөрдүн жыпар жытын жыттап, окурман жан дүйнөсүнө күлазык болчу ырларды окуп рахат алат.

Чыгып барсаң жан баралбас аскага,
Чын жашайсың Чындык шаарын жаздана,
Тар көз караш талаштардан кутулуп,
Тапканың мол, жоготконуң аз гана.
Жеңил турмуш убайымын унут да,
Жетип барып колуңду сун булутка. [135, 157-б.]

“Автопортрет” жыйнагы - өзүнүн бүтүндөй туруш-турпаты менен дүйнөнүн, жашоонун, улуу турмуштун сулуулугун даңазалаган, дүйнөнүн нукура сулуулугун сөз менен сүрөткө түшүргөн тунук лирикадан турган китеп. Акын кадимки реалдуу аялдын образын көктөн түшүп келгендей Афродитага, Шекспирдин кыялынан жаралган Клеопатрага, жер жүзүнүн не бир көркөм дастаны тең келбеген Нефертитиге, асмандагы Чолпон сыяктуу жаркыраган Татьянага, мээрман асылкеч, бардыгынан улук Каныкей, бирде нур, бирде шоокум Айчүрөккө, накта айтканда, аялзаттын дүйнөдөгү идеалдардын деңгээлине көтөрүп сүрөттөйт.

Мен турамын жете албай же кете албай.

Анткени, сен Аялсың,
Бүт ааламды кучактоого даярсың,
Азыр мага мына минтип келесиң:
Алып келет Нефертити элесин.
Аркар эмес, жейрен эмес,
Арфа күүнүн абазындай басканы.
Жетер бекен Нефертити көркүнө,
Жер жүзүнүн не бир көркөм дастаны![135, 309-б.]

Аялдын сулуулугу анын ички-тышкы дүйнөсүнүн шайкеш келиши менен, асылкеч, жароокер, боорукер, жайдары сапаттардын табигый айкалышы менен, ай-чырайлуу ачык маанайына сыйда сымбаты төп келиши менен бааланат. Кыргыз элинин улуттук маданиятына таандык, чолпондой балбылдаган Таттыбүбү Турсунбаева жөнүндө акын көп жазды. Бир

боорундай боор толгоп сүйүп жазды, анын орошон таланты өзү менен кошо ачылбай , эрте кеткенине сыздап күйүп жазды.

Күүгүмдө кайталангыс заты менен,
Күкүктүн капысынан катты тили.
Жаш элең,
Жаркын элең, жатык элең,
Жалп өчтүң татынакай Таттыбүбү.
Бир боорум Таттыбүбү,
Дүйнөгө келдиң экен кайсы күнү?

Бийиктен бизди карай күлүмсүрөп,
Бир келип, бир кеттиң ээ, жылдыз өңдүү
Тартылып кала берет сүйкүм сүрөт,
Талантын тамшандырып кыргыз элди.
Билгенге жылдыз өлдү,

Билбеген пенделерге”бир кыз өлдү” [135, 343-б.].

Сынчы К.Асаналиев Эрнис Турсуновдун чыгармачылыгына карата терең жана кеңири анализдеп жазган сын макаласында: ”Э.Турсуновдун “Автопортрет” деген ыр берметтеринен түзүлгөн жыйнагынын тагдыры жана элегиялык маанайы боюнча, орустун эң бир сонун лириги Афанасий Афанасьевич Феттин “Кечки оттор” (“Вечерние огни”) деген атактуу жыйнагына салыштырат элем. Эмне үчүн? Биринчиден, “Кечки оттор” беш жолу жарыяланганга чейин (ал өтө аз сандагы тираж менен чыгып турган), ушундай лирика бар экенин аз сандуу окурмандар гана, болгондо да Лев Толстой, Владимир Соловьев, Страхов, Полонский, Чайковский сыяктуу тандалган профессионалдар гана билишкен. Буга себеп, ошол учурдагы Фетке каршылашкан адабий сын, айрыкча акындын өзүнүн адабий антагонисти Надсон дегендин карасанатай иш - аракетери болгон. Эрнис Турсуновдун ошол учурда Надсон өңдөнгөн адабий антагонисти (душманы

деп эле айтайынчы) болгон деп айта албайм, бирок “Жазуучулар союзу” деп аталган партиялык департаментте түзүлгөн иерархиялык жол-жобонун бул ишке түздөн-түз тиешеси бар дешсе нагыз жетиштүү. Анткени, “Жигиттик”, “Бийиктик” деген ыр жыйнактары 70-жылдардагы кыргыз поэзиясынын, чынында эле бийиктиктеринен экени “Автопортреттен” даана көрүнүп турат.”[96,10-б.].

Ар кандай эле өсүп-өнүгүштөгү, айрыкча поэзиядагы жаңы ийгилик жеңил аткарууга, жүзөгө ашырууга келгенде аябай оор. Аны дароо байкап билүү да кыйын. Андыктан эчен-эчен ачылыштар өз убагында баркалбай, алардын авторлору “акылдан азап” чегип, же көндүм жолдон тетири кеткен терсаяк сыяктанып көрүнгөнү жөнүндө көп эле кабарлар бар. Э.Турсунов да ошол мезгилде башка аты чыгып калган акындардай мыкты чыгармаларды жазса да, сынчы К.Асаналиев белгилеп кеткендей, чындап эле аты көмүскөдө калып же болбосо таланттуу жазылган ырларынын адресине катуу сындарды гана угуп келген. Акын ошол мезгилдеги ага каршы чыккан адамдар жөнүндө ушуга чейин эч жерде сөз кылбаса да, айрым ырларында окурманы менен сырдашып бугун чыгарып алат.

Аламанда тулпар минип канатчан,

Ат салышып алдыга өтүп бараткам.

Кимдир – бирөө тосуп туруп алдыман,

Атты чапты. Сууга түштүм шар аккан.

Алдыга өттү артымдагы жигиттер,

А мен болдум душманыма кириптер.

Тулпар минип бир учалбай асманга,

Туура сууда таш кучактап жатканда...[135, 73- б.].

“Мезгил –тараза” дегендей, акыры ошол учурда катуу сынга учураган ырлары, азыркы мезгилде миңдеген өз окурманын тапты десек

жаңылышпайбыз.

Чын акынды ыргытсаң да дайрага,
Чыгып келет ташкын болуп кайра да,
Сыйкырынан Көкөтеңир даарыган,
Сырга канат, ырга канат айлана.

Калп акынды чыгарсаң да аскага,
Караан болуп ал көрүнөр аз гана,
Аласалып ыйык Парнас тоосунан,
Ал айланат акынга эмес, башкага.

Мен түшүнбөйм, туулгандар канатсыз

Мейкиндерге кантип учат талантсыз?[135, 149-б.].

Изденүү акындын ой толгоосунан гана көрүнбөстөн, аларга түрлөрдү, боекторду таба билгендиктен да көрүнөт. Э.Турсуновдун көптөгөн ырларынан чыныгы поэзиянын көзгө көрүнүп, кулакка угулуп, даамы искелип турган көөнөргүс жалындуу илебин сезебиз.

Азыр сейрек учуроочу бул ыр жыйнактарынын мыкты болушу андагы ырлардын улам өөрчүп, улам чыңалып отурушунда. Аз жазса да саз жазган акындын касиети мына ушунда.

Жыйынтыктап айтканда, Э.Турсунов өз чыгармачылык жолун акын катары баштап, бул жанрда байкаларлык из калтырууга жетишти. Э.Турсуновдун поэзиясы – логикасынын тактыгы, ойдун тереңдиги, философиялык жалпылоосу, башкача ракурста көркөм каражаттарды кылдат колдоону менен айырмаланат. Ал чебер лирик. Анын лирикасына терең ой, күчтүү сезим, образдуулук, сүрөткерлик, калемгерлик маданият, арзуу, эргүү, лаззаттуу махабат таандык.

Акын басымдуу көп лирикасында адамдын жандүйнөсүнүн тазалыгын, сулуулугун, улуулугун, кенендигин, тереңдигин, учкул аң-сезимин, баа жеткис асыл сапаттарын, анын өмүргө, өлүмгө, дүйнөгө, заманга, коомго болгон

карым-катнашын айкын чагылдырат. Сан жагынан анчалык көп эмес анын поэтикалык чыгармалары тематикалык көп түрдүүлүгү менен гана эмес, жанрдык-стилдик байлыгы, дүйнөнү кабылдоонун оригиналдуулугу, поэтикалык ойлоонун тереңдиги жана кеңдиги менен өзгөчөлөнүп, аны ошол кездеги Т.Кожомбердиев, Ж.Мамытов, А.Абылкасымова сындуу поэзиянын жалындаган өкүлдөрү менен бир катарга койдү. Акын башынан эле “аз болсо да саз” жазууга, эптеп уйкашса эле аны “ыр” аталышында окурманга тартуу кыла коюудан качып, көркөм-эстетикалык бийиктиктерге жетүүгө умтулганы байкалат.

Э.Турсунов кыргыз поэзиясында өзүнүн орду бар, оригиналдуу, таланттуу акын. Көркөмдүүлүк, образдуулук жана философиялык тереңдик жуурулуша келип, анын поэзиясын улуттук поэтикалык чыгармачылыктын өчпөй турган бир барагына жазып калтырды. Акындын ой чабытынын кенендиги, тилинин байлыгы, жугумдуулугу жана туюму менен мүнөздөлөрүнүн реалдуулугу, образдуулук менен лирикалуулук мындай бүтүм чыгарууга толук негиз берет.

1.3. Э.Турсуновдун сонет жанрындагы изденүүлөрү

Салттуу поэтикалык жанрлардан айырмаланып кыргыз поэзиясы үчүн сонет жаңы жанр болгону менен дүйнөлүк поэзияда анын бай жана өрнөктүү үлгүлөрү эбактан бери өнүгүп келгени белгилүү. Ага Данте, Петрарка, Ронсар, Лопе де Вега, Мильтон, Гете, Мицкевич, Рильке, Дельвиг, Пушкин, Фет, Бальмонт, Бунин, Брюсов, Волошин, К.Кирсанов, Л.Мартынов, И.Бродский сыяктуу атактуу акындар кайрылышып, айрымдары (М.: Шекспир) так ушул жанрда гана өзүнүн чыныгы поэтикалык дараметин айкындап, поэзия тарыхында калышкан.

Философиялык лирикага көбүрөөк ыктап турган бул жанр кыргыз поэзиясына өткөн кылымдын 60-70- жылдарында мына ушул Э.Турсунов сыяктуу акындардын аракетин, изденүүлөрү аркылуу келип кирди да, акырындап анын улуттук формасынын бири болуп калды. “Расцвет сонетного искусства всегда свидетельствовал об активизации становления национальной культуры на данном историческом этапе, о ее зрелости, кристаллизации художественного опыта в золотом сплаве традиции и новаторства,”- деп белгилүү илимпоз К. Герасимов жазгандай [21, 238-б.]. жактоочулардын жана аны жеригендердин да арбындыгына карабай сонет жанры кыргыз поэзиясында турукташкан орунга ээ болду. Мында Э.Турсуновдун салымы олуттуу экендигин танууга болбойт.

Кыргыз поэзиясы өнүгүү процессинде арбын жетишкендиктерге ээ болгон сыңары анын айдыңында сонет формасы да акырындап өнүктү. Кыргыз калемгерлери сонет формасына бирөөгө таасирленбей туруп эле өз алдынча кайрылып кетишкен жок. Акындар италиялык, англиялык сонеттердин теориялык кабарын болсун, же чыгармалардын текстин болсун, чет тилдерди билбегендиктен орус тилиндеги чыгармалар аркылуу таанышышты. Эзелки адабий доорлордон берки сонеттин формалык закон ченемдери жана туу белгиси – ар бир сонет бүткөн идеяны камтып, акындын

нукура чеберчилиги, асыресе ырдагы уйкаштар кооз, уккулуктуу жана коңгуроодой бийик үндүү болору, биринчи куплетте айтылчу идеяны башкы тезиси берилип, кийинки саптарда антитезис менен алмашылып, акыркы эки сапта синтез менен бүтүшү бизге маалым.

Ар бир эл дүйнөнү көркөм чагылдыруу үчүн өздөрүнүн поэтикалык туруктуу формаларын иштеп чыгышкан. Эгерде батыш адабиятынын салттарына кайрылсак, бул - триолет, вириле, секстина, рондо ж.б. Иран поэзиясында газель, япон поэзиясында - танка. Бирок бул туруктуу формалар бир элдин эле көркөм энчисинде калган жок, тескерисинче, кеңири тароого мүмкүнчүлүк алышкан. Туруктуу формалардын арасынан көпчүлүк калемгерлер тарабынан өтө терең өздөштүрүлүп, масштабдуу жайылып, кылымдар бою окурмандарды тамшандырып келе жаткан жанр сонет болуп саналат.

Биздин төл адабиятыбызда М.Борбугулов «Адабият теориясы» деген эмгегинде бул форма жөнүндө мындайча жазат; «Сонет (итальянча-шылдыроо, шыңгыроо) -он төрт саптан турган, башкача айтканда, бир өлчөм менен жазылган жана белгилүү тартипте уйкашкан ыр. Уйкаштык схемасы: абба-абба-ввг-ддг) бул схеманын өзгөргөн учурлары да болот.[18, 208-б.].

Сонет формасынын композициялык түзүлүшү, ички мазмундагы карама-каршылык тезис-антитезис-синтез диалектикалык кубулушу анын поэтикалык магиясын, касиетин күбөлөп тургандыктан, «Поэтикалык искусствонун» автору Буало «Безупречный сонет один стоит длинной поэмы» -десе, сынчы жана акын Сент-Бев: «Идея в сонете – это капля эссенции в хрустальной слезе»- деп жазат. Ал эми И.Бехер сонеттин татаал мүнөзүнө «Сонет можно назвать шахматами поэтических форм. Сонет олицетворение поэтической мудрости»-деген жогору баа берген[14, 436-б.].

Кыргыз окурмандары Петрарканын, Дантенин, Шекспирдин, И.Бехердин, Гетенин, Л.Украинканын, М.Рыльскийдин сонеттери менен К.Ырсалиев, Э.Турсунов, С.Жусуев, Т.Байзаков, А.Аширов, Т.Уметалиев, Ж.Бекниязов, Ж.Мамытов, К.Жээналиевдердин котормолору аркылуу таанышышты. Сонет

формасынын улуттук поэзиябыздын айдыңынан мыйзамдуу орун алынышында чоң эмгек сиңиришкен акындар: А. Токомбаев, С.Шимеев, Т. Байзаков, С.Жусуев, М.Алыбаев, Н.Жаркынбай, Ж.Мамытов, С.Токомбаева (ж.б.) болуп эсептелет.

Жетимишинчи жылдары С.Шимеев кыргыз поэзиясында бул форманы андан ары тереңдетип, өзүнүн чыныгы деңгээлине көтөрүп, "Сүйүү менен айрылуу", "Сүйүү менен гүл" (30 жана 100 сонет) сонеттерин ал ар түрдүү темага арнап жазган эле. Анын сонеттери табиятына ылайык өзүнчө образдуулукка ээ. Сонет формасын кыргыз поэзиясында С.Шимеевден кийин жетимишинчи жылдардан баштап С.Жусуев улантат. С.Жусуев өмүр, өлүм, сүйүү сыяктуу темаларга кайрылып, Ала-Тоонун көркүн да тамшана сүрөттөйт. Буга "Бийик асман" китебиндеги "Таңдагы ойлор", "Адам менен табигат" сонеттер түрмөгү жана майда сонеттери күбө боло алат.

Т.Байзаковдун "Билерик", "Он беш кайрык", "Аза сонети" деген сонеттери бар. Ал жандандырууну, метонимияны, метафораларды сонеттеринде эң сонун колдонгон.

Ж.Мамытов да өзүнүн чыгармачылык жолунда сонет формасына кайрылып белсемдүү иштеген акын. Анын "Түрмөк сонети", "Эгиз сүйүү" сонеттери цикли, "Кыргыз сонети" сыяктуу мыкты сонеттери бар. Ж. Мамытов башкалардан өзгөчөлөнүп сонеттер циклинде италиялык канондук форманы жакшы өздөштүргөнү көрүнүп турат.

Башка акындардын сонеттери адабий сыныбызда дээрлик сөз кылынбаса да, Э.Турсуновдун сонеттик лирикалары сындын көңүлүн өзүнө бурду. Улуу Шекспирдин мыкты сонеттеринин кыргыз тилине которулушу, биринчиден, сонет формасына кызыгуу жөн эле тийип-качуу эмес, а мыйзам ченемдүү көрүнүш катары белгиленсе, экинчиден, кыргыз акындары үчүн чоң таасир бергендигин баса көрсөтсө болот. Шекспирдин ыр дүйнөсү Э.Турсуновду арбап алды. Бул тууралуу окумуштуу Н.Өмүрзакова мындай

жазат: “Бул лирикаларды Э.Турсунов мазмунуна доо кетирбей, сөздүн кудуреттүү күчүн көрсөтүү максатында ар бир образдуу сөздү кынаптап жүрүп отурат. Котормочу шекспирдик сонеттин мазмунун жакшы берген. Котормодо ой жүгүртүүдөгү диалектикалык тезис-антитезис-синтез сакталып, поэтикалык ой бүтүмү өз деңгээлинде көрсөтүлгөн.

Балким досум, мен көмөрмүн сен өлүп,
Балким досум, сен көмөрсүң мен өлүп,
Жер астында жатсам дагы чалкалап,
Жер үстүндө образың сакталат.

Бул сонеттин рифмалашуусунда кандай өзгөчөлүк жатканын ким байкабасын, Э.Турсунов аны бир аз эркин которууга умтулган”. [56, 45-б.].

Ошентип Э.Турсунов сонет формасын кыргыз поэзиясында салтка айландырууда орун-очок алышына көп күч жумшаган. Акындын “Автопортрет” китебинин үчтөн бир бөлүгүн сонет формасында жазылган ырлар түзгөндүгү да кокустук эмес.

Таланттуу сынчы К.Эдилбаев Э.Турсуновдун акындык изденүүсүнө байкоо жүргүзүп келип, сонет табияты кыйла чыйрак эстетикалык деңгээлде табигый түрдө билгичтик менен ачылгандыгын белгилеп, алардын “композициялык курулуш законченемдери да индивидуалдуу белгилерге ээ”- дейт. Акындын поэтикасы – көркөм боектуу сүрөттөмөлөрдү мол колдонгонуна байланыштуу. “Аба жиреп шукшурулган бир кушмун”, “Ителгиче бүркүттү тээп ыргытып”, “Байгеге чабылгандай жүз тулпар”, “Бир ак кууга айлангандай үч шумкар”, “Балын татып каларымда бактынын, багынтпады элик мисал сактыгың” деген сыяктуу саптар жана пайдаланылган метафора, салыштыруулар сонеттердин эстетикалык көркүн ого бетер арттырып турат. Ал андан ары : “Маселен, Э.Турсуновдун сонеттериндеги уйкаштар табигый жана так, бир калыптагы мелодикага ээ, айтылчу ойдун тезиси бара-бара антитезис менен алмашылбайт,

тескерисинче, тезис айтылат да ал акыркы эки сапка чейин өнүктүрүлөт жана синтезге өтөт. Мунун баары туюнтуу каражаттары менен ыкмаларын чебер өздөштүрүүгө, ага жетишүүгө кылган акындын текке кетпеген далалаты.”-деп жазат.[76, 62-б.]. Э.Турсуновдун сонеттериндеги көркөм боектордун түрлөрү ар түрдүү, ошол үчүнбү автордун калеминен жазылган саптар бири-бири менен эч кысталышпай табигый түрдө ыкташып, уйкашып турат. Маселен сүйүү, бакыт, тагдыр жөнүндө жалган иллюзия менен жашап жүргөн адам окуганда сезимине бүлүк түшүрчү мазмундуу, курч жана таамай бүтүм чыгарган айрым саптар бар. Ой менен сезимдин бийикке кол сермеген маданиятынан жаралган мындай саптар автордун калеминдеги акындык дарамети, чыгармачыл умтулууну талашсыз ырастап турат. Анын акындык жүзү, изденүү машакаты да ошол саптардан ачык көрүнөт. Лирикалык каарман бардык турмуштук, жаратылыштык көрүнүштөргө бай, назик, таза ички сезими менен жандуу аралашып келет.

Жаалы кайнап урулганда аскага,
Жаагын басып такаат берет таш гана,
Терең жаткан чоң акындын толкунун,
Теңей албайм Ысык-Көлдөн башкага.

Агып жаткан толкундардан бошонбой,
Ал да толкун, сен да толкун ошондой![135, 139-б.].

Лирикалык каарман бардык турмуштук, жаратылыштык көрүнүштөргө ички бай, назик, таза сезими менен жандуу аралашып кетет. Ал үчүн жашоого кайдыгер карап, элеңдеп-селеңдеп коркуп, ”таш бакача көп жашап, жер үстүндө жүргөнчө, ителгиче бүркүттү тээп” ыргытып, асманда сызып жүргөн артык. Анын жашоо кредосу – адам деген толук маанини алып жүрүү.

- Жүз элүү жыл кумурска жеп, курт жутуп,
Жүргүчөктү ташбакача таштарда,
Ителгиче бүркүттү тээп ыргытып,

Күрөш менен жашабаса ким эгер,
Күн көргөнү санда жок деп биле бер!

Акындын сезимтал жүрөгү табияттын кооздугун, сулуулугун поэтикалык көз караш менен карай билген лирикалык каармандын жан дүйнөсү аркылуу берилет. Анын кооздугун, сулуулугун поэтикалык көз караш менен карай билгенин сонеттер күбөлөп турат.

Бул тоолордо суу менен таш согушат,
Булак ыргыйт ташты жарып оргуштап.
Ат агызат төмөн жакта алп дайра,
А мен аны ойноп ичкем кочуштап.

Тирүүлүктүн суусунуна тойбогон,

Тирикарак тоо баласы мен болом.[135, 177-б.].

Э.Турсунов сонет формасында өтө көп ырларды жазды. Албетте, анын чыгармачылыгында Шекспирдин сонеттерин которуу чоң мааниге ээ. Ошол себептүү анын сонеттери англиялык сонетке жакын келет. Бирок акын катрендерде болсун, терцеттерде болсун уйкаштыкты ээн-эркин эле уйкаштыра берет да, кээде англиялык сонет формасынан четтеп кетет. Ошону менен бирге сынчы К.Эдилбаев анын эң биринчи сонеттерине берген баасындай тезис - антитезис гана болуп, уланбай, чукул бүткөндөй таасир калтырат. Ушундан улам К. Эдилбаев Э.Турсуновдун сонеттерин кеңири жана терең талдап келип, буларды жазат:

«Маселен, Э.Турсуновдун сонеттериндеги уйкаштар табигый жана так, бир калыптагы мелодикага ээ, айтылчу ойдун тезиси бара-бара антитезис менен алмашылбайт, тескерисинче, тезис айтылат да ал акыркы эки сапка чейин өнүктүрүлөт жана синтезге өтөт. Мунун бары туюнтуу каражаттары менен ыкмаларын чебер өздөштүрүүгө, ага жетишүүгө кылган акындын текке кетпеген далалаты»[76,64-б.].

Эгерде Э.Турсунов англиялык сонеттин үлгүсүн үлгү кылып алган соң, анын толук сакталышы талап кылынат. Бирок, уйкаштыкты ээн-эркин эле

уйкаштыра берет да англиялык сонет формасынан четтеп кетет. Ошондуктан сонеттеринде тезис - синтез гана болуп, антитезиске кошулбай ойдун карама-каршысы уланбай, чыгармачылык эволюцияга жетишүүсү болбой калган. Акындын 99 сонетиндеги кемчилик бул уйкаштыкка карата көңүл кош мамиле кылганы. Мындай бир караганда сонеттердин мазмунуна эч бир залакасын тийгизбегендей көрүнөт, бирок окурманды уйкаштыктын уламдан-улам кайталана бериши тажатып жиберет. Мисалы, “Чексиз сүйүү” китебинде бир сонетте “сагындым” – 6 жолу, “кой” – 6 жолу ж.б. кездешет. Бул албетте, акындын индивидуалдуу жүзүн даана көрсөтпөй, терс таасирин тийгизет.

Акындын «Бийиктик» (1973) китебинде 46 сонет, «Чексиз сүйүүдө»(1983) 99 сонет орун алган. «Бийиктик» жыйнагындагы сонеттерге келсек, анда акын өмүр, өлүм, сүйүү, тагдыр, табият тематикаларына кайрылат.

Акындын лирикаларында сырткы уйкаштары элпек, ички ыргактары так, муундары тегиз, уңгулуу, ыр саптарын аллитерация, ассонанс, рефрендер коштоп өзүнчө стилге ээ. Ошону менен бирге саптардын мазмунуна терең поэтикалык ой камтылган.

Гүл сабагын кармап туруп ойлоном,
Гүлгө неге жүз жыл берип койбогон?
Асылдарды азуусуна кыстарып,
Арбын жашайт сойлогон да, жойлогон.
Ажал бизди ылгап алса мейли эле,
Антпеген соң, аалам батсын пейлиңе.[135, 87-б.].

Ал эми акындын «Чексиздик» жыйнагындагы сонеттер тууралуу сынчы К.Эдилбаевдин:« Сонет формасындагы, сегиз, төрт саптардан турган көпчүлүк ырлар автордун мындан беш жыл мурда жарык көргөн. »Бийиктик» аттуу лирикалар жыйнагынын түздөн-түз уландысы, акындын бул тараптагы изденүүлөрүнүн жаңы баскычы, жогорулашы экенин айкындай албай турушу да жашырын эмес», - [76, 65-б.]. деген таасын пикирине таянып, мурдагы эле өмүр, өлүм, кубаныч, кайгы, сүйүү, айрылуу жана башкалар

чагылдырылгандыгын белгилешибиз керек.

Баштан жигит далай күндү кечирээр,
Балким жигит так жеринен кесилээр.
Кылыч белден кыны менен чечилээр,
Кыя чаппай мизи сынаар, кетилээр.

Ошондо да колтук ачпайт жигиттик,
Ошол го дейм жигиттеги бийиктик.

Акындын 99 сонетинин жазылышы эле кыргыз поэзиясы үчүн фактылык чоң көрүнүш болуп, ал бул сонеттери менен өзгөчө көркөм жаңылык ачып жибербесе да, мурдагы басканын кайра басууга туура келсе да акындын бул жанрдын алкагында чоң түйшүк тартып, анын горизонтун кеңейтүүгө салым кошту.

Жалпы эле кыргыз поэзиясы жөнүндө бүгүнкү түшүнүктөрдөн, бүгүнкү позициядан туруп, азыркы кыргыз лирикасынын абалы жана табияты кандай деген суроого жооп издесек, анда акын Э.Турсуновдун поэзиясынан Адам турмушунун түбөлүктүү темаларын чагылткан, ага карата терең ой жүгүрткөн түбөлүктүү поэзиянын дүйнөсүнө туш болосуң.

Кашка суудай тунук элек, мөл элек,
Кара кылды калыс жарган төп элек,
Мерчемине толуп турган кебелбей,
Мелмидеген деңиз элек, көл элек.

Эмне болот эмки кылым тушунда?

Эч түшүнбөй башым катты ушуга[135, 151-б.].

Акындын мындай чыгармалары, биринчиден, түбөлүктүү, бүтпөс тема болсо, экинчиден, алар дүйнө элдеринин поэзиясында кылымдар бою жаңырып, уланып келе жатат, үчүнчүдөн, ал ошол эле теманы башкача жаңыртып, башка түр-түстөн бериши мүмкүн. Антпесе бир акын ар бир тема боюнча бир

эле ыр жазып калбайт беле? Бул тема боюнча көп жазылды, же тиги акын жазгандан кийин кайрылуунун зарылдыгы жок деп чек коюга болбойт.

Жалпылап айтканда, Э.Турсунов сонет формасын кыргыз поэзиясында салтка айландырууда, орун-очок алышына көп күч жумшады. Ал мындан да өз принциби, өз почерки, өз ыкмасы, дүйнөгө өз көз-карашы бар акын экендигин көрсөттү. Атактуу В.Шекспирдин өлбөс-өчпөс сонеттерин которуп, тажрыйба топтогон Э.Турсунов мында да дүйнөгө, адам турмушуна өздүк көз карашы, ага жараша өз почерки, өз принциби бар акын катары чыкты. Ал сонеттеринде адам турмушунун чырмалышкан, көйгөйү көп татаал мүнөзүн, анын ич ара жана коом, жаратылыш менен карым-катышын башкаларга окшобогон ракурста карап, башкаларга окшобогон поэтикалык боектор, сезим-туюмдар, ой-толгоолор менен бере алды, өзүнүн чебер, сезимтал, ойчул акын экендигин дагы бир ирет далилдеди. Өздүк стили, ыргагы бар сонеттер башкаларды кайталабай, улуттук поэзиядагы ушул жанрдын бийиктиктеринин бири болуп калды.

Ошол эле учурда Э. Турсунов орошон традицияга эгедер сонеттин салттарынан биротоло четтеп кете алган жок. Андай болгондо анын сонеттери “сонет” деп аталмак эмес, аларды биз сонет катары кабылдай албайт элек. Ушундан улам акын бул жанрга өздүк почеркин калтырууга, башкаларды, көбүнчө чет элдик даңктуу сонетчилерди кайталабоого умтулганы менен жанрдын канондорунан чыгып кеткен жок. Э.Турсуновдун өз чыгармачылык практикасында сонеттин айрым канондорун тануу менен аны кайра бекемдегендей таасир калтырат.

Ушул жерде жогортодо биз кайрылган К.Герасимовдун сонет тууралуу бүтүмдөрүнө кайрыла кетүү ыңгайы келип турат. Ал бул жанрдын төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт: “Сонет, впрочем, как и любая другая традиционная твердая форма отличается изрядной долей нарциссизма. Он любит говорить о себе сам, любит самовыражаться. Впрочем, и оснований для самолюбования у него хоть отбавляй. Это, во-первых, весьма почтенный

возраст(ему без малого 800 лет) ; во-вторых, исключительно чистая, “аристократическая”родословная (сонет практически не знал мезальянса, а если и контактировал иной раз с другими жанрово-строфическими формами, например, с канцонами и балладами, то держался подчеркнуть отчужденно, всячески выказывая свою привилегированное положение); и, наконец, в-третьих, верность традициям, которую можно рассматривать как признак, опереляющий специфику жанра (те немногие “монстры”, которые образуются с резким искажением канонических правил, не столько варьируют, сколько не без вызова отрицают, но, отрицая, еще сильнее поддерживают незыблемый жанровый эталон) ”.[21, 350-б.].

Э Турсуновдун да өз чыгармачылык практикасында сонеттин айрым канондорун тануу менен аны кайра бекемдегендей таасир калтырат. Кандай болгон күндө да анын кыргыз поэзиясында сонеттин биротоло орун-очок алышына салымы чоң экендигин, бул жанрда ал өзүн сезимтал, чебер, ойчул акын катары көрсөтө алгандыгын жокко чыгарууга болбойт. Себеби анда өзүнө гана таандык стиль, эмоция, тил, ыргак, манера бар.

1.4. Э.Турсунов - поэтикалык котормонун чебери

Көркөм котормо - өнөр. Эгерде ал өнөр болбосо, өнөр катары өз милдетин аткарбаса, элибиз башка улуттардын адабиятынан, маданиятынан кабар албас эле, адбияттын жана тарыхтын бүтүндөй доору менен, анын эң күчтүү, эң алдыңкы өкүлдөрү менен таанышпас эле. Азыр окурман котормо аркылуу дүйнөдөгү ар түркүн тилде жазылган шедеврлерди өз эне тилиндегидей кабыл алып, сүйүп, жан дүйнөсүнө сиңирип, кумарланып, куштар болуп окуйт.

“Орус котормосунун К.Чуковский, И.Кашкин, А.Федоров сыяктуу теоретиктери иштеп чыккан жоболор, С.Маршак, Н.Любимов, Е.Калашникова, И.Гребнев жана башка котормочулардын эстетикалык сабактары реалисттик котормо гана, түп нусканын жалпы идеялык-эстетикалык концепциясына шайкеш котормо гана чыныгы адекваттуу котормо болорун илимий жактан да, иш жүзүндө да далилдешти”-деп жазат белгилүү окумуштуу О.Ибраимов. [35, 15-б.].

Котормочу өз ремеслосунун арифметикасы менен алгебрасын беш колдой билген мээнеткеч художник болмоюнча чеке жылытарлык натыйжага жетишүү өтө кыйын экендиги практика аркылуу дайын болуп жатат. Ошондуктан орус котормочусу Н. Любимов минтип жазат: “Перевод – искусство. А всякое искусство, помимо одаренности, требует знаний, сноровки, развитого глазомера, обостренного слуха”[48, 233-б.]. К.Чуковскийдин “Түп нусканын тамгасын эмес, маңызын дурус которуу керек”[75, 223-б.]. деген белгилүү формуласы котормочулар арасында талаш туудурбайт.

Көркөм котормону кесип кылган адамдан да көп жактуу эмгек талап кылынат. Котормо ширелүү болсун үчүн котормочу ар бир сөзгө кылдат болушу керек. Биринчиден, котормочу оригиналды мыкты билиши керек, экинчиден, өзү которо турган тилди мыкты билүүсү зарыл, үчүнчүдөн, которула турган чыгарма жаралган доорду таанып-билүүсү керек. Улуттук өзгөчөлүктү, улуттук колоритти берүүнүн кыйындыгы жана жоопкерчилиги

мына ушунда жатат. Мындай кыйындыкты жеңип, жоопкерчиликти актоо үчүн котормочу ошол элдин турмушун, салт-санаасын, үрп-адатын жана тилин үйрөнүү керек. Улуттук колоритти, асыресе, улуттук форманы котормодо берүүнүн кыйындыгы жөнүндө кеп кылганда, аны таптакыр которулбай турган көрүнүш катары эсептөөгө болбойт. Котормочу өзү которуп жаткан акындын чыгармаларын жан-дили менен сүйүп, андагы мазмунду жана ага бап келген форманы жеткире түшүнө билүү керек. Мындай талапты котормочуга өз учурунда улуу сынчы Белинский да койгон. "Көркөм котормодо, - деген ал, - алып таштоого да, кошумчалоого жана өзгөртүү киргизүүгө да жол берилбейт..."[15, 167-б.]. Сөзсүз, ырды которууда котормочу оригиналдын ыр түзүлүшүнө жакындай турган өлчөмдү таап колдонуу керек. Ошондо гана оригиналдын интонациясы, ритмикалык түзүлүшү аз да болсо өзүнүн улуттук колоритине ээ болмокчу. Көркөм котормонун теориясы жана практикасы боюнча көрүнүктүү адис В. Россельс да ушул пикирди жактап мындай дейт."Ырды которуу үчүн да прозадай эле мына булар өтө зарыл: түп нусканын ыр түзүлүшүн кармай билип, аны которулуп жаткан тилдеги ылайык келе турган ыр түзүлүшкө көбүрөөк жакындатып берүү керек" [67, 206-б.]. Ушундан кийин гана автордун стилин бузбай тилге жабышып, дилге синген котормо жаралаары белгилүү. Поэзия котормосунун сапаттуу жана түшүмдүү мезгили болгон алтымышынчы - жетимишинчи жылдарда которулган көзгө урунарлык, сөзгө аларлык поэзия чыгармалары кыргыздын профессионал поэзиясына стилдик, ритмдик, муундук, рифмалык ж.б. көркөмдүк арсеналдагы мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтти. Аларды канагаттандырарлык деңгээлде кыргыз окурмандарына жеткирген, поэзия котормосуна белсенип киришкен таланттуу акын-котормочулар болду.

"Бийик өнөр" (Высокое искусство), өр карап өсүп, нечен залкар чыгармалар кыргызчаланды, котормо жалпы адабий процесстин ажырагыс маанилүү составдык бөлүгүнө айланды. Которуу процессинде эки тилдик

туюнтуу, лексика-фразеологиялык, стилдик-семантикалык бөтөнчөлүктөрүн ачык туюнуу, адекваттуу эстетикалык, тилдик каражаттар менен репродукциялоо котормо маселелери боюнча жазган сынчылар менен адабиятчылардын эмгектеринде да улам көбүрөөк басым менен айтылчу болду. Белгилүү котормочу К.Суренян "Хороший переводчик не просто переводит с одного языка на другой язык, у него радиус действия гораздо шире, он переводит с одного языкового мышления в другое языковое мышления, с одного сложного комплекса в другой сложный комплекс, передавая не только точность смысла, но интонацию, ритм, темп, тональность, то есть сугубо индивидуальную эмоциональную окраску художественного произведения" - деп жазгандай [75, 233-б.]. автор жашаган доор, анын чыгармасындагы адамдардын турмушу, ар бир кейипкердин сүйлөө өзгөчөлүгү, кайсы социалдык катмарга же тапка таандык экендиги жана башка ушу сыяктуу экстралингвисттик жагдайлар котормодо да мүмкүнчүлүктүн жетишине жараша чагылдырылышы зарыл. Чыгармаларды которуу анчейин ар кимдердин жекече каалоосуна жараша эмес, жалпы көркөм өнүгүүнүн зарылчылыгына, муктаждыгына ылайык жүрдү. Ошондуктан биринчи иретте орус жана дүйнөлүк классиканын үлгүлөрү, бир боордош элдердин көрүнүктүү адабий чыгармалары которулду. Мына ушул тынымсыз динамикалуу процессте профессионал котормочулардын өзүнчө бир мууну даярдалып, өсүп чыкты. Булар чыгарманы бир тилден бир тилге которгон жөн эле катардагы котормочулар эмес, оригиналдын улуттук өзгөчөлүгүн, белгилерин кыргыз тилинде сүйлөтүп, аны көркөм деңгээлде ишке ашырган котормочу- жазуучулар эле.

Эгерде 50-жылдары жана ага чейин С.Карачев, Т.Саманчин, А.Токомбаев, М.Элебаев, М.Кырбашев, С.Бектурсунов, У.Абдукаимов, О.Орозбаев, К.Эшманбетов, А.Осмонов сыяктуу калемгерлер ашкере активдүү иштеп, бир нече залкар классикалык чыгармаларды кыргызчалатып, улуттук котормо өнөрүнүн беделин, калың эл алдындагы кадыр-баркын көтөрүшсө,

60-жылдарда бир катар жаңы котормочулар адабиятка келип кошулушту. Атап айтканда, С.Бөлөкбаев, С.Эралиев, А.Алдашев, К.Саякбаев, Б.Сагымбеков, А.Жакыпбеков, Э.Турсунов, К.Ботояров, С.Наматбаев, Т.Ахмедов сыяктуу котормочулар бул мезгилде өздөрүнүн дурус котормочулук даярдыктарын далилдешти, муну менен котормо ишин жандандырууда окурмандарды дүйнө адабиятынын залкар үлгүлөрү менен тааныштырууда кыйла эмгек өтөшкөн эле. Ушулардын арасынан, Эрнис Турсуновдун айрым котормолорун талдоо зарылчылыгы эчак бышып жетилгендиги талашсыз.

Эрнис Турсунов котормого бала кезинен дит койгон. Анын алгачкы бул багытта ишмердиги орус акыны С. Михалковдун “Дядя Степа” деген поэмасынын айрым бөлүктөрүн которуудан башталат. Бул котормо 1948-жылы “Ленинчил жаштын” №11 санына басылып чыккан. Ал мезгилде Эрнис Турсунов он үч жашта болчу.

В доме восемь дробь один,
У заставы Ильича
Жил высокий гражданин,
По прозванию “Каланча”-

деп башталат поэма. Ал эми ушу поэманы жеткинчек Э. Турсуновдун котормосунда окуп көрөлү:

Заставада – Ильичтин,
Залкар адам жашаган.
Катар үйү сегиз бир,
“Каланча” деп аталган.

Оригиналда да, котормодо да кездешкен “Каланча” деген сөз өрт өчүрүүчүлөрдүн көзөмөл мунарасы дегенди билдирет. Степанын узун боюн ошого салыштырып, каланча деп аташкан. Бирок келтирилген ыр саптарында каталар да жок эмес, мисалы “Жил высокий гражданин” Э.Турсуновдун таржымасында “Залкар адам жашаган” деп которулуптур,

“высокий” деген сөз кыргызча “залкар” деп туура эмес которулган, себеби экөө эки башка түшүнүк (высокий-узун, залкар-великий)

С.Михалков:

Он разыскивал на рынке

Величайшие ботинки.

Он разыскивал штаны,

Небывалой ширины.

Купит с горем пополам,

Повернется к зеркалам,

Вся портнерская работа

Разъезжается по швам. [117, 8-б.]

Э.Турсунов:

Болсо бутка кыналган,

Ботинке алчы базардан.

Багалектүү шым алган,

Баарынан чоң жасалган.

Күткөн ою бап келбей,

Күзгүгө көп көрүнөт.

Тиккен кийим чак келбей,

Тигиштери сөгүлөт [113, 111-б.]

Бул саптар ийгиликтүү котормонун далили. Сөздөгү жөнөкөй, түшүнүктүү, оригинал менен салыштырганда автордун баяндоо манерасы да сакталганына күбө болобуз. Оригиналдагы которууга кыйын болгон “Купит с горем пополам”- фразеологизми да “күткөн ою бап келбей”-деп мааниси жакындатылып которулган. Негизи котормодо фразеологияны фразеология, идиоманы идиома менен берүү кыйын иш. Тиги тилде бар фразеологияга мааниси төп келген фразеология которула турган тилде бар болсо, анда ал

чоң табылга.

Дядя Степа” поэмасы окурманга жылмаюу жараткан, жылуу маанай, шат көңүл алып келген окуяларга толгон. Ошондой окуялардын бирин котормосу менен окуп көрөлү:

- С. Михалков:

На верблюде он поехал-
Люди давятся от смеха,
-Эй, товариш, вы откуда?
Вы раздавите верблюда!

Вам при вашей вышине,
Нужно ехать на слоне![117, 13-б.].

Э.Турсунов:

Төө мин десе төө минди,
Төөгө залкар дөө минди
“Кыйратасың төө белин,
Кыраан-каткы эл күлдү.
“Ушул сага пил туура”

Улуу-кичүү бүт күлдү.[113, 22-б.].

Поэманын биринчи бөлүмү 1956-жылы Эрнис Турсунов тарабынан которулуп, балдар журналына басылып, газеталарга чыккан. Кийин бардык бөлүмдөрүн толугу менен которуп, мурдагыларын кайра редакциялап, “Дүйнөлүк поэзиянын антологиясына” жарыялады. Көрүнүп тургандай бул котормо жеткинчек поэзиясынын катарын сандык жана сапаттык жактан байыткан чыгармага айланды.

Ал эми 1954-жылы тажик акыны Мирсаид Миршакардын “Алтын кыштак” поэмасын которгон. Бул котормо да 1954-жылы “Ала Тоо”журналынын №4-санына басылып чыккан. Бул котормо Эрнис Турсуновдун калемине таандык

экинчи котормо болуп эсептелинет. Чыгарманы акын орус котормочусу Адалистин котормосунан которгон. Котормо 2004-жылы жарыкка чыккан “Дүйнөлүк поэзиянын антологиясына” да жарыяланды. Эми ушу котормону оригиналдын орусча котормосу менен салыштырып окуп көрөлү.

Провел я вечер с древним стариком,
Приветливым и добрым шутником.
Он говорил, Памира старожил,
А я писал, в стихи переложил.. .

Э.Турсунов:

Байыркы кары менен кечти өткөздүм,
Баамчыл, тамашөкөй пейлин сездим.
Карт Памирдин карысынын айткандарын,
Кайра-кайра ойлонуп ырга салдым.

Бир ашык сөзү жок бул котормодо оригиналдагы маани толук берилген. Котормо элдин калың катмарына анча тарап кетпесе да, өз мезгилинде окурмандарын тапкан ийгиликтүү котормо болгондугу шексиз.

А.С.Пушкиндин “Евгений Онегин” котормосу

Белгилүү адабиятчы, публицист О.Ибраимов бир кезде буларды жазган эле: “Ар бир учурдун өзүнө жаккан котормосу, котормочулук “идеалы” болот. Көрүнүктүү котормочу жана адабиятчы Иван Кашкин айткандай, “ар бир заман табитине жараша таржыма тандайт”, ар бир мезгилдин башкы аздек туткан котормосу, котормого табити болот. А бирок канткен менен анык акындык дидар, даанышман сүрөткердик кудурет менен жаралып калган таржымалар качан болсо маанисин жоготпойт, а кээде бул же тигил чыгарманын бирден - бир теңдеш котормосу, качан болсо карыбаган эгиз көчүрмөсү болуп жашай берет” [42, 718-б.]. Ошол сыңары негизги принцибинде алганда “каторулгус” чыгармалар жок, ар кандай адабий окуяны которулуп жаткан тилдин мүмкүнчүлүгүнө, образдык арсеналына жараша таржымалоого болот, тек гана ошондой которо турган калемгердин жоктугу башка бир маселе. Ар бир элдин тилинде ченемсиз сөз байлыктары бар, андыктан ырасында эле каторулгус сезим ой-санаа жок, ошолорду башка тилде сүйлөтө билген гана котормочу - сүрөткер керек. Дал ошондой каторулгус чыгармалардын бири деп, маселен, Шекспирдин сонеттерин айтууга болот эле, анткени аны орус поэзиясында да көп замандарга чейин улам-улам которуп келишкен, качан С.Маршактын классикалык котормолору чыккандан кийин гана таржымалоо иштери бир аз сээлдеп калган болчу, ушу сыяктуу эле орус классикалык адбиятынын жаркын үлгүсү, 19-кылымдын “орус энциклопедиясы” (В.Белинский) аталган “Евгений Онегин” романынын кыргыз тилине кайра-кайра которулушу Пушкиндин талантына болгон кыргыз элинин урматы, ызаат-таазими десек болот. Кыргыз акын-жазуучулары Пушкиндин чыгармаларын которуу аркылуу өздөрүнүн жазуучулук чеберчилигин арттырууга мүмкүндүк алышты. “Я не раз читал”Онегина”, но переводя, неизбежно задумываешься над каждым словом, фразой, строкой; и я впервые всем нутром ощутил за ними

гигантскую работу поэзии, бездонную глубину знания жизни”-дейт көрүнүктүү өзбек жазуучусу, академик Айбек.[82 , 186-б.].

Мазмундуу, көп тармактуу чыгарма болгон үчүн, ал чыгарманы дагы далай жолу которсо да, анын айтайын деген оюнун тереңдигине, кайталангыс чеберчилигине жетүү кыйын.

А.С.Пушкиндин адабий мурасына кыргыз сөз чеберлери башынан кунт коюп келгендиги белгилүү. 20-жылдардан тартып эле акындын улам бир чыгармасы которулуп, бирде ийгиликтүү чыкса, бирде максатына жетпей өксүп калып, айтор, акындын поэзиясы ар бир жаңы муундун котормочуларына такай улам жаңы сапаттары, жаңы кырлары менен ачылып келет. Белгилүү котормо изилдөөчү О.Ибраимов так-таасын белгилеп кеткендей, “Евгений Онегиндин” үч котормосу, образдуу айтканда кыргыз адабиятынын өнүгүү жолунун үч белеси, үч мезгилдин жандуу күбөсү. Эң биринчи жолу “Евгений Онегиндин” кыргызча котормосу белгилүү кыргыз совет прозаиги, алгачкы котормочуларынын бири К.Баялинов тарабынан ишке ашырылып, 1941-жылы “Кыргызмамбастан” өзүнчө китеп болуп басылып чыкты. Буга чейин А.С.Пушкиндин бир катар негизги прозалык чыгармалары, жоон топ ырлары, кай бир поэмалары кыргызчаланса да, улуу акындын ыр менен жазылган айтылуу романын которуу чоң чыгармачылык эмгекти талап кылган татаал иш эле. Бул котормону 40-жылдардагы котормолордун деңгелинде караганда, кайсы бир өлчөмдө канааттандыруу деп табууга мүмкүн болсо да, котормочу жалпысынан түп нусканын бүткүл поэтикалык турпатын, көп кырдуу көркөм дүйнөсүн түгөл чагылдырууга чамасы жетпегенин белгилөө зарыл. Арийне, анын себептерин ар кандай жагдайлар, объективдүү оош-кыйыштар менен байланыштырып кароого болот.

А.С.Пушкиндин поэтикалык генийлигинин бийик туундусу, жалпы эле орус адабиятынын өнүгүшүнө көптөн-көп таасир тийгизген. “Евгений Онегин” 19-кылымдын башындагы турмушту, В.Белинский айткандай, энциклопедиялык

көп кырдуулук менен таамай чагылтканы, атактуу “онегиндик строфа”-14 саптан турган ийкемдүү ыр түрмөгү толгон-токой таамай сүрөт, элестерди алаканга салгандай айгине, терең жана адамдардын типтүү образдарын тартып чыкканы белгилүү. Романдын ушул жана ушул сыяктуу маанилүү өзгөчөлүктөрүн кыргыз тилинде да эркин, түп нускадагыдай элпек, жеңил, эринчек тил менен кыргызчалатуу К.Баялинов үчүн чоң кыйынчылык түзгөнү көрүнүп турат. А бирок котормо кыргыз пушкинтаануусуна кадыресе салым кошту. Котормо окурмандарды алды менен “Евгений Онегиндин” сюжеттик мазмундук уңгусу менен бетме-бет келтирди, Пушкиндин эргиген каламынан жаралган Россиянын поэтикалык баянын белгилүү деңгээлде көз алдыга тартты. Бул К. Баялиновдун котормосунун башкы ийгилиги эле. Ошону менен бирге “Евгений Онегиндин” бул котормосу бир катар эстетикалык өксүктөр менен да белгиленди. Ырдын баары-жанры боюнча поэзиялык түргө кирет. Пушкиндин поэзиясында лиризм күчтүү. Пушкиндин акындык чеберчилигин изилдеген окумуштуу А. Слонимский лиризмдин “Евгений Онегинде” айрыкча күчтүү экенин белгилеген. “Лирическая природа пушкинской поэзии с особенной яркостью проявилась в его “романе в стихах”, где лирический поток, идущий от автора, образует как бы центр, вокруг которого располагаются лица и события”. Романда лиризмдин мааниси ушуну менен эле чектелбейт. Романдын башталышынан аягына чейин ширелген лирика, “придает всем событиям определенное освещение, раскрывает точку зрения и события”. Котормону кыйындаткан да ушулар. Котормочунун милдети окуяны айтуу, ага байланыштуу бардык ассоциацияларды көрсөтүүгө жетишүү, автордун көз карашын калыбынча сактоо менен бирге лирика жаратуу. “Если бы убрать из “Евгения Онегина” лирику, то роман потерял бы половину своего обаяния” - деп белгилеген А.Слонимский. [63, 337-б.].

“Пушкин чувствовал необходимость вырваться из заколдованного круга одних и тех же рифм, которые обезличивает стихотворное произведение и

нивелирует мысли поэта” [22, 174-б.]. Акындын уйкашка болгон мамилесинен анын көркөмдүк чеберчилигинин деңгээли көзгө көрүнөт.

К.Баялиновдун котормосунан оригиналдын орус тилине мүнөздүү фразеологиялык өзгөчөлүктөрүн кылдаттык менен сактоого болгон аракетти көрөбүз. Бирок ой натыйжа менен дайым эле төп келишпейт.

”Котормодон көрүнгөндөй, К.Баялинов “Евгений Онегинди” которууда сөздөрдүн бардыгын сактоого болот дегенге аябай ишенген. Мына ушул ишеничи анын котормосун көркөм котормодон алыстатып, сөзмө-сөз котормого жакындатып койгон, сөздөрдү калтырбай которууга, башкача айтканда тилдик элементтерге өткөрө маани берип, бирок ошол элементтин стилдик жагына, айтылуучу ой менен, ойду билдирүүгө тандап алган сөздөрдүн өз ара катышын эсепке албай койгон”- деп белгилейт окумуштуу М. Кулбатыров. [39, 72-б.]. Формалдык жагынан караганда орус жана кыргыз тилиндеги сөздөр бирдей, же жакын көрүнгөнү менен, стилдик жагынан билдирүүчү мааниси жагынан башка, ал түгүл таптакыр тескери ойду түшүндүрүп каларына көңүл бурган эмес.

К.Баялиновдун котормосу(1941), анын чыгармачылык сабактары “Евгений Онегинди” кийинки котормолоруна, атап айтканда, А.Осмоновдун котормосуна пайда келтирбей койгон жок. А.Осмоновдун 1949-жылы чыккан А.С.Пушкиндин “Евгений Онегин” кыргыз котормосундагы жаңы сапаттык тепкичтин башталышын белгиледи. Бул чыгарманын которулушу улуттук котормо өнөрүндө өтүп жаткан тымызын сапаттык кубулуштарды аныктап, классикалык чыгармаларды тереңирээк түшүнүп, аларды жаңы сапаттык деңгээлде которгусу келген сүрөткерлер адабиятка кошулганын көрсөттү.

А.Осмоновдун кайталангыс котормочулук таланты айгинелегендей, ал дүйнөлүк классиканын не бир залкар чыгармаларын кыргызча сүйлөтүшкө кудурети келерин көрсөттү. Баарыдан мурда, “Евгений Онегиндин” жаңы котормосу андан мурун (1941-ж) К.Баялинов тарабынан жасалган

котормодон көркөмдүк, эстетикалык жактан көркөм айырмаланарын белгилөө керек. А. Осмоновдун котормосу К. Баялиновдукуна салыштырганда алда канча дурус экени анык. *Оригиналды сөзмө-сөз которууга тырышпастан, ал ошол сөз билдирип турган маанини окуучуга жеткирүүгө басым жасаган.*

“А. Осмоновдун “Евгений Онегинди” которгондо дагы бир утушка жетишкени- автордун лексикасын сактап кала алгандыгында. Ар бир автордун өзүнө таандык сөз байлыгы болот. А.С. Пушкиндин жазганын кыргыз тилине которуу үчүн өзүнүкүнө тете сөздөр керек. Мындан тышкары котормонун ийгилигине көмөк болгон бир катар себептер бар эле. А.Осмонов “Евгений Онегинге” таанымал акын, такшалган котормочу атанып калган чагында киришти. Буга чейин ал Пушкиндин бир катар лирикалык ырларын, айрым поэмаларын которгон болучу. Деле Осмонов орус акынынын сүрөткерлик масштабын, анын романынын идеялык-эстетикалык демин жаңы деңгээлде ачып бере алды.

“К.Баялиновдун котормосундагы ыр өлчөмү (11-12 муун) бул котормодо сакталса да, “Онегиндик строфа”, башкача айтканда он төрт саптан турган АБАБ // ВВГГ// ДЖЖДД// ИИ ыр уйкаштыктары түп нускадагы ырааттуулукта берилди. Бирок А.Осмоновдун котормосунун башкы ийгилиги, албетте, анын жандуу поэтикалык илеп менен чыкканы, түпкү идеялык мазмун калыбынан бузулбай берилгендиги, котормо чеберчилик жактан поэтикалык жаңы деңгээлдге көтөрүлгөнү эле. Котормо мааниси жагынан да, көркөмдүк-эстетикалык жагынан да такталып, тереңделип, дурус стилдик маданият, акындык чеберчилик менен чыкты”- дейт О. Ибраимов. [42, 506-б.].

“Евгений Онегин” романынын үчүнчү котормосу Эрнис Турсуновго таандык. Бул үчүнчү котормого көптөгөн сын-дооматтар болду, айта кетсек К. Артыкбаевдин “Евгений Онегиндин” жаңы котормосу” аттуу макаласында: “Алыкул Осмонов менен Эрнис Турсуновдун котормолорунун бирин-бири жерибеген, тескерисинче, бирин-бири толуктаган эки башка сырдуу, эки башка кооз поэтикалык дүйнө экендиги менен окуган адамды ыраазы кылбай

койбойт.”-деп жазат К.Артыкбаев. Ал Э.Турсуновдун котормодо кетирген кемчиликтерине да токтолуп кетет:- Жаңы котормодо эмнегедир оригиналдагы Эола, Амур, Венера, Фортуна, Лель Гименей, Ипокрена, Аврора, Нереида, Аврора сыяктуу сөздөр колдонулбай таптакыр түшүп калгандыктан, ал сөздөрдүн берген маанилери жетиңкиребей көмүскөдө кала берип, анын ордуна жеңил-желпи кыргыздаштырылган түшүнүктөр пайда болгон. Муну котормочу эске алса болмок. Алыкулдун котормосунда булар атайы эске алынган болучу. Э. Турсуновдун котормосу боюнча менин эң орчундуу дооматымдын бири ушул. [3, 186-б.]. Ырасында эле, белгилүү окумуштуу К.Артыкбаев туура белгилегендей котормочу Э.Турсунов “Евгений Онегиндин” биринчи котормосунда ушуга окшош көп кемчиликтерди кетирген, ушундай сыяктуу көптөгөн сын-дооматтарды эске алып ал “Евгений Онегиндин” котормосун кийин бүт кайрадан оңдоп чыгып, Пушкин жазган көп сөздөрдү эч өзгөртүүсүз кайра киргизген. Маселен: Кыргызстан басмаканасынан 1988-жылы А.С.Пушкиндин. ”Евгений Онегиндин” оңдолуп, толукталып чыккан экинчи басылышындагы:

Эпиграфты согот латынча.

Ювеналды бир топ талкуулап,

Энеида жактан ал азыр,

Санжырасын биздин дүйнөнүн,

Жер тарыхын, дата тизмегин,

Жаман көргөн мойну жар бербей,

А Ромулдан берки, соңку да,

Анекдоттор анда толтура,- деген саптар буга далил болот [125, 8-б.]. Көрүнүктүү окумуштуу Д. Кулбатыров “Көркөм котормодогу чеберчилик маселелери” аттуу китебиндеги ““Евгений Онегиндин” үч котормосу” деген макаласында Э.Турсуновдун котормосуна кеңири токтолот: “Окумуштуу үч котормочунун эмгектерин салыштырып, баа берип кемчиликтерине да токтолуп кеткен. Биз бул жерден Э.Турсуновдун “Евгений

Онегиндин” алгачкы котормосуна жазган сын-дооматын келтирдик: “Э.Турсуновдун калеминен жаралган “Евгений Онегиндин” үчүнчү котормосу бардык жакшы көркөм чыккан жерлерине карап баалаганыбызда да, абдан эле солгун, өңү азыңкы, сөздөрү таасирсиз жаралган. Анда али кыргыз окуучуларынан жашынып жаткан эң кызыктуу ойлор, көп көркөм боектор дагы жакшылап изденип, чыгармачылык менен которулса, оригиналдуу поэзиябызды байытууга, өстүрүүгө көмөктөшчү зор кубат бар”- дейт Кулбатыров.[39, 101-б.].

Э.Турсунов ушу сыяктуу көп сын-дооматтарды, кемчиликтерди эске алып “Евгений Онегинди” үстүндө талбай эмгектенип 12 жылдын ичинде үч жолу которуп чыкты. Ал ага бардык күчүн, талантын, убактысын жумшады, кемчиликтерди угуп арданбай, эркин таштап салбай, кайра колго алып өжөрлөнүп иштеп А.Осмоновдун котормосуна тең тайлашкан мыкты котормо жаратты.

1988-жылы, 24- сентябрдагы “Ленинчил жаш” газетасына Т.Болчуровдун “Евгений Онегиндин” жаңы котормосу” аттуу макаласы жарыяланган. Анда:”Жаңы котормо мурдагыларга караганда көркөмдүгү жагынан бийик. Анткени дасыккан котормочу романдын шыр окулушуна, музыкалуулугуна, тексттердин тактыгына басым коюп, айтылуу “онегиндик строфа” менен 14 саптуу, 4 строфалуу өлчөмдөр колдонулуу менен ыр түзүлүшүнүн бардык компоненттерин сактоого аракет кылган.”- дейт сынчы.. Айта кетчү нерсе,Э.Турсунов Пушкиндин “Евгений Онегин” романына үч жолу кайрылып, (1967, 1988, 2004-жылдары) кайрадан иштеп чыкты.

Адабиятчы Р.Сыдыкова 2008-жылы, 12-декабрда “Агым” газетасына жарыяланган “Кооз шумпай арбап паанаңан, колго түштү ууз жаш денең” аттуу макаласында Э.Турсуновдун Дүйнөлүк антологияга кирген “Евгений Онегиндин” үчүнчү жолку которулушу жөнүндө өзүнүн жогору баасын берип келип мындай дейт: “Романды түшүнүш үчүн Пушкинди курчап турган чөйрөнү, ал жашаган доордун идеясын, анын карама-каршылыктарын,

күндөлүк турмуштун майда-баратына чейин билүү зарылдык туудурат. Ошондуктан, орусча чыккан академиялык басылыштан толук которуп, толук комментарийлеп, романдын жазыла баштаган датасынан бүткөнгө чейинки күнүнө дейре изилдеп, Э.Турсунов романга карата, Пушкинге карата, Пушкиндин дооруна карата илимий негизде мамиле кылган!” Академик А.Акматалиев, залкар сынчы К.Асаналиев, котормочу К.Абдыкеримовдор да Э.Турсуновдун котормочулук жөндөм-талантына жогору баа беришти. Улуу акындарды которуудагы кылдаттык жөнүндө ой айтуу үчүн котормочу-акындын өнөрканасына аз да болсо кылчайып өткөнүбүз максатка ылайык. Башка тилдеги ырларды эне тилинде сайраткан жана ал чыгармага жан салып кайра жараткан кылдат котормочулар саналуу гана. Ошондой саналуу котормочулардын бири – Э.Турсунов. Андыктан, бир чыгарманы кайра-кайра которуу тобокелдигине эрки бек, майышпаган, эрудициялуу, кудуреттүү акын гана бел байлап барат. Болбосо “Евгений Онегиндей” машакаттуу, татаал чыгарманын улам жаңы котормосу кыргыз тилинде балким жаралбас эле. “Евгений Онегин” романы - орус маданиятына күчтүү таасирин тийгизген, дүйнөгө кеңири белгилүү чыгарма. Романдын “онегиндик” ыр формасы аны башка романдардан кескин айырмалап, кайсы доордо, кайсы мезгилде, кайсы тилде болбосун, окуган адамды толкундатпай койбойт. “Эгерде роман кара сөз менен жазылса, анда анын мындай эрдигине таң калбас элек,- деп жазган В.Г. Белинский, - бирок орус тилинде түзүгүрөөк роман кара сөз менен жазыла элек кезде зор ийгилик менен жүзөгө ашкан бул өңдүү ыр менен жазып чыккан эрдик- акындын генийлигине күмөнсүз далил”. Автор жашоонун бардык катаал чындыгын жумшартпастан, ашкере боексуз, так өзүндөй, ишенимдүү көрсөткөн. Форма жагынан алганда, “Евгений Онегин”- жогорку деңгээлде чечилген өтө көркөм чыгарма. Ал айтылуу *“онегиндик строфа” менен он төрт саптуу, төрт стопалуу ямб өлчөмүндө, уйкаштары: абаб, ааббб, абба, вв*

тартибинде жазылган. Бул өлчөмдү Пушкин романдын башынан баштап аягына чейин бардык строфада бирдей сактаган. Андыктан, котормочу акындын алдында “онегиндик строфага”кылдат мамиле кылуу менен анын өзгөчөлүгүн карегиндей сактоо милдети турган.. Албетте, ал милдетти жүзөгө ашыруу оңой - олтоң иш эмес эле. Ушаковдун, Ожеговдун, Юдахиндин залкар эмгектери котормочу Э.Турсуновго зор таяныч болгон. Кээ бир сөздөр неологизм болуп кирсе, кээ бир сөздөр архаизмге айланган. Байыртан келаткан эне тилибиздин кебелгис сөз байлыгы турганда которулбай турган чыгарма жок болуш керек деп ойлойсуң, бирок канча эмгек, канча түйшүктөн кийин гана ал эмгек жаралат. Орус тилинин артыкчылыгы менен эне тилдин керемети котормодон айкын көрүнөт. “Евгений Онегин” Э.Турсуновдун талантынын кудурети менен, талбаган эмгегинин натыйжасы менен кыргыз окурмандарына жетти деп ойлойбуз. *Акындын котормодогу чеберчилиги Онегиндик строфанын татаал формасын жеткиликтүү кылып, жөнөкөйлөштүрүп бергенинде да турат.*

Эмгектин сапаты акын - тилмечтин тигил же бул даражадагы түшүнүгүнө, талантына, шык эргүүсүнө түздөн-түз байланышат.

“Евгений Онегинде” чыгыш элдеринин турмушуна окшобогон, тескерисинче андан кескин айырмаланган орус духу, анын салты, санаасы, адаты, кулк-мүнөзү, ырым-жырымы, жалпы эле жашоо тиричилиги ар тараптуу сүрөттөлөт. Ошондуктан, “Евгений Онегинди” которууда анын спецификалуу өзгөчөлүгүн таба билүү зарылдыгы турган. Орус ыр түзүлүшүндө ролду көбүнчө басым ойнойт. Басым ар бир сөздүн айтылышына же жазылышына жараша аягына, башына, ортосуна түшө берет да уйкаштар басымга карата ийкемге келет. Сүйлөмдөр (мужской, женский, средний) роддордо тургандыктан орус ыр түзүлүшүндө мужской, женский рифмалар да бар. Кыргыз тилинде булар жок. Биздин тилде басым ар сөздүн аяккы гана муунуна түшөт. Кыргыз ырлары негизинен силлабикалык ыр түзүлүшүнө

жаткандыктан, уйкаштардын тактыгын сөздүн аягындагы гана басым күчөтөт. Романды которууда ошол өзгөчөлүктөр эске алынып, түп нускага жакын көркөм каражаттар каралып, акыры туташ тогуз муун ыр өлчөмү ылайык табылган.

Э.Турсуновдун котормосу:

Кайда болбойт өмүр
кайгысы,
Кайыр, кош бол, кайран
ынагым!
Салават саа, алтын
жаштыгым,
Сайран, үлпөт, чуулуу
күндөрүм,
Сен арнаган сейил
түндөрүм!
Мен ыраазы, капа кылбадың,
Мээримиңе эргип дуулдадым[125, 44-б.]

Роман кыргыз окурмандарына жеткиликтүү, уккулуктуу, жагымдуу болсун үчүн кыргыз ыр түзүлүшүндөгү көркөм каражаттар орундуу колдонулган. М: кайчы, туташ, оромо, эгиз уйкаштын түрлөрү, бир өңчөй ыргак – 4 – 2 – 3, аллитерация, ассонанс, рефрендер кеңири колдонулуп, ички музыкалык кайрыктарга көңүл бөлүнөт. Стрoфалардын эмоциясы, афоризми, сарказмы, юмору, азили, кээде так өзүндөй, кээде тогуз муундук ыр саптардын мүмкүндүгүнө жараша маңызы алынганы көрүнөт.

Э.Турсунов сынчылардын, адабиятчылардын, окурмандарынын жолдошторунун каалоо-пикирлерин эске алып, роман Онегиндин саякаты менен, бардык комментарийлери менен мүмкүн болушунча түп нускага теңештирилип кайрадан которду.

Романдын негизги сюжеттик өзөгүн өзү тарбияланып өскөн ак сөөк

коомунан тажаган билимдүү мырза жигит Евгений Онегиндин тагдырында болуп өткөн окуялар түзөт. Окуя Онегиндин кыштактагы абасы катуу ооруп, Онегинди чакыртканынан башталат. Онегин кыштакта жүрүп жаш акын Ленский менен достошот. Ленский аркылуу Лариндердин үй-бүлөсү менен таанышат. Лариндердин улуу кызы Татьяна Онегинге арзуу сезим менен ашыктык катын жазып, жигиттен терс жооп угуп ындыны өчөт. Ленскийдин колуктусу Ольганын айынан болбогон нерсеге эки дос араздашып эрөөлгө чыгышат. Эрөөл Ленскийдин өлүмү менен аяктайт. Романда андан ары Онегиндин жер кезип кетиши, Татьянанын күйөөгө тийиши жана Онегин Татьянаны ак сөөк графтын зайыбы болгон кезинде жолуктуруп, сүйүүсүн билдирип, кыздан терс жооп угуп шылкыйган абалын сүрөттөгөн окуялар баяндалат. Романдын кыскача мазмуну ушундай.

Биз ишибизде романда берилген сюжеттин айрым бөлүктөрүнүн берилишин Эрнис Турсуновдун котормосунун мисалында талдамакпыз. Биздин эмгекте романды которгон үч автордун варианттарын ийне-жибине чейин салыштырууга мүмкүн эмес. Романдын котормосун талдоодо үч котормочунун варианттарынын кээ бир урунттуу жерлерин гана мисалга алабыз.

Баарыбызга белгилүү, К. Баялиновдон кийин “Евгений Онегинди ” которууга улуу лирик акын А. Осмонов киришти. А. Осмоновдун “Евгений Онегин” котормосу “Жолборс терисин кийген баатыр” котормосундай дүңгүрөгөн атак алып келген жок, бирок бул котормо да бир кыйла жогорку денгээлде чыккан. Котормодон бир мисал келтире кетели:

А.С. Пушкин:

Всегда скромна, всегда послушна,

Всегда как утро весела.

Как жизнь поэта простодушна,

Как поцелуй любви мила.[144 , 87-б.].

А.Осмонов:

Дайым токтоо, дайым жумшак, тил ачаак,
Кандай сергек, тазалыгы таңкы жел,
Акындардын өмүрүндөй жадырап,
Мухабаттын өбүүсүндөй жароокер.[125, 69-б.]

Бул эки котормочудан кийин романды Э.Турсунов колго алган. Котормонун биринчи варианты 1967-жылы жарыяланып, аны оңдоо, толуктоолор менен 1988-жылы кайра жарыялады. Э.Турсунов котормонун түп нуска менен бардык жагынан төп келишине жетишүүгө аракет кылган. Ал чыгарманын образдуулугун, уйкаштыктар менен ыргактардын, атүгүл, сөз менен тыбыштардын шайкештигин сактап билүүгө, кыскасы А.С.Пушкиндин бүткүл устаттыгын кыргыз окурмандарына жеткирүүнү өзүнө милдет кылган. “Евгений Онегин” романы Э.Турсунов тарабынан үч жолу которулуп чыккандыктан, биз ишибизде котормонун оңдолуп, толукталып жарыяланган акыркы варианты жөнүндө сөз кылмакчыбыз. Ага киришүүдөн мурда Э.Турсуновдун биринчи вариантындагы айрым так которулбай калган жерлерине токтолсок. Эң алды “Евгений Онегинде” байыркы кылымдардан баштап 19-кылымга чейин өткөн улуу акындардын, илимпоздордун, алардын китептеринин, каармандардын аттары жана алардан башка да толуп жаткан ар түрдүү аттар көп кездешет. Албетте, алардын баары чыгармага максатсыз киргизилген эмес. Бирок Э.Турсуновдун котормосунда К.Артыкбаев туура белгилеп кеткендей эмнегедир оригиналдагы Эола, Амур, Венера, Фортуна, Гименей, Аврора, Нереида ж.б.у.с сөздөр колдонулбай таптакыр түшүп калгандыктан, анын ордуна жеңил-желпи кыргыздаштырылган түшүнүктөр пайда болгон. Буга мисал:

Обоих ожидала злоба,
Слепой Фортуны и людей,
На самом утре наших дней.

деген саптар котормодо:

Наалат алып элден кудайдан,

Биздин күндүн таңы кылайган.

-болуп которулган. Мында “Злоба слепой Фортуны” котормодо кудай болуп берилиши, ырды эмоционалдык касиетинен ажыраткан, лексикалык байлыгын жардыланткан. Бул жерде стилди эске алыш керек эле, А.Осмоновдун котормосунда бул эске алынган болучу. Ушул эле саптар А. Осмоновдо.

Экөөбүз тең балаа күтө турганбыз,

Ал: көр Фортуна жана элдердин балаасы,

Аны күткөн биздин күндүн эң башы.

-ыр саптары анча поэтикалуу болбосо да, оригиналдагы “Фортуна деген сөз көтөргөн маани турат. Бул жерден Э.Турсунов А. Осмоновдун котормосунун ушундай жерлеринин изине түшсө болмок.

Оригиналдагы дагы бир ушундай саптар:

Дианы грудь, ланиты флоры,

Прелестны милые друзья,

Однако ножки Терпсихоры,

Прелестней чем-то для меня.

Деген саптар котормодо:

Кыз мөмөсү, дидар жаркыны,

Кыйбастыкка бүткөн жан достор.

Бирок чиркин бийчи балтыры,

Как жүрөктөн ысык кан козгоор..

Бул өзүнчө алып караганда жакшынакай эле ыр, бирок анын оригинал менен божомолдуу гана жакындыгы бар. А.С. Пушкинге тиешелүү шайдоттук, кылдат айтылган ирония котормодон сезилбей калган. Оригиналдагы “Диана” деген сөз - “кыз”, “Терпсихора” деген сөз – “бийчи” болуп кыргызчаланып, өздөрүнүн оригиналдагы функцияларын толук аткара албай калган. Дагы айта кетчү нерсе “Евгений Онегиндин” 1-глава, 30-строфадагы ыр саптарынан да мүчүлүштүктөр кеткен.

Все”да”, но нет не скажет
”да-с”,
Иль”нет-с”.Таков был
общий глас.” [121, 58-б].

Э.Турсуновдун котормосунда:

“Жаңы коңшу ыксыз
түйрүктөйт,
Жаман неме динге тиши
өтпөйт.

Мелтирете шарап ичет
дейт,

Мээрим төгө аял сүйбөйт
дейт,

“Ооба-с”,”жок-с” деген
терминди

“Ооба”,”жок” дейт экен
делинди..”[125 , 39-б].

Бул котормо мазмуну жана көркөмдүгү боюнча түп нускага туура келбегендиктин чыныгы далили. Мисалы:”фармазон”деп (туурасы ”франкмассон”) чала сабат дворяниндер элет жериндеги диндик салт жана адаттарды барк албаган адамды түшүнүшкөн. А котормодо болсо ал “Жаман неме динге тиши өтпөйт” болуп чыга келген. Түп нускада “стандап кызыл вино ичет” делип, ”стан” менен ”кызыл вино” атайылап белгиленип жатса, котормодо “мелтирете шарап ичет” болуп жалпыланып калган. Түп нускадагы келтирилген мисалдын аяккы саптарынан “да-с”,”нет-с”деген сөздөрдү жолуктурабыз. Антип элеттик дворяндар өздөрүнүн сүйлөөдөгү сыпайылыгын жана маданияттуулугун белгилегилери келишкен. Ал эми, Э.Турсунов сөзмө-сөз которуп салгандай, аргасыз жылмаясың, себеби, кайсы кыргыз “ооба-с”,”жок-с” деп калсын. Биздин оюбузча буга

окшош сөздөрдү түп нускадагы калыбындай сактоо керек эле. Керек болсо, А.С.Пушкин да чыгармада колдонулган кээ бир сөздөрдүн чет тилдик айтылышын жана жазылыштарын да сактаган.

Окумуштуу К.Артыкбаев “Евгений Онегиндин” төртүнчү главасынын эң биринчи башталган ыр саптарындагы мүчүлүштүктөрдү да туура көрсөтүп кеткен:

“Чем меньше женщину мы любим,
Тем легче нравимся мы ей
И тем ее вернее губим
Средь обольстительных сетей.

Муну Э.Турсунов минтип которуптур:

Арбап алган кырчын кезимди,
Аял назик, анткор, айлакер,
Буту алдына таштап өзүмдү
Буйругуна болгом кирептер.[123, 75-б.].

Мында, биринчиден, строфанын мааниси бузулган. “Чем меньше женщину мы любим” деген сап Татьянаны салкын “сүйгөн” Онегиндин ички дүйнөсүн ачууга зарыл сап катары Пушкин тарабынан поэтикалык чегинүү иретинде атайы алынган. “Арбап алган кырчын кезимди, аял назик, анткор, айлакер” деп которуш, албетте оригиналдын түпкү маанисине таптакыр карама-каршы келет. Алыкул бул строфаны:

Биз канчалык салкын сүйсөк аялды
Ошончолук оңой жагып алабыз.
Ошого тең жолдон бузуп аларды
Азгыруунун торлоруна чалабыз.[123, 75-б.].

деп оригиналдын духун берүүгө ылайык которгон. Кыскасы, жогорку сыяктуу мүчүлүштөр котормонун кийинки басылышында котормочу тарабынан жеңил-желпи гана оңдолуп өз ордуна келтириле коюучу кем-кечиктер болуп эсептелет”-дейт.[7, 185-б.]. Жогорудагы ыр саптарды котормонун кийинки

вариантында оригиналга жакын.

Салкыныраак сүйсөк аялды,

Сарсан болуп абдан жалбарат.

Тузактайсың анда аларды,

Туткун болуп оңой алданат.[145, 92-б.].

Жогоруда биз айтып кеткен кемчиликтерди Э. Турсунов романдын кийинки вариантында (2004-ж) оңдоп жарыялады. Муну менен биз котормонун биринчи варианты кемчиликтерге толгон деп айтуудан алыспыз. Анын ийгиликтүү жерлери кийинки вариантында сакталган. Э.Турсунов өзү белгилегендей, жаңы вариантты басуудан мурда *эки жарым миң сабы кайрадан оңдолуп* которулуптур. Анын котормосу окуганга, түшүнгөнгө жеңил, поэтикалуу, оригиналга өтө жакын котормо. Биз бул ишти жазып жаткан учурда котормонун ийгиликтүү чыгышына, артыкчылыктарга кандай жетиштиңиз деген суроого жооп алуу үчүн авторго кайрылган элек.

Э.Турсунов “- Албетте, бул котормо жашты да, күчтү да, өмүрдү да алды. Бул котормону кайрадан иштеп чыгууга бардык акындык күчүмдү жумшадым. Романды которуудан мурда анын кандайча жазылганын, тарыхын ордун, турмуштук маанисин, адабий процесстерге тийгизген таасирин жана Пушкиндин доорун изилдеп чыгууга туура келди. Романда кездешкен кыргызда жок европалык тамак-аштын түрлөрүн, мисалы: антрикот, розтбив, бифштекс, солянка; бийдин түрлөрүн: мазурка, катильон, пальто, чардаш; аскердик терминдерди: кавалер, гусар жана башка ушундай сыяктуу романда кездешкен түшүнүксүз терминдерди ийне жибине чейин таанып билүүгө аракеттендик. Талбаган эмгектин, акындык эргүүнүн натыйжасында бул котормо жаралды” – деп биз менен ой бөлүштү. (Бишкек шаары, 08.12.2005-ж) Ал эми котормону эне тилинде ширелүү бериш үчүн котормочу өз эне тилинин байлыгын, аттардын этимологиясын билип, ушунун баарын философиялык жалпылыктан өткөрүү керек болчу. Ошондо гана котормо ойдогудай чыгат. Э.Турсуновдун бул котормосу ушундай чыгармалардын

катарына кирет деп айта алабыз.

Мезгилдик жактан айырмаланган котормолорду салыштырып окуу бизге Э.Турсуновдун чеберчилигинин өсүш жолун, деңгээлин байкоого мүмкүндүк берет.

Романдагы эң маңыздуу, көңүлгө бат уюган жерлердин бири Татьянанын Онегинге жазган каты. Бул ыр саптары - терең психологоияга, бай сезимге толгон поэзия. Мунун котормодо кандай берилгенине көз салып көрөлү:

А.С.Пушкин:

Я к вам пишу-чего же боле?

Что я могу еще сказать,

Теперь, я знаю, в вашей воле,

Меня презреньем наказать.[121, 110-б.].

Э.Турсунов:

Кат жазамын-башка не дейин,

Кандай сөздү сизге айта алам.

Жазаңызга эркти берейин,

Жакпай калса сөзүм кайта алам [125, 115-б.].

Бул профессионалдуу которулган саптардын уйкаштыгы да, мааниси да жайында. Ушул эле Татьянанын каты котормонун биринчи вариантында:

Э.Турсунов:

Жазамын сизге, жазамын,

Жаш жүрөк сүйүү өртүндө,

Жек көрсөң кыздын азабын,

Жазалоо жигит эркинде,-деп которулуп

кадимки элдик секетбайларды эске түшүрүп калган эле. Мында котормочу оригиналга эркин мамиле жасап, окуучуларга толук түшүнүктүү болушун көздөп, аны жупулантып, жеңилдетип жибергендей элес калтырат. Жогорудагы иштелген варианттан алынган үзүндү котормочунун баяндоо манерасынын, чеберчилигинин байкаларлык деңгээлде жогорулаганын

айгинелеп турат.

Романдагы эң кейиштүү окуялардын бири болгон жаш Ленскийдин өлүмүн А.С.Пушкин төмөндөгүдөй баяндайт:

А.С.Пушкин:

И Ленский хмуря левый глаз,
Стал также целить-но как раз,
Онегин выстрелил...пробили,
Часы урочные поэт,
Роняет молча пистолет.[121, 114-б.].

Э.Турсунов:

Ленский да көзүн жумганда,
Атайын деп мелжеп турганда.
Атып ийди, досу, каран түн!..
Тагдыр сааты буйрук кылдыбы,
Пистолети колдон ыргыды.[125, 176-б.].

Мында жогорку саптардын мазмуну оригиналдагыдай эле берилген. Э. Турсуновдун “Каран күн”-деп кейиши, окуянын трагедиялуулугун арттырып, маанисин тереңдетип отурат, бул да котормочунун ийгилиги десек болот.

Котормону окуп жатып *тогуз муундук строфага маани менен ойдун сыйымдуулугун, тышкы көркөмдүгү менен ички кайрыктарын, интонация жана музыкалуулугун сыйдырган* котормочу Э.Турсуновдун талантына таң бербеске болбойт. Котормодогу берилген диалогдор буга дагы бир мисал боло алат:

А .С. Пушкин:

“Так ты женат! Не знал я ране!
Давно ли?”, “Около двух лет”-
“На ком?”-“На Лариной”-“Татьяне?”
“Ты ей знаком?”-“Я им сосед”-
“О так пойдём же”Князь подходит

К своей жене и ей подводит.[121, 144-б.].

Э.Турсунов:

“Үйлөндүңбү? Качан ой ,досум”

“Экинчи жыл”-“Ким ал дилбарың?”

“Ларинага”-“Таня болбосун?”

“Тааныш белең?”-“Коңшу тургамын”

“Жүр, анда!”-деп князь зайыбына,

Алып барат сыпаа кайрыла.[125, 251-б.].

Орус тилинин артыкчылыгы менен эне тилдин керемети котормодон айкын көрүнөт. Муну ишке ашырган таланттуу котормочу көп изденүүдөн өткөнү анык.

Кайсы бир строфаларда А. Осмоновдун котормосунун чыгармачылык менен пайдалана билгендиги, 11 мундуу 9 мундуу ыр саптарына сыйдыра алгандыгы байкалат.

А.Осмонов:

Талон жакка салат жол эбин,

Ал белгилүү: күтүп турат Каверин.[146 , 8-б.].

Э.Турсунов:

Талон жакка тартат жол эбин,

Анда күтөт досу Каверин.[166, 12-б.].

Же болбосо А.Осмоновдо :

Азыр болсо жолдорубуз эң жаман,

Көпүрөлөр ээсиз калып чириген.

Түшкөн жерде канталасы жанды алган,

Мезгил болбойт минут көзүң илинген.[146, 129-б.].

-деген саптарга үндөш Э.Турсуновдун котормосу:

Жолдорубуз азыр эң начар,

Көпүрөлөр ээсиз чириген,

Конгон жерге бүргө жеп жатар,

Минут болбойт көзүң илинген.[125 , 138-б].

Мындай үндөш саптар котормонун кээ жерлеринде кездешерин, эки котормону салыштырып, өзүнүн ушундай байкоолорун профессор К.Артыкбаев да 1970-ж жарыяланган “Евгений Онегиндин жаңы котормосу” деген рецензиясында белгилеген: “Ошону менен бирге аттап өтүүгө болой турган кээ бир строфаларда Алыкулдай чоң акын салган даңгыр жолго кез-кез түшө калуу, анын поэтикалык булагына жүз чайып сергилең тарта, кайра өзүнчө сапарга чыгуу сыяктуу көрүнүштөр Э.Турсуновдун котормосунан кезикпей койбойт. Бул болсо А.Осмоновдун котормосун көчүрүп алды дегендикке жатпайт. Э.Турсуновдун котормосунда анын өзүнүн акындык почерки, акындык жүзү аттын кашкасындай көрүнүп турат”[3, 189-б].

Евгений Онегиндин” Э.Турсунов ишке ашырган үчүнчү котормосу баштагыларга караганда, башкача айтканда, К.Баялинов менен А.Осмоновдун котормолоруна салыштырганда, баарынан мурун маанилик, ыргак-мелодика жагынан оригиналга жакындыгы менен айырмаланды.

А.С.Пушкин.

Э.Турсуновдун котормосу

Онегин, я тогда моложе,	Ал учурда мындан жаш элем,
Я лучше, кажется , была,	Асыл элем, айдай таза элем.
И я любила вас; и что же?	Ашык элем, сизге наз элем,
Что в сердце вашем я	Кантип бүттү анан маселем?

нашла?

Онегиндик текстти бүт бойдон ийне-жибине чейин камтып которуу дегеле мүмкүн эмес. Ар бир строфадагы контекстин катылган сырын, саясий маанисин, философиялык жыйынтыгын, коомдук белгилерин, ар кыл чегинүүлөрүн, автордук кайрылууларын, күндөлүк турмуш көрүнүштөрүн, кош маанилүү, көп маанилүү сөздөрдү, идиома, калька, канаттуу сөздөрдү, афоризм, неологизм, сарказмдарды, фразалык ассоциацияларды азыркы окурманга, түп нускага жакындаштырып кынап которууга аракет кылсак да,

улам жаңы кырлары табылып, улам жаңы суроолор туулары белгилүү, анын жаңы жандырмагын жандыруу улам алдыдагы милдет, ага бардык күч-кубат, дарамет зарп кылынат.

Фундаменталдуу котормо өзүнүн бүтүндүгү жана көркөмдүгү менен айырмаланат. Эмгек бир бүткөн чыгарма болуп, окурманды толкута алса, акын-тилмеч максатына жеткени. Классикалык чыгарма өз дооруна гана кызмат өтөп, динамикалык өнүгүшү токтоп калбагандыктан жаңы муунга мурдагы түшүнүктөр алыс болор, тескерисинче мурдагы түшүнүктөрдү бизден да тереңирээк түшүнөөр. Улам жаңы окурман жаңы талаптарды коет. Жашап турган жандуу чыгарманы бүтүрө которуш же бүтүрө түшүнүк бериш татаал процесс. “Евгений Онегинден” кийин ушул деңгээлдеги роман кандай ойго саларын билбейбиз, бирок бул роман кайсы улут тилине которулбасын жаңы кызыкчылыктарды туудура берерине шек жок.

Некрасовдун “Россияда ким жыргайт?” дастанынын котормосу

Э.Турсуновдун дагы бир котормосу экинчи бир өлбөс-өчпөс поэзия үлгүсү Некрасовдун “Россияда ким жыргайт?” дастаны дешке болот. Дастандын Э.Турсунов жасаган котормосу жөнүндө бир катар сын-дооматтар, пикирлер айтылды, а бирок кыскартылып басылган бул таржыма негизинен оң баага арзыды.

Бул дастан - Н.А.Некрасовдун чыгармаларынын эң көрүнүктүүсү жана эң маанилүүсү. Дастан жаралгандан бери биздин күндөргө чейин улуу ойчулдар, сынчылар, окумуштуулар тарабынан кандай гана аныктамалар айтылбады. Орус поэзиясында элдик деген сөз Пушкинге, Лермонтовго, Некрасовго карата айтылганда, эч бир акын мындай, ташка тамга баскандай, так мүнөздөлбөйт. “Пушкин менен Лермонтовдун улуу баркын бир мүнөткө кемитпей туруп, Толстойдун, Тютчевдин, Феттин жана башкалардын эң сонун эстеликтерин урматтап айтканда да, Некрасовдун эстелигин сүйүп, кастарлоо менен анын алдында башыбызды төмөнүрөөк ийген орус

адабиятында жана жалпы эле адабиятта андай инсан жок”-деп жазган А.В. Луначарский.(Луначарский, 1975:39)

Калктын татаал турмушун канына сиңирип, көп жылдык көркөм байкоолордон кийин гана Некрасов бул чыгармага он беш жылдык чыгармачылык өмүрүн жумшаган. Некрасовдун акындык зор кудурети анын аракетчил реализминде. Анын - реализми коомго жана тарыхый шарттарга социалдык баа берүү менен кайрадан жаратуучу күчкө ээ болгон сынчыл, күрөшчүл реализм. Ломоносов менен Державин баштаган улуу традицияны улап, Пушкин менен Лермонтов калыптаган поэзиясынын мыкты салттарына сугарылып, Некрасов реалисттик адабиятка, айрыкча анын элдик мүнөзүнө өз бетинче жол салган. Ошол себептүү анын көпчүлүк ырлары эл массасына чагылгандай тез тараган. ”Бизге, - деген Добролюбов, - Пушкиндин сулуулугу менен Лермонтовдун кубаттуулугун уланта билген акын керек”... деп келип, кийинчерээк андай акын - бар, ал Некрасов... “поэзиядагы эң сонун башталыштын өкүлү, өтө сүйкүмдүү орус акыны, турмуш менен күч оргуштап турган бирден-бир талант ошол!”- деген.[30, 93-б.].

Дыйкандардын оор тагдырын, алардын мүшкүл турмушун көркөм жалпылап Некрасовдой эч ким жазган эмес. Эл тууралуу ырдаганы үчүн гана элдик эмес, ал элдин атынан каны-жаны менен жар салып, алардын мүдөөсүнө бүт өмүрүн арнап, азаттык жолуна үндөгөн жарчысы болгон. Акын турмушту майда деталдарына чейин элдин маанайы менен кабыл алып, элдин көзү менен көрүп, элдин сөзү менен сүйлөп, элдин баамы менен жазган. Дастандын каармандары - бүтүндөй орус эли, мужуктар дүйнөсү.

Некрасовдун поэзиясын которуу кыйла кыйынчылыктарды туудурган. Анткени, анын дыйкандарга, миллиондогон мужуктарга арналган ырлары, жалпы эле Родина поэзиясы орустардын каада- салттарына терең сугарылган.

Эки тилди тең жакшы билүү, айрыкча өз тилиңдин лексикалык, синонимдик мүмкүнчүлүктөрүн оптималдуу пайдалануу ар бир котормочу үчүн нан менен

суудай зарыл нерсе, ансыз котормо котормо эмес чабал иштелген эмгек болуп калат.

Дагы бир талаш оор маселе - фразеологоялык туруктуу сөз түрмөктөрүн, идиомаларды, диалектизмдерди, жаргондорду ж.б. которуу маселеси.

Оригинал менен салыштырып окуганда, котормонун мыкты экендиги көрүнүп турат. Жерлердин аттары кандай таамай, элестүү берилген. Мисалга алсак: Подтянутой губернии- ач губерния, Уезда Терпигорева - Азап көтөр уезди, Заплатова – Кырк жамак, Дырявина - Чалдывар, Разутова - коңултак, Горелова-Конушкүйгөн, Не урожайка - Ташжалак болуп которулган. Эң элестүү сөздөр. Кыргыз тилинин кенен байлыгынан орус тилиндеги сөздөргө мааниси төп келген эквивалент таба билүү бул эне тилин мыкты билген чечендин колунан келмек. Жер аттарынын которулушуна өзү эле кыргыз окурмандарынын көз алдына ач, кыйналып, жамаачыланган орус элинин турмушун жаратат.

Поэманын каармандары бүтүндөй орус эли, миллиондогон мужуктар дүйнөсү. Акыйкат издеген жети мужук “Орустарда ким жыргайт?” деген суроо көтөрүп, бактылуу адамды издеп чыкса да, алардын суроосуна бир гана жооп бар: эч ким бактылуу эмес, баары жаман жашайт, айрыкча боштондук алган дыйкандар. Ушуга мисал азап тарткан бурлак ырын окуп көрөлү:

Н.А.Некрасов:

Полдневный зной его палил,

И пот с него ручьями лил.

И падал он, и вновь ставал,

Хрипя “Дубинушку” стонал,

До места барку потянул

...

Он шел домой-неблизкий путь,

Дай бог дойти и отдохнуть![118, 501-б.].

Э.Турсунов:

Түшкү ысыкта, жан чыдагыс мээнеттен,
Түгөнбөгөн булак болуп тер кеткен.
Обон коштоп бир жыгылып, бир туруп,
Онтоо менен жээке жетти умтулуп,

Ал баратат сапар алыс жыласың,
Алла көз бол үйгө жетип куласын...[113, 227-б.].

Оригиналдагы бурлактын көрүнүшү котормодо толугу менен сакталган. Бир гана “Хрипя Дубинушку стонал”- деген сабы котормодо “Обон коштоп бир жыгылып, бир туруп” - болуп которулуп, ырдын Дубинушка аты түшүп калган. Бул поэзия котормосу болгондуктан ыргакты, рифманы келтириш үчүн атайылап эле колдонулган ыкма деп ойлойбуз. Негизгиси оригиналдын духу сакталгандыгында.

Поэмада “Дыйкан аял” бөлүмү элдик ырларга гана сугарылган. Павел Рыбников менен Шейин жыйнаган элдик ырлары жана Ирина Феодосованын арман ырларын пайдаланып, Некрасов чыгармачылык менен кайра иштеп чыккан. Э. Турсунов түп нускадагыдай жеткириш үчүн орус эл ырларынын кыргызча эквивалентин издеп которуптур. Натыйжада жаралган котормону окуп көрөлү:

Н.А. Некрасов:

Ты скажи за что,
Молодой купец,
Полюбил меня,
Я не в серебре,
Я не в золоте,
Жемчугами не увешана[118, 370-б.].

Э.Турсунов:

Сен эмне үчүн,
Мени сүйдүң,
Дыйкан кызын жаш көпөс?
Күмүш иймек,
Алтын шакек,
Акак, бермет башта эмес.[113, 214-б.].

Поэма:

Кедейсиң, кененсиң,
Бийиксиң, тереңсиң,
Балбансың, байкушсуң,
Алдуусуң, алсызсың,
Энеке-Русь!,-деген саптар менен тамам болот.

Жыйынтыгында биз жогоруда сөз кылган Э. Турсуновдун котормосу да өз окурмандарын тапты демекчибиз. Ал Н.А.Некрасовдун эпикалык дастанын которууда анын мезгилин туюнуш үчүн Кольцовдун, Тютчевдин, Феттин, Майковдун, Грековдун, Суриковдун айрым ырларын которуп да көрдү. Котормо изилдөөчүсү К.Жидеева туура белгилегендей, “таржыма кыргыз поэтикалык котормосунун салттуу жөрөлгөлөрүнүн негизинде иштелген, поэманын элдик стили таржымачыга фольклордук салттардын стихиясын эске салган” [28, 153- 157-б.]. Чындыгында эле поэманы кыргызчалоодо котормочу элдик эпостордун, айтылуу дастандардын эстетикасына кайрылып, ошону менен бирге орус акынынын чыгармадагы реалисттик концепциясын өзүндөй сактоого көп эмгек кылган. Некрасовдун поэмасын таржымачы жалпы жонунан түп нускага үндөш, көркөмдүк деңгээлин тең чамал даражага жеткире алган.

“Дүйнөлүк поэзиянын антологиясында ” алфавит тартибинде Австриядан Японияга чейинки дүйнөдөгү өнүккөн 50 өлкөнүн көзгө басар, өрнөк алар, көзү өтүп кеткен классик акындардын чыгармалары кирген. Академик

А.Акматалиев менен филология илиминин кандидаты Н.Өмүрзакованын биринчи томдун баш сөзүнө жазган макаласына көңүл буралы: "Кыргыз адабиятында чыгармачылык өмүрүн классика менен байланыштырып, аны бир мүнөткө да өгөй баладай карабай, жанбоорундай жакын сезип, бийик рух менен жашаган акындар саналуу гана. Сүйүнбай Эралиев менен Эрнис Турсунов жаш чагынан классикага тарбиялашкандыктан, чыгармачылыкты жогорку критерий менен караган акындар. Лира дүйнөсү менен көркөм музасы эргип турган С.Эралиев жана Э.Турсунов Дүйнөлүк асыл нарк дөөлөттөрдү жандүйнөсүнө терең кабылдап, мазмунун бекем сиңирип, сезимтал эргүү менен көркөмдүктүн, кооздуктун бардык формаларын, ыктарын пайдаланып, чымырканган чоң эмгек менен кыргызча уккулуктуу кылып бере билгени-булардын котормочулук өзгөчөлүктөрү". [113, 3-б.].

Бул жыйнакты окуп жатып биз Даниялык атактуу жомокчу Ганс Христиан Андерсендин чакан поэтикалык чыгармасын Эрнис Турсуновдун котормосунда кездештирдик. Бул котормо буга чейин басма сөз бетинде да жарыяланып келген. Котормо "Жаактарын жанышат" деп аталат. Бул котормонун сөздөрү жандуу, элестүү, кудум эле автор өзү жазгандай. Тилекке каршы бул ырдын оригиналын таба алган жокпуз. Ошентсе да бул котормону кыргызча вариантында ишибизге кошуп кетүүнү туура көрдүк.

Э.Турсунов:

Оозу тынбай чайга отурган

айымдар,

Оттоп дагы, соттоп дагы жатышат.

Уу сөз менен атышат,

Угуп жаның ачышат.

Жаактарын жанышат.

Жибек көйнөк, бант тууралуу

кеп болот,

Терезелер күүгүмдөнүп түн кирет,

Кетүү керек баары уктаган

үргүлөп.

Кете баштап...кайра ырбап уу-дуу кеп

“Граф менен жүргөнү сенин

күнүң тууду” деп...[113, 88-б.]

Мына ушундай саптар кимди болбосун көңүл кош калтырбайт.

Э.Турсунов котормого кылар иши жоктон келбегендиги, котормо ал үчүн бир чети адабий чеберчиликтин, устаттардын көркөм-эстетикалык таалим алуунун мектеби болсо, экинчиден турмуштук зарылдык, ар бир башка элдерди бири-биринин көркөм дөөлөттөр менен тааныштырып, жакындаштыруунун эч нерсе алмаштырылгыс каражаты иретинде кабылдаганы анык. Ошон үчүн ал орус тилин мыктылап үйрөнүп эле жөн болбой, котормонун теориясын да терең өздөштүрүүгө умтулганы анын өзү жазган макалаларынан, белсемдүү адабиятчы, сынчы К.Асаналиев айткандай “илимпоздор да чанда” жазчу “Жоомарт - бөтөнчө инсан” деген фундаменталдуу эмгегинен да ачык көрүнөт. Мында Э.Турсунов өзүн акын, прозаик, котормочу эле эмес нагыз илимпоз-адабиятчы катары көрсөтүп, адабий процесстин күңгөй-тескейин, Ж. Бөкөнбаевдин мисалында көркөм чыгармаларды терең талдай билген кесипкөй адис катары жүз ачкан. Бул эмгегинде Э.Турсунов котормонун тарыхы, теориясы, Ж.Бөкөнбаевдин котормолору тууралуу омоктуу ойлорун ортого сала келип, буларды жазат: “Ар бир элдин тили керемет! Ар бир тилдин артыкчылыгы, сөз байлыгы, гармониясы, үндүүлүгү, жагымы, кооздугу бар. Анын ошол артыкчылыкты эне тилден таба билип, нусканан сапатын жоготпой чыгармага кайрадан жан салат. Мында үч компонент: ой, маани, стиль айрыкча көңүл бурууну талап кылат. Андан соң ага күү, ыргак, үн, түс, ыраат, муун, кайрык, уйкаштын үлгүлөрү кошумча болот. Тил – чыгарманын ачкычы. Акын тилге канчалык бай болсо, чыгарма ошончолук ийкемдүү которулат.”[69, 131-б.]. Мындан,

Э.Турсунов котормого өтө чоң жоопкерчилик менен мамиле жасап, ага мыкты даярдык менен келип, тынымсыз изденүү түйшүгүндө келген деген бүтүм келип чыгат. Кийинки жылдарда Николай Храповдун үч китептен турган “Жоголгон өмүрдүн таалайы” деген трилогиясын, Евгений Суховдун “Сталинди өлтүрүү”, Чынгыз Абдуллаевдин “Дронго” деген романын которду. Ошондой эле А.С.Пушкиндин “Жомокторун”, “Руслан менен Людмиласын”, Корней Чуковскийдин балдар үчүн жазылган “Дарыгер Айболит”, “Бармалей”, “Телефон”, “Балит чымын чыңылдак” жана ушу сыяктуу чыгармаларды кыргызчалаткан.

Жыйынтыктап айтканда, чоң художниктик талант, интуиция, сөзгө болгон чыныгы зергердик мамиле, эрикпей өздөштүрүлгөн салмактуу теориялык билим жана практикалык машыккандык болмоюнча котормого коюлчу талаптарга - көркөмдүк адекваттуулукка, функционалдык окшоштукка жетишүү мүмкүн эмес экендигин турмуш өзү көрсөтүүдө. Ламартин китепти жазганга караганда которгон алда канча кыйын дечү, ал эми Вольтер турмуштагы эң эле оор иш - бир мыкты трагедия жазуу, андан кийин эле ушул көркөм которуу деп эсептечү экен. Ошондуктан котормо искусствосуна айрымдардай жеңил-желпи мамиле кылбай, талант-табитсиз “профессионалдык” гарфоманияга жол бербей, С.Бектурсунов, А.Осмонов, У.Абдукаимов, О.Орозбаев, С.Эралиев, Э.Турсунов сыяктуу залкар котормочуларыбыздын мыкты адабий салттарын чыгармачылык менен улантуу - бүгүнкү кыргыз котормочуларынын ыйык милдети, жазуучулук парзы.

II ГЛАВА

Э.ТУРСУНОВДУН ПРОЗАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРЫ

2.1. Э.Турсунов жана кыргыз тарыхы

Э.Турсунов прозалык чыгармаларын, анын ичинде романдарын жаза баштаган кезде кыргыз адабияты өз өнүгүшүнүн күрдөөлдүү курагына келип, көркөм сөз өнөрүнүн кайсы түрү, кайсы жанры болбосун орошон же бай деп айтарлык үлгүлөрүнө жана салттарына ээ болуп калган эле. Демек, ал К.Тыныстанов менен С.Карачев, А.Токомбаев менен К.Баялинов, М.Элебаев менен Ж.Бөкөнбаев сыяктанып көркөм жанрлардын “алиппесин” үйрөнүү түйшүгүнөн алыс турган болчу. Анын үстүнө Э.Турсунов адабиятка кокусунан келип калбай, атайын билим алган адистик даярдыгы менен келип кошулду. Ушундай жана башка дагы бир катар жагдайлар анын кара сөз жаатына кылчактабай киришүүсүнө жол ачкан сыяктанат. Бирок ал өзүнүн курбалдаш прозаик калемдештери сыяктуу кадыресе турмуштук аңгеме, повесть, романдарды жазбай, көбүнесе тарыхый, болгондо да тарыхый-өмүр баян жанрына сүңгүп кирди. Мунун себептери эмнеде деген суроонун бир жообу көз көрүнө эле жерде жатат. Саясий-идеологиялык себептерден улам К.Жантошев, К.Баялинов, Т.Сыдыкбеков, У.Абдукаимов, М.Элебаев, М.Абдукаримов, Ш.Бейшеналиев, а түгүл Т. Касымбеков (ж.б.) сындуу өткөн кыргыз турмуш-тирлигин, белгилүү инсандар баянын шексиз мыкты билген авторлор так ушул теманы кыйгап өтүп, анын коопсуз учурларына гана кайрылып келишкени жашырын эмес. Болбосо, К.Жантөшев менен Т.Сыдыкбеков Шабдан, Балбай, Боронбай, Ормонхан, Курманжан датка, же андан аркы Тагай бий, Тайлак баатыр(ж.б) сыяктуу элдин белгилүү уул-кыздарынын “тарыхын” Т.Касымбеков менен Э.Турсуновдон, К.Осмоналиев менен Ж.Токтоналиевден кем билген дешке эч кимдин оозу барбайт. Бирок алар, айтылгандай, бул “коркунучтуу” маселеге кайрылбай, анын күңгөйтескейин реалдуу сүрөттөп бербей коюшканы пенделик түшүнүүгө толук

жарамдуу. СССРдин, коммунисттик идеологиянын кыйрашы менен жогорку саясий коркунуч кошо жок болду да, толкуп турган суу тосмосу жарылып кеткендей ахывал жаралды. Натыйжада суусап калган жаныбардай ар ким - колунан келгени да, келбегени да, дараметтүүсү да, дарамети чектелүүсү да тарыхый инсандар баянын жапырт жазууга киришип, айрымдары өз ата-бабасы болгон бир кокту-колоттун тыңчыкма адамын улуттук деңгэлге көтөрүүгө чейин барды.

Э.Турсуновдун тарыхый-биографиялык темага кайрылуусунун өтө кыска айтканда, ушундай сырткы, объективдүү себеби бар. Ал эми автордун бул жагдайдагы ички муктаждыгы, билими (тарых тууралуу) кандай, чеберчилиги канчалык жана ал өзү тандаган доор менен адамдардын турмушун кайсы өңүттөн ачып берди, койгон максатына жеттиби деген жоон топ суроолордун жообун ошол чыгармалардын өзүнөн издегенибиз туура болот.

Тарыхый жанрдын теориясынын башаттары В.Г.Белинский, Н.А.Добролюбов жана башка орус адабиятчы-ойчулдары тарабынан иштелип чыкканы белгилүү. В. Г. Белинский адам баласы менен коомдук көрүнүштүн органикалык биримдигин, мурда өтүп кеткендигине карабастан, кайра калыбына келтирип көз алдыдан өткөрүүдө тарыхый илимге караганда адабий чыгарма өтө ийкемдүүлүк кылаарын абдан даана айтып берген. “Тарых, - дейт В.Г.Белинский, - бизге окуяны бет маңдайынан, сахна жагынан көрсөтөт. Ал эми сахнанын артындагы нерселерди далдалап турган көшөгөлөрдө бизге тарых айтып жаткан окуянын башталышы да жана күндөлүк, кадыресе турмуштун чөйрөсүндө аякталганы да көрүнбөй калат. Роман болсо тарыхый фактыларды тиркеп отурбайт, мазмунду түзүүчү айрым жеке окуя менен байланыштыгы болгон учурда гана пайдаланат. Бирок ошол окуя аркылуу роман биздин көз алдыбызда тарыхый фактылардын ички жагын, мындайча айтканда, маселенин жашыруун сырын ашкерелейт” [15, 41-б.].

Тарыхый жанрдагы чыгармалардын көркөмдүк табияты жана алардын

өздөрүнө гана тийиштүү болгон мүнөздүү бөтөнчүлүктөрү жөнүндө кеңирээк маалыматтарды Н.А. Добролюбовдун теориялык аныктамалары да берет. “Роман баяндап жаткан доор абдан туура көрсөтүлсүн, окуялардын нагыз духу таап алынсын, автор каармандарына, өзү жашап жаткан кылымдын аңдоо сезими менен эмес, тескерисинче, алар жашаган мезгил боюнча баа берсин, алардын көздөрү менен көрүп, алардын турмушу менен жашагандай болсун, алардын акыл, эсинин өсүү деңгээлине ылайык ой жүгүртүп, анын дал ошол көз карашына өз окуучуларын да ишендире алышсын”[25, 93-б.].

Ар бир тарыхый доор, сөзсүз, адам тагдыры, эл тагдыры, эл турмушу менен байланышта болору жана андай тарыхый окуяларга калкка белгилүү айрым жеке кишилердин да катышары эч кимге күмөн туудурбай турган чындык. Азыркы күндө тарыхый жанр коомдук өсүштүн өз керектөөлөрүнө ылайык жаңыча мамиле, жаңы тенденцияларга ээ болуу менен бирге, көркөм чыгармачылыктын өзүнчө бир жаңы бийиктигине көтөрүлүп барууда. Чыгарманын тарыхый болушу үчүн өткөндүн бардыгы эле ага материал катары жарай бербейт.

Бул маселе жөнүндө Н.И. Сиротюк төмөнкүдөй дейт: “Тарыхый роман ириде мына мунусу менен айырмаланат. Ал тек гана болуп өткөндү эмес, ошону менен бирге, сөзсүз, конкреттүү тарыхты да, мурдагы адамдардын тарыхый конкреттүү тажрыйбаларын да кайтадан тирилтет. Реалдуу тарых чыгармага жөн гана жалпы фон үчүн кызмат кылбайт, анын мазмунун да түзөт жана ага сюжет менен конфликттин чырмалышкан түйүндөрүн берет. Кыскасы, тарых - тарыхый романдын композициясынын жана анын бүткүл көркөмдүк тканынын негизи болуп калат” [62,32-б.].

Кыргыз көркөм прозасында эгемендүүлүк жылдарынан кийин **роман жанры** айрыкча өрүш алды да, анын тарыхый деп аталган түрү алдыңкы планга чыкты. Анын кыскача тизмеси төмөнкүдөй: **Р.Абдиев** “Алай закымдары”(2005), “Төпө аке”(2002), **К.Бакиев** “Дарыялар жайыкта

кошулушат”(1,2 китептер,2002), **С.Бейшембиев** “Бөрү баатыр”(2004), **Ж.Егембердиев** “Канат хан”(2006) **Т.Касымов** “Тагай бий”(2011), **М.Үсөн** “Сакылар жери”(2001), **К.Кушубеков** “Улуу тоого чыккан барбы”(2009), **А.Нааматов** “Аманат ыр”(1,2-китептер, 2010), **А.Омор**ов “Чыңгызхан (2008), “Темирлан”(2010), **С.Гавай** “Скифтин каргышы”(2006), **К.Өгөйбайдын** “Пирпенде”(2008), **К.Сактанов** “Искендер Зулкарнайн”(2010), **С.Станалиев** “Касым Тыныстанов. Чагылгандын көз жашы” (2001), “Жылдын эң узак күнү”(2009), **Т.Субанбеков** “Барс-бек кагандын көрөр көзү”, “Каратүлөк чоронун эрдиги” (2004), “Күнбөсүн ажо” (2007), “Ак өргөөгө кут түшкөндө”(2012), **Ж.Токтоналиев** “Баатыр Шабдан”(2006), “Хан Ормон”(1-китеп, 2002; 2-китеп, 2002), “Абийир өлүмдөн бийик”(2011), **Э.Турсунов** “Балбай”(2002), “Боронбай”(2004), “Ата Журт” (2011), **Э.Отунчиев** “Жеңижок” (1-китеп,2009), “Молдо Асан”(2008), **Ш.Эсенкулов** “Кожомкул” (2003), **М.Абакиров** “Көкөй кести”(2010), **К.Сапарбаев** “Ор”(2010)ж.б. А.Рыскул “Атакенин Акболот”(2012), А.Муратов “Сунулган баш, суурулган кылыч”(2012) ж.б.

Ал эми орус тилинде жазылган **Аммиан фон Бектин** “Гунны” трилогиясын (книга 1.Баламбер-хан гуннов;кн.2. Ундин-хан гуннов;кн.3-4,Атилла-хан гуннов.2009)”Дорога в тысячу ли или сказание о дунганском народе”(2006)романын, **А.Газиевдин** “Пулатхан”(2010),”На берегах Яксарта”(2010), “Великие предки из средневековья”(2010),”Барс бек, каган киргизов”(2002), “Киргизские лидеры. Долгий путь к России” (2010), “На берегах Иссык-Куля”, “Горная царица Алая”, “Пржевальский буреветник”(2010) сыяктуу тарыхый повесттери менен новеллаларын, **Бакыт жана Тыныбек Мейманалиевдердин** “Потомок императора”(2010) романын айтпасак, кыргыз тарыхый прозасынын картинасы кемтик болуп калар эле. Көрүнүп тургандай булардын көбү тарыхта тигил же бул деңгээлде из калтырган инсандар тууралуу биографиялык мүнөздөгү чыгармалар. Адабиятчы К.Абакиров тарыхый романдар жөнүндө

төмөнкүлөргө токтолот:”Маселенин төркүнү, ошентип, тарыхый реалдуулук менен көркөм реалдуулуктун карым-катышы кандай деген маселеге барып такалат. Жазуучу “тарыхый” чыгарманы өз билгениндей жазып салды, а биз аны кандай кабыл алдык-ынандыкпы же жокпу, суктандыкпы же кайдыгер калдыкпы, кыскасы ал окурманга эмне берди, кандай сезимдерге тушуктуруп, канчалык ойлонто алды деген карапайым суроолорду адабиятчы-сынчылар, керек болсо тарыхчы-адабиятчылар, кызыкдар коомчулук менен биргеликте чечмелешти зарыл эле, бирок бул иш дээрлик аткарылбай турат” [81,35.]. Ырасында эле, жогорку роман-повесттердин айрымдары тууралуу бирин-серин макалалар чыкты, бирок тарыхый маселенин ажаты толук ачылып кетпей, жогорку чыгармалардын көпчүлүгү кеп-сөзгө илинбей, кыргыз адабиятындагы көркөм тарых маселесине Т.Касымбеков менен К.Осмоналиев, Ж.Токтоналиев, Ж.Егембердиев сындуу авторлордун романдары менен гана чек коюлуп келди. Кантсе да, белгилүү адабиятчы А. Садыковдун сөзү менен айтканда “тарыхый роман жазуунун кези келип” **(60, 54-б.)**. саясий айыптоолордон коркпой калган кыргыз прозаиктери изи сууй элек, деми өчө элек соңку тарыхты кой, биздин заманга чейинки тарыхка тартынбай “кол салып” киришинин өзү эле көп нерсени каңкуулап тургансыйт. “Тарых көркөм сүрөттөлбөй эле карандай факты-маалыматтардын тепсендисинде калган же тарыхый тамыры бош болуп, кургак акыл-насаат менен курулай ой-жорууларга жык толтурулган романдардын, повесттердин арбындыгы айсбергдин үстү болсо, алардын ичтейин караштыра келсең, талаштуу, талылуу көйгөйлөр, жанрдын талаптарынан табыгый түрдө келип чыккан көп маселелер убап-чубап чыгары анык.”- деп оюн улантат адабиятчы К.Абакиров [81,36-б.]. Адабиятчынын бул сөзүн ырастап, чынында эле таланттуусу деле, дарамети төмөнүрөөгү деле бул тема менен “ооруй” баштады, ошондон улам сапатынан саны көп “тарыхый” чыгармалар китеп текчелерде жайнап кетти десек болот.

Кыргыз жазуучулары өткөөл жылдарда ачылган жаңы горизонтторго таянып

турмуш чындыгын бардык карама-каршылыгында, тарыхый-турмуштук катмарды бүткүл турпатында чагылтууга жол берди. “Тарыхый окуялар менен исандардын көркөм адабиятта чагылышын анализдөө кийинки убакытта бир топ актуалдуу болуп келе жатат. Акын-жазуучулар тарыхый процеске атайы кайрылышып ой, идея айтууга аракет жасашууда, анткени мурдагыдай идеологиялык үстөмдүк болбогондуктан, тарыхый факты-материалдарга коркпой-үркпөй эле белсенип киришүүдө”- деп жазат А.Акматалиев. [83,7-б.].

Э.Турсунов поэзияда гана эмес, прозада да устат экенин, окурманын терең сыйлаган абийирдүү калемгер экенин, чыгармачылыкты жогорку критерийден караган, жоопкердикти сергек түшүнгөн сүрөткер экенин “Балбай”, “Боронбай”, “Ата журт” романдары, “Ажал айтып келбейт”, “Бадахшан” повесттери айдан ачык далилдеп турат. Ушундан улам “Э.Турсунов буга чейин акын жана котормочу катары белгилүү эле, болгондо да айныгыс, өз жолунан чыкпаган, мындайча айтканда, баш-оту поэзияга берилген акын жана котормочу эле, анан кайдан жүрүп прозага, болгондо да романга келе калды. Эгер анын келгени чын болсо, отурукташкан жайы туруктуубу же кайрадан “көчүп кетмейи барбы” деп күмөнсүнүп келип:”чынын айтсам, жазуучунун мурдараак жарыяланган “Бадахшан” (1981) деген китебин окуганда “Евгений Онегин” менен “Божественная комедия” экөөнүн иш арасындагы “эс алгычы” деп ойлогом. Көрсө, андай эмес экен Э.Турсунов прозага чоң максат, күрдөөлдүү дилгирлик менен келгени романдарынан байкады.”- деп белгилептир К.Асаналиев Э.Турсуновдун “Ата журт” романына жазган рецензиясында. [131,4-б.].

Жазуучунун «Ата Журт» (1989-ж.), «Балбай» (2002-ж.), «Боронбай» (2004-ж.) романдары кыргыз элинин тагдырындагы эң маанилүү мезгилди - бир жагынан Цин империясы, Кокон хандыгынын үстөмдүгү, экинчи жагынан орус падышачылыгынын тымызын жүргүзгөн басып алуучулук саясаты, ошондой эле такай жүрүп келген уруучулук кагылыш уланып, уруу-урууга бөлүнүү ого

бетер күч алып турган мезгилди камтыйт. Бул кыргыз элинин жер үстүндө жашап калуу, теңдик алуу, азаттык үчүн күрөшүү жолундагы эң кайгылуу, опурталдуу, бүлгүндүү, трагедиялуу мезгил эле.

Э.Турсунов аталган романдарды жазуу үчүн көптөгөн даярдык иштерин жүргүзүп, тарыхый окуяларды үйрөнөт, таанып-билет, тарыхый инсандардын өмүр баянын, тагдырын иликтейт жана албетте, архивдик документтерге, санжыраларга, элден уккан оозеки аңгемелерге таянат. Сүрөттөлүп жаткан чындыкты объективдештирүү оңойго турбасы белгилүү. “Тарыхый чыгарма жазып жаткан жазуучуга иликтеп жаткан объектиге тиешеси бар кымындай факт болсо да чоң олжо катары арзышы турган иш эмеспи. Деген менен, жазуучу деген жазуучу, ал тарыхчы кебетеленип, тигил же бул тарыхый документти дал ошол кебетесинде пайдаланбастан, анын эстетикалык маңызын сыгып алышы зарыл”- деп сынчы К.Эдилбаев жазган өңдүү, [77,112-б.]. муну ойдогудай ишке ашырмайынча, образдардын индивидуалдуулугу, каармандардын кадимки турмуштагыдай жеке касиеттери, жандуу мүнөзү жөнүндө сөз кылуу текке кетмек. Жазуучу турмуштун типтүү көрүнүштөрүн сүрөттөө менен бирге эле чыгармадагы каармандарды эркине коюп, өзүнүн көз карашы менен ой максатын, чечимин өз сөзү менен тартынбай айтууга, каалагандай кыймыл-аракетте болууга эрк берүүсү керек. Ушуга байланыштуу: “Кандай гана тарыхый роман болбосун, анын башкы милдеттеринин бири-окуяларды сүрөттөө менен чектелбестен, ошо окуялардын жандуу күбөсү болгон адамдар жөнүндө, жалпылап айтканда, тарыхтын түзүүчүсү болгон эл жөнүндө кеңири баяндоодо турат. Демек, сөз хроникализмден, “жылаңач” сүрөттөөчүлүктөн арылуунун бирден бир туура жолу - каармандардын ички дүйнөсүнө, адам мүнөздөрүнүн диалектикасына өзгөчө көңүл буруунун зарылчылыгы жөнүндө баратат” - деп жазат А.Эркебаев. [80, 12-б.].

Булардан тышкары Э.Турсуновдун романдарына карата жазган көлөмдүү

макаласында К. Асаналиев буларды белгилейт: “Адамдын жеке тагдырына бир максаттуу, көзөмөлдүү багытталган иликтөөлөрдүн натыйжасында постсоветтик мезгилде Эрнис Турсунов өзүнүн чыгармачылыгында жаңы сапаттык деңгээлге көтөрүлдү десем, мындан да ачыгыраак айтканда, жазуучунун таланты накта ушул мезгилде көп тараптуу жана бүткүл күчү менен ачылды десем, түк аша чаппайм. Буга ачык далил катары анын “Ата Журт”(1990), “Балбай”(2002), “Боронбай”(2004) романдарын көрсөтсөк жетиштүү. Менин оюмча, жеке адамдын тагдырын көркөм изилдөөнү негизге алган Э. Турсуновдун эстетикалык кредосу дал ушул аталган романдарда өзгөчө ачыкка чыкты. Көрүнүп тургандай, чыгарманын өзү (кийинки экөө) тарыхый инсандардын өз аты менен аталып жатат. Демек, автор чыгармасын «тарыхый» деп белгилеш керек эле, антпейт, жөн эле «роман» деген дефиниция менен аныктайт. Бул кокусунан эмес. Автордун тарыхый окуяга, тарыхый инсанга өзү сыяктуу «тарыхый» роман жазган башкалардан принципалдуу айырмаланган өзүнүн жекече көз карашы, жекече көркөмдүк концепциясы бар” [96,5-б.]. Бул ой-пикирлердин бардыгы Э.Турсуновдун романдары өзгөчө сөз кылып, кеңири талдоого татыктуу экендигин, алар жөнсалды же чалажан чыгармалар эмес экенин айгинелейт.

2.2. “Ата Журт” романы: сюжети, маани-маңызы, образдар системасы

“Ата Журт” романынын биринчи китеби 1979-жылы жазылып, 1989-жылы он миң нуска менен китеп болуп чыккан, экинчи китеби 2005-жылы жазылып бүтүп, автордун 70-жылдыгына карата жарыкка чыкмак. Бирок каражаттын жетишсиздигине байланыштуу, роман болгону миң нуска менен автордун 75 жылдыгына карата 2011-жылы “Бийиктик” басмаканасынан чыгарылды.

“Ата журт”- эки китептен турган роман. Чыгармада биринчи дүйнөлүк согуштун, Улуу Октябрь социалисттик революциясынын, граждандык согуштун жана Кыргызстандагы болуп өткөн социалисттик кайра жаралуунун тарыхы, Совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы бурулуштары көркөм сүрөттөлөт. Романдын негизги темасы - өз тагдыры, келечеги, жаңы заман үчүн болгон кыргыз элинин күрөшү. Романда кыргыз элинин тагдырындагы эң оор учур - 1916-жылдын алды жана Үркүндүн өзүнө тикеден-тике байланыштуу маселе кайрадан козголот. Романды тарыхый роман даражасына көтөрүп турган нерсе жалпы эл башынан өткөргөн ошол трагедияны автор конкреттүү адамдардын аракеттери менен типтүү кырдаалдагы типтүү мүнөздөр аркылуу көркөм жалпылап, реалдуу чындыкты жогорку идеялык-көркөмдүктө бере алгандыгына байланышат. Романдын башталышында 1916-жылдын алдында кош бийликтин натыйжасында кыргыз коомчулугунун ачык-айрым мүнөзгө өткөн таптык жиктелүүлөр, алардын бара-бара элдешпес күрөшкө өтүшүн, анын себептерин жана аны алып жүрүүчү, кыймылдатуучу күчтөрүн сүрөттөөгө көңүл бурат. Мына ушул идея романдын башталышында гана эмес, анын калган бөлүктөрүндө да улантылып, ар тараптан толукталып отуруп чыгарманын башынан аягына чейин негизги идеялык өзөктү түзөт. Жазуучу романдын башкы проблемасын бир тарапта падышалык бийлик, жергиликтүү бай-манаптар, экинчи тарапта кыргыздын калың букарасы турган карама-каршылыктын негизинде курат. Элдик көтөрүлүш, падышачылыктын жазалоочу отряддары менен болгон

кармаш, Ысык Көл менен коштошуу, элдин Кытай жеринде жергиликтүү төбөлдөргө көз каранды болуп өлбөстүн күнүн көрүшү, тууган жерге кайтып келиши, Кеңеш өкмөтүнүн орношу, ага каршы чыккан айрым топтордун козголоңу - чыгарманын сюжетинин башкы түйүндөрү болуп эсептелет. Сюжеттик окуялардын борборунда Жусуп, Сабийра, Ногойбай, Бурулча, Тилекмат сыяктуу эл өкүлдөрүнүн типтүү образдары турат.

”Ата Журт” романын тарыхый-социалдык роман десек болот. Мында доордун мүнөзү, күрөшү, аракети, кыймылы, максаты, мазмуну, формасы, формациясы, каармандары, төңкөрүш алдындагы кыргыз элинин өткөөл учуру, анын чындыгы, трагедиясы, окуялары автордун өзүнө гана мүнөздүү стиль, жатык тил, көркөм образдар аркылуу ачык көрсөтүлгөн. Автор өткөөл учурдагы тарыхый оор абалды, элдин социалдык теңсиздигин терең иликтеп, турмуштук фактыларды деталдаштырып, философиялык ой толгоолор аркылуу жалпыланган көркөм романды жараткан. Элибиздин өткөндөгү оор турмушу, 1916-жылдагы боштондук күрөшү, Октябрдын жеңиши, социалисттик жаңы турмушка белсенип киришүү кыргыз көркөм прозасынын эчактан эле кайрылып келген темаларынан. Бирок бул теманы терең жана кенен изилдеп жаза турган жазуучулардын идеологиялык саясаттын жээгинде чарпылып, чыгармачылык далай дараметтери пайдаланылбай калды. Кыргыз элинин кийинки жүз жылдар ичиндеги башынан кечирген окуяларынын эң бир трагедиялуу учуру болгон 1916-жылдагы улуттук-боштондук үчүн болгон күрөшүндөгү массалык кыргынды ташка тамга баскандай элестүү сүрөттөп берген жазуучу Э.Турсунов болду.

Романдын мыкты чыгышы себепкер болгон 1916-жылдагы улуттук боштондук көтөрүлүштүн так-таасын сүрөттөлүп, анын жеңилиш себептери көрсөтүлүп, элдин Кытайга качышын, кыргыздардын карателдерден кыргын табышын, андагы зор трагедиялык көрүнүштөрдү, күч-кубаттан ажырап алсыраган, ач-жылаңач качкындарды, алардын ак-көк музда тоңуп, өлүп

жатканын, бешиги менен сууга аккан наристелерди, жакындарынан айрылып боздоп-сыздагандарды өз көзү менен көрүп, уккандай жазган мыкты сүрөткер болгонуна байланышса, экинчиден даректүү документтерди үйрөнүп, аларга таянып, жазуучу алардан туура жыйынтык чыгарганы менен түшүндүрүлөт. Э.Турсунов тарыхый чындыкка тике карап жазды. Автор ошол учурдагы тарыхый оор абалды, элдин жакырланышын терең иликтеп, турмуштук фактыларды майда-чүйдөсүнө чейин изилдеп, философиялык ойлорго жык көркөм романды тартуу кылды. Романда элдин каада-салты, турмуш-тиричилиги, этнографиясы, алардын көргөн азап-тозогу чыгармада кең-кесири камтылган. Образдардын бирине-бири окшобогон мүнөздөрү, ой-максаттары, жашоо шарттары, сүйлөө жосундары, жүрүм-турумдары дооруна ылайык реалдуу көрсөтүлгөн. Романдын биринчи китеби жарыкка чыкканда дароо эле окурмандардын кызыгуусун туудуруп, ал азыр библиографиялык сейрек китепке айланган. Ал кезде идеологияга жана саясатка байланыштуу айрым каармандардын тарыхый чыныгы аттары өзгөртүлүп жазылган эле. Мисалы: Кыдыр аке - Жайыл аке, Сагаалы - Сагымбай, Касымбай - Досумбай, Борончу - Боронбай, Райымбек ажы - Алышер ажы, Осмонбек - Алымбек, Карамолдо - Токтомамбет, Шеленин - Захаров, Жусуп - Мусакан, Сабира - Саадат, Алматай - Манапбай, Зайнулла - Файзулла, Сулайман - Жамгырчы, Өмүрбай - Өтөгелди, Маңы – Мааданбек ж.б. Болгонду болгондой айттырбай, тарыхты таамай жаздырбай, буруп өзгөртүп, жашырып, кемитип, тыйып турган саясат, бийлик жакшы эле кендирди кесиптир. Советтик доордогу цензурага байланыштуу биринчи китепте өзгөртүлгөн каармандардын ысымдары бул жаңы чыккан эки китепте чыныгы аталышына ээ болду.

Биринчи китепте Батыркандын, Бурулчанын, Ногойбайдын, Досумбайдын, Захаровдун, Сабиранын тагдыры эмне менен бүтөөр экен деген суроолуу, табышмактуу үмүт менен экинчи китептин жазылышын окурмандар чыдамсыз күтүп калган эле. Экинчи китеп да жазылып бүтүп,

бирок каражаттын тартыштыгынан туура 20 жылдан кийин гана чыкты. Жогоруда аталган каармандардын тагдырлары ар башка шартта, ар башка жерде, ар башка мезгилде башкача бүттү. Турмуштун улуу толкунунда, жаңы заманды орнотууда, тап кармаштарынын кыйма-чийме татаал жолдорунда ар кимисинин өмүрү, тагдыры жазмышына жараша трагедиялуу аяктайт.

“Ата Журт” романы бир караган адамга өз-өзүнчө сюжеттерден турган чыгармадай көрүнсө да, ал негизинен бирдиктүү сюжеттерден турат. Автор романды дагы да иштеп, логикалык жактан экиге бөлүп, бир китеп кылып басмага сунуш кылган. Биринчи китепте Телгара, Касымбай, Батыркан, Бурулча, Тилекматтын уулдары Ногойбай, Шыгай, Исабектер менен таанышсак, ал эми экинчи китепте Кыдыр аке, Жусуп, Дутов, Байгазы, Бондарев, Чернов, Таукин деген жаңы каармандар менен кездешебиз. Бирок бул эки китептеги каармандарды байланыштырып турган негизги нерсе тарых.

Биринчи китепте Касымбайдын арабакечи болгон бала Жусуптун, ар кимдин ирегесинде оту менен кирип, күлү менен чыгып, жан сактаган жетим кыз Сабиранын образдары үстүрт эле сүрөттөлүп кетсе, ал эми экинчи китепте алар баш каарман болуп чыга келишет. Биринчи китеп менен экинчи китепти Жусуп менен Сабиранын образдары байланыштырып тургандай. Экинчи китепте көпчүлүк окуялар ушул экөөнүн тегерегинде өтөт. Автор биринчи китебине баш каарман Бурулча аркылуу, ал жашаган катаал доордогу кыргыз аялдарынын теңсиздигин, алсыздыгын көрсөтсө, экинчи китебинде Сабиранын образы менен кыргыз аялдарынын Кеңеш өкмөтү келгенден кийин тең укукка жетишип, кыргыз элинин түшүнө кирбеген жерлерде билим алып, чоң даражага жеткенин көрсөтөт.

Роман 1916-жылдын алдында жашап турган кыргыз турмушун сүрөттөөдөн башталат. Окуянын жүрүшүнө жана өнүнүшүнө жараша автор романга ар кандай мүнөздөгү, көз караштагы каармандарды киргизген. Романдын биринчи бетин ачканда эле өзүнө магниттей тартып алган

албетте Бурулчанын образы. Э.Турсунов Бурулча жөнүндө кыйла көп жылдар бою материал жыйнап, көл өрөөнүндөгү карылардан угуп, тактап таржымалын чогултканы жөнүндө мындай дейт: “Кыргыз тарыхында Бурулча баянын архивдерден таппай, анын “Селкинчек”, “Боз салкын”, “Кош кайрык”, “Тагылдыр тоо” сыяктуу ооз комуз күүлөрү менен күйгөн ырлары тууралуу Тазабек Саманчин айткан “оозго келди” жамактардан бөлөк жарытылуу жазма булактарды учурата албадым. “Атажурт” романына баш каарман болуп кирген Бурулчанын көркөм сүрөтүн жазууда санжырачы Алымбай айткан жана таятабыз Касымбай Телтаев тилмеч менен Сабира Телтаевадан уккандарга таянып образды жалпылаган элек.” [107,21-б.]

Көлдүн көкүрөгүндөгү бугу уруусунун кызы Бурулча Түп жергесиндеги Ойбулак айлында туулган. Ал жайлоодо жер которуп көчүп жүргөн жандыктуу бай кишинин кызы болгон. Бирок наристе кезинен аны атасынын бир тууганы жайчы Осмонбек баккан экен. Бурулчанын турмушка бышкан зирек кези көчмөн турмуш өзгөрүп, каада салт канондору ыдырай баштаган заманга туш келген. Ушундай шартта кыргыз аялдарынын тагдыры эки эсе оор, эки эсе татаал болгон. Бурулча өз укугун коргоп, канчалык өз чөйрөсүнөн бийик турбасын, баары бир илгертен бери келе жаткан салт-адат өкүм кылбай коймок эмес. Өзүнө теңди көксөгөн Бурулча тилеги кабыл болбой Телгара кер байталга арта салдырып баратканда Кудайга зар какшап ботодой боздогон дешет:

Келгенде тору жорго минип келдим эле,

Кеткенде кер байтал минип кеттим ээ, кокуй!..

Элдин астында Телгаранын иниси Кудайгелди тикенеги тик турган чычырканакка бөлөтүп, алтымыш балак жегенден кийин эстен танган Бурулчаны ырайымсыз жазалап, анын “азоолугун” басып, ар-намысын тебелеп тепсегиси келди. Бирок ал Бурулчанын адамдык бийик рухун өчүрө алган жок. Бурулча элдин оозунан түшпөй аңыз бойдон калды.

Он алтыга толгондо Бурулча тал чыбыктай буралып, жанда жок көз тайгылткан сулуулугу менен, ооз комузун кагып, жамактатып кооз үнү менен ырдап эл оозуна алынды. Кайсы бир кыз оюнда Бурулчага тескей манабы Батыркандын көңүлү түшүп калат. Бурулчанын да эңсеп, кыялында каалап жүргөн жигитине Батыркан көп жагынан окшошсо да, айкөлдүккө жарыбаган мажүрөөлүгү, чечкинсиздиги аны арманга салып, жанын кейитип, тилегин өксүтүп койду. Батыркан ага сүйсө да, ата өкүмүнөн, адат-салттан аттай албай Бурулчанын асыл үмүтүн таш каптырды. Батырканды сүйүп тобокелге башын байлап келген Бурулча «кайын атасы» ажыдан каккы жеп, деми сууп, мизи сынып, көңүлү кайт болгондо бетине айтканы бул: - Батыркан?.. Сени мырза экен десем, суусар тебетейинен бөлөк идирегин жок тура. Кылычың кыкка өтпөгөн кокуй турбайсыңбы! ...Атын угуп жүрсө да мынчалык кайраттуу ургаачы экенин мурда билген эмес Дөнөнбай : « Вазир жакшы-хан жакшы, катын жакшы-эр жакшы » Ате, бүлө кылчу зайып экен. Көзү тик, сөзү так, дымагы өрдө тура. Көзү тиктин уругу тик, тукуму тиригара,- деп сынаган Дөнөнбай – Кеп бар экен мында. Кайран тунжур, сызды. Менин атым Бурулча, мейли салтың бузулса деген айтылуу Бурулча ушул тура!» [131,144-б.]. Батыркан каардуу атасынын эркинен чыга албай, ал эми Бурулча деле эзелтен келаткан эрежелерге баш ийбеске чара жок. Баары өз чөйрөсүнө, өз жайына айланып кайра келди. Бурулча мурдагыдай эле токол атыккан бойдон калды, Батыркан атасынын эсеп-чечими, өкүмү менен ал тапкан колуктуга үйлөндү. Бирок Бурулчанын көкүрөгүнө уюган кектин залдары калган. Ошол себептүү Батыркан менен кийин кездешкенде (Кудайгелдинин кара ашында) каңырыгы түтөп капааттанып айткан экен Бурулча: “- Сыртыңыз сыпаа болгону менен ичиңизди көрдүм, сиз таш жарып чыккан тоо гүлүн тебелеп койдунуз. Ак сүйүүгө кара канжар урдунуз. Атанын дөөлөтүнө эсирип, далдаасына жан баккан, байкуш. Журт башында турат имиш, эл башкарат имиш. Мени саткан, сиз энеңизди да, элиңизди да

сатасыз. Сиздей мырзанын барынан жогу. [131,190-б.].

Ушул жерде автор башкы каарманын ыксыз идеализациялап салгандай. Болбосо, кайсы аял ошол заманда тескейдин мен-мен деген манабына дитбагып, мындай сөздү айтмак эле? "Мени саткан, сиз энеңизди да, элиңизди да сатасыз" деген сүйлөмүндө да, автор Бурулчаны энеден да, элден да обу жок бийик коюп салгандай. Ооба, Батыркан ыйык сүйүүгө татыксыз болду. Ак сүйүүгө арзыбай калды. Көрсө, ал сүйүүгө гана эмес, элдин башына оор күн түшкөндө да, өз элин, таштай качып "өз көмөчүнө күл тартып", жылуу-жумшак жер издеген эрки бош адам экен. (Улуу үркүн башталганда, элин кыргынга таштап өзү Кытайга үй-бүлөсү менен акырын жыла берген жери)

Бурулча сулуулугу, зайыптык жылуулугу, уздугу, чебердиги, чечендиги, акылмандыгы менен элге жаккан. Ысык-Көлдөгү мен-мен деген болуш-бийлер менен тең тайлашып ашка, тойго, курултай, жыйындарга катышып, эркектер менен бирге теңдик талашып, элдик төңкөрүштөргө катышканы жөнүндө кабарыбыз бар болучу. Өкүнүчтүүсү, кээ бирлерибиз кыргыз элине жүз жылда бир келген Бурулча сыяктуу өң десе өңү, бой десе бою, ой десе ою келишкен саналуу аялзатына биз сөзсүз түрдө репутациясына шек тийгизген сөз айтып алардын аброюн, нарк-насилин төмөн түшүрүүгө далалат урганыбызда. "Ак ийилет бирок сынбайт" дегендей акыры Бурулча да Э.Турсуновдун чыгармасында акыры өзүнүн тиешелүү ордун таап, элге жеткиликтүү образ катары жетип отурат. Бурулча өз аялдык бактысы үчүн далбас уруп, бирок коомдук жана башка себептерден улам ага жетпей калган аялзаты болсо, Кыдыр аке менен Жусуптун образдарында коомдук башталыш башкача айтканда өз тагдыры үчүн эмес эл тагдыры, анын иши үчүн күрөш башкы орунда турат.

Кыдыр акенин образы да толук иштелген образдардын катарында турат. Жазуучу кыргыз чындыгын, айрыкча уруучулук жашоо системасынын ички

ойку-кайкыларын, мындайча айтканда, уңкул-чуңкуруна чейин даана көрсөткөн. Ошондуктан образдардын мазмундуулугу да, жандуулугу да кыйла даражада жеткиликтүү, жугумдуу, таасирдүү. "Мен элимди ийрип, жамгырдай жааган окко, чыркыраган кызыл чокко салалбайм" дейт бир уруу элдин билерман аксакалы Кыдыр. Себеби, акылман Кыдыр аке көтөрүлүштүн кандай бүтөрүн алдын ала көрө билген. Тилекке каршы, мындай адам бир гана уруу элди бийлеген. Анын башка урууларга тили өтпөйт, анткени алардын өз уруу башчылары бар. Уруу-уруулардын ортосунда эрегиш, таймаш, атаандаштык, күнүлөштүк сөзсүз болгон. Ошондуктан, жалпы элдик ынтымак, бириктирүүчү күч жок болгондуктан, адегенде орустарга каршы туруп кошула түшүшкөн уруулар, чоң сыноо келгенде туш-тушка качышып, ынтымак ыдырап Кытайга качат. Натыйжада, калың эл кыргынга учурайт. Өзүнүн уруусун чоң кыргындан сактап калган Кыдыр аке, баары бир эле бүтүндөй элдин тагдырын күнү-түнү ойлоп санаа менен алпурушат, бир аздан соң Кытай чегинде орус карателдер элди кандай ташбоордук менен кырганын угуп ичинен кан өтөт. Жазуучу Кыдыр аке жөнүндө эл арасында айтылып жүргөн жана дагы санжыралардагы, архивдердеги материалдар менен тааныш экендигин бул чыгарма ырастайт. Кыдыр аке "Сөзүң өлгүчө, өзүм өлөйүн. Айткан сөз-атылган ок, андан өткөн касиет жок" дечү. Бирок, элдин оозунан өзүнүн акылмандыгы менен түшпөгөн, мыктылыгы менен сүйгүнчүккө айланган Кыдыр аке жаңы өкмөттүн адамдарына ишене коем деп элдин астында катуу сынды, уят болду, жаманатты да болду. Бирок, бул кейиштүү окуя арык элинин ичинде, чоң санжырачылардын арасында такыр башкача айтылып жүрөт. Э.Турсунов жазгандай, ырасында эле Кеңеш өкмөтүнө такыр дили агарбаган Жакшылык менен Жантайды Кыдыр аке өзү барып элге кошот экен, бирок бир нерседен шектенген эки бир тууган кайра түнү менен өз жерине элин алып көчүп кетишет. Экинчи эч кимдин чакыруусуна, азгыруусуна ишенбей, өздөрүнүн чектерине эч кимди жолотпой,

Кыдыр аке менен да, арык тукуму менен да байланыш үзүп коюшат. Алардын кыз-келиндери элде жок көзгө атар мерген болушуптур. Атчандар келе жатса, эң биринчи асманга атып, ал эми экинчи жолу чылбырын кыя атып салышчу да, эгер эскертүүгө көңүл бурбаган неме болсо мээлеп туруп так чекеге таамай тийгизишчү экен. "Басмачылар", "контрабандисттер", "эл душманы" деп тынч жашоо менен алектенген момун адамдарды Кеңеш өкмөтү ким кармап келсе деп, экөөнүн башын өтө чоң суммадагы баага бычышыптыр. Бирок элден чыккан митайым чыккынчылар болобу же атайын даярдыктан өткөн Кызыл аскердин мыкты отряды болобу, Жантай менен Жакшылык турган Көйкаптын четине да жолой албай коюшуптур. Себеби жолу да өтө татаал, климаты өтө катаал бийик аска-зоолор менен курчалган Көйкап көбүнө табышмак жер эле. Ал эми жазуучу жазып жаткан Кутан Торгоев эч кандай отряддын командири эмей эле, Жакшылык менен Жантайдын жылкычысы болот. Ошол кырдаал курчуп турган мезгилде Жантай жылкычысын катуу таарынтып коет, ичине кек каткан Кутан билгизбей алардан качып чыгып Караколдогу Кеңеш өкмөтүнө келип, отрядка жол көрсөтүп берет, ал жерди "коендун жатагына чейин билген" Кутан түнү менен келип кароолчуларды өз колу менен тындым кылып, тынч уктап жаткан өзүнүн элине баш кесер отрядды кое берет. Өлтүрчүнү өлтүрүп, камачуну камап, сүргүнгө кетирчүнү сүргүнгө кетирип, иши кылса Жантай менен Жакшылыктын туугандарынан бир соо адам калбаптыр. Ал эми Жантай менен Жакшылыкты Каракол түрмөсүндө мыкаачылык менен өлтүрүшүп, башкаларга сабак болсун дешип, алардын баштарын Караколдун эл көп жүрчү базарына бир айдан ашык илдирип коюшуптур. "Ашынган басмачыларды, контрабандисттерди, баш кесерлерди" кармашканга жардам берди дешип Кутан Торгоевге Кеңеш өкмөтүнүн атынан чоң сыйлык жана чен беришиптир. Ал "элдик баатыр" атанып макталып, даңкталыптыр. Азыр деле Каракол шаарында Торгоев атындагы чоң базарга кетчү узун көчө бар.

Турмуштун парадоксу, элин саткан, баласы атасын саткан замандын идеологиясы. Ошентсе да, ушуну терең изилдеп, акты ак деп, караны кара деп айтып кызыгып изилдеген адам болсо, жакшы болот эле. Себеби элдин көпчүлүгү өздөрү жашаган көчөсү кайсы баатырдын же болбосо кайсы саткындын атын алып жүргөнүн билишпейт.

Романдагы башкы каармандардын бири Ногойбай көтөрүлүштүн уюштуруучуларынын бири болгон. Бирок, көтөрүлүш өз максатына жетпей калган, себеби жалпы элдик, жалпы улуттук бириккен идеянын жоктугунан, кыргыз уруулары чоң сыноого келгенде бузулуп, бириндеп, ыдырап, ар ким өз кызыгын көздөп, Кытайга качат. Жазуучу Кытай жериндеги бечара элдин оор трагедиясын, жан чыдагыс азап-тозогун, оор турмушун мыкты чеберчилик менен бере алган. Ногойбайдын аялы Дарийка камаган карышкырлардан качып, талаадагы жалгыз түп куу арчанын башына илинип, а Ногойбай болсо, уйгур соодагердин шарапаты менен өлүм оозунан калып, Кулжанын базарында арабага чегилип, киши тартып, жүк тартып, жанын сактап калат.

Ногойбай - эл арасынан чыккан эр жүрөк жигит. Жаш күнүнөн турмуштун оор кыйынчылыктарын башынан кечирип, анын ысык-суугуна башынан бышкан адам. Анын атасы Тилекматтын да башынан нечендеген татаал мүшкүл иштер, адам баласы көтөрө алгыс азап-тозоктор өткөн. Тилекмат өмүр бою уулдары менен Телгарага малай болуп жалданып жүрүп турмуш өткөргөн. Ал заманда мындай зээн кейиткен жокчулук, жарыбаган жалчылык менен ачарчылык мурас катары атадан балага өткөн. Ал мезгилде кол астындагы адамдарды малдан да төмөн баалаган Телгара Ногойбайды ата-энесинин зар какшаганына карабай, Райымбек ажы экөөнүн ортосундагы кезектеги жаңжалды басыш үчүн барымтага берип салат. Көп жылдар бою Ногойбай ата-энесинен, туугандарынан, кичинекей кызы Сабирадан бир кабар албай, бир көрүшпөй Райымбек ажынын уулу Батыркандын кол астында эркисиз кулдай кызмат кылат.

Романда кыргыз коомунун чындыгы Райымбектин, Тилекматтын, Телгаранын укум-тукумдарынын ортосундагы татаал чиелинишкен байланыштарда ишенимдүү сүрөттөлгөн. Э.Турсунов улуттук чындыкты тике айтуудан, туурасын жазуудан тартынбайт. Уруучулукка бөлүнүү, жаатташуу, кадыресе улуттук бириктирүүчү идеянын жоктугу акыры жүрүп отуруп, жалпы элдик трагедияга алып келээрин сүрөттөйт. Бул жерде Телгара болуш менен Райымбек ажынын бири-бири менен болгон тирешүүсүн мисал кылсак болот. Райымбек ажы, Телгара болуш, Батыркан - булар “эл төбөлдөрү”, “эл башкарган билермандар, ал эми Тилекматка окшош жатакчылардын жөнү башка, алар эң төмөнкү тап болуп эсептелишет. Ушул жерден Телгара Ногойбайдын агаларын Исабек менен Шыгайдын жырткычтык менен өлтүрткөн эпизодду мисалга алсак болот. Телгаранын иниси Кудайгелди тынч жаткан жатакчылардын айылына солдаттар менен келип өзүнүн үстөмдүгүн көрсөтүп, аларды талап-тоноп, падышага солдат керек деп адилетсиздик кылып, ар бир жатакчыны тизмесине киргиздирип жаздырганда, эл көтөрүлөт. Тиги тарапта жырткыч көздөнгөн Кудайгелди баш болсо, ал эми жатакчылардын башында Тилекматтын эр азамат уулдары Исабек, Шыгай болуп эки тарап жаңжалдашып кетишет. Окуя кичине уруштан башталып чоң жаңжалга айланат. Эч кимди аябай мылтык менен аткылап жүргөн Кудайгелди Исабектин колунан балта жеп мерт болот. Ушундан баштап жатакчылардын айылына каран түн түштү. Эки-бирдей мыкты эр азаматтарды Исабек менен Шыгайды Телгаранын айылына жеткиришип, аларды Касымбай ала келген сот приставы суракка алып, бардык күнөөнү жатакчыларга, алардын башчысы Тилекмат уулдары Исабекке жана Шыгайга оодарып, жазалоону эл төбөлдөрүнө беришти. Жазалоо жалпы элдин астында атка сүйрөтүлүп өлтүрүү болду. Адилетсиз, жырткычтар башкарган заманды ушундай күчтүү көркөм сөз менен жазат жазуучу. Телгарага карышкырды тирүүлөй союу менен адамды тирүүлөй кыйноонун

айырмасы болгон жок.. Адамдын өмүрү иттикинен да арзан эле, алардын канын сыгып ичти Телгара. Ал мезгилде ага тишин кайрып жүргөн бир уруунун төбөлү Батыркан Ногойбайды Телгарага каршы көкүтүүнү эп көрөт. Агаларын угузуп, дароо Ногойбайга азат берип, Телгарага айдактайт. Бирок, Ногойбай Телгараны өлтүрсө эле заман жакшы болуп кетерине ишенбеди. Ал турмуштук далай сыноолордон кийин, Телгарага окшош “эл төбөлдөрү” менен элдешүүгө болбостугуна, алардын кутулуунун бирден-бир жолу-ачык күрөшкө чыгуу экенин түшүнөт, турмуштун өзүнөн сабак алат жана ал күрөштөн өмүрүнүн акырына чейин кайра тартпайт.

Атам замандан бери, дегеле кыргыз кыргыз болуп жаралгандан бери эл ошончолук мөгдүрөп, тентип ордунан козголгон эместир. Романдагы Тилекмат карыянын өз туулган жери менен коштошуп жаткан жери да аябай аянычтуу сүрөттөлөт: “Көз кычыгындагы тоголок жаш сымаптай жылтылдап сакалына тамды.”Кагылайын, Ала Тоо! Аска-зоолорунду ашып, аркар изин басып, улуу тоого чыгып, улар үнүн угуп, коюндаш өстүк эле. Кайрылып келебизби же кырылып өлөбүзбү? Айтсаң боло, кагылайын Ала-Тоо, тагдырыбыз не болот?”[131, 454-б.]. Бул жерде карыя өзү үчүн гана эмес, өзүнүн шордуу эли үчүн кейип, элдин келечеги эмне болот деп жүрөгү күйүп барат. Адам-адам болгону анын ыйык тутканы – Ата журт! Адам алган жардан, ата-энеден, боордошунан, бардыгынан ажырайт, бирок Ата Журттан ажыроо баарынан оор...

Карателдер чекке жетип кайра тарткан соң кыргыздар Кытайга өткөн. Эми, Кытайдагы көргөн кыргыздардын кордугун жазууга кагаз түтпөс, айтууга миң бир түн да жетпес. Ушулардын баарын өз көзү менен көргөн Ногойбайдын жан-дүйнөсү аңтарылып, башынан өткөргөн арман күндөрүн эстеди. Ошончо азап-тозокту эл менен кошо көрүп, араң дегенде өз Ата журтуна келген Ногойбай, өмүр бою издеп жүргөн кызы Сабийрага жолукпай, “Мөндүрүп козголоңуна” кабылып Кеңеш өкмөтүн жек көргөн казак-орустар аны

туткундап, эч суроо-жоопсуз кызыл комиссарлар менен кошуп атып салышат. Ырасында эле, Ногойбайдын тагдырын окуп жатып, жөнөкөй окурман кайдыгер карап отура албайт. Өмүр бою эңсеп күткөн жыргал заманды көрбөй, жалгыз кызы Сабиранын атын шыбырап бул дүйнөдөн кете берген жери, жүрөктү ачыштырат.

Экинчи китепте бир кыйла жаңы каармандар менен кездешебиз. Ушул кезге чейин тарыхта болобу, көркөм адабиятта болобу оң каарман болуп көрсөтүлгөн орус элинин саякатчысы Н.М. Пржевальскийдин жазуучу накта чыныгы жүзүн ачып сүрөттөйт. Бир кезде “орус элинин саякатчылары” деп окуган П.П.Семенов-Тяньшанскийдин, Н.М.Пржевальскийдин аскердик-стратегиялык экспедициялары, чалгындары эмне максатты көздөп келгени архивдик материалдардан азыр гана белгилүү болуп отурат. Анын баары ачыкка чыкканга чейин эл көзүнөн жашырылып, бурмаланып келди. “Пржевальский аткан зор бүркүттүн убалына калдыбы же өгүнү Көл кылаасындагы кекилик, чил, тоодак, коен, кыргоолодорду кырып, салбуурун байланып келатып, эски журтта бээсин ташка тартып мине албай жаткан абышканы көрүп, жашын жашап бүтүптүр, жашоого жарабай калыптыр. Муну барчу жерине узатып коеюн. Башын кесип, “кыргыздын башы” деп музейге “экспонат кылайын” деп, мээлеп туруп, башка атып, башын кесип, дорбого салдырган. Ошол арбактын сесиби же жашоо кесириби, жылкы теппей, жылан чакпай, капыстан кармаган дарт Пржевальскийди төшөккө жыкты,”- деп жазат Э.Турсунов.[131,320-б.]. Чынында Каракол жергесинде жашаган аттуу-баштуу чоң аталарыбыздан уккан фактылар да муну ырастайт. Пржевальскийдин таш боордугу, кыргыздарга индеецтерден кем эмес кылган мамилеси жөнүндө Асанаалы чоң атам да көп айтып берчү эле. “Анда мен жаш 15-16 жаштагы жигитмин, ошол улуу саякатчы Караколго келгенде, ар кайсы орустардын үйүндө малай болуп иштеп орусча жакшы билгендиктен мени Бржебалскиге убактылуу ат багары кылып жибершти. Каапыр каапырлыгын кылат экен, бир жолу Бржебалск Караколдун шар аккан

суусунун боюнда кыларга жумуш таппай, эринип, кабагына кар жаап үңкүйүп олтурган. Суу бурганы кетмен көтөрүп бараткан бечара жатакчыларды көрүп, ызырынып тура калып, колундагы маузери менен мээлеп туруп, чымын өлтүргөндөй эле чыркыратып атып таштады. Анан колун чапкылап, каткырып күлүп, жарпы жазыла жанындагыларын карап “Ну как? Какой я меткий стрелок, эти две мертвые туземцы мне подняли настроение. Друзья, мои! Этим диким нет пощады, да они же хуже животных. Гнать их надо, гнать! Они не достойны такой прекрасной земли”, - деп келекелеп сүйлөдү. Ал каапыр капыстан Караколдон чыкпай өлдү, ошондо ага эстелик тургузабыз деп өгүздөргө сүйрөтүп (Барскоон капчыгайынан бери азыркы Пржевальскийдин эстелиги турган чейинки жерге чейин!) чоң таштарды ташыдык. Ал күндөрдү эстегенде бүткүл муунум титирейт, Каракол шаарынын чекесинде жайгашкан айылдардан кары-жашына карабай бүт айдатып келип, иштетишти. Биз ач-жылаңач кулга окшоп бекер иштедик. Кайран жигиттер, кайран кыргыз эл көрбөгөндү, көрдүк го - деп муңканып эскерип калар эле. (Бул менин өздүк маалыматым - К.Асаналиева.) Романда да чоң атам айткан Пржевальскийдин эстелиги жөнүндө так маалыматтар бар. “Пржевалськийдин эстелигине тоодон омурулган чулу таштарды чийнеге салып, сүйрөтүп барууга Өскөнбай жараган жылкыларды, Кыдыр аке бир жүз он сегиз өгүз, Чыныбай жыйырма беш жүк таркан чыдамдуу төө берди. Санкт-Петербурздан келген адистердин көрсөтүүсү менен Робровскийдин жетекчилиги астында Пржевальсийдин эстелиги он беш жылда салынып, 1910-жылы бүттү.” Романдагы уезддик управитель Иннокентий Ивановдун, карателдердин башчысы офицер Колухановдун, фельдшер Шелениндин, адъютант Бакуревичтин образдары жазуучу тарабынан жакшы изилденген, ийленген, кайра-кайра иштелип чыккан образдар.

Автор чыгарманы жазууда мурда далай кишилер менен сүйлөшүп, далай архивдерди аңтарганы көрүнүп турат. Бул жөнүндө өзү да мындай дейт: “Көп

убакыт ошол доорду тастыктаган материалдарды издеп, жазуучулук түйшүк менен өттү. Албетте, анын үстүндө андагы каармандар өзүмдүн эң жакын кишилерим-апам Сабира, аталарым Нурдин, Кененбай, алардын курбулары, замандаштары болуп атпайбы. Көрүп угуп, көздөн өткөрүп, көңүлдөн сыдырылган образдар. [86, 4-б.].

“Ата Журт” романынын экинчи бөлүгүндө аты аталган каармандардын башынан өткөргөн окуялары да мыкты сүрөттөлөт. Э.Турсуновдун өз энеси Сабира Телтаева Москвадагы коммунисттик университетти бүтүп, Бухарин менен Зиновьевден дарс угуп, Ташкенттеги Орто Азиялык коммунисттик университетинин аспирантурасында окуган экен. Аялдар советин уюштурууга катышкан. 1933-жылы Серкебаев Нурдинге турмушка чыккан. Нурдин Серкебаев илгертен колунда бар тукумдун урпагы жана өз учурунун алдыңкы адамдарынан болгон. Кырчындай 28 жашында жөнү жок жалган жалаа менен эл душманы делип камалып, атылып кеткен.

Ошондон көп өтпөй эле “эл душмандарынын” жубайлары, бир туугандары, балдары аңдууга алынып, Абдракмановго, Исакеевге, Орозбековго жан тарткандар катары Кенжеккан Бектаева кызматтан бошотулду, Сабира Телтаева партиядан чыгарылды. Мына ушундай окуяларды “Ата Журт” романында жазуучу жүрөккө жеткидей кылып, реалдуу сүрөттөп жазган. Айрыкча Сабира Телтаеванын курбусу Кенжеккан Бектаеваны кармайбыз деп келген кишилердин бирөөнү өлтүрө атып, бирөөнү жарадар кылып, түн жамынып качып кеткен жерин кайдыгер карап тынч отуруп окуй албасың.

Тарыхый фактылардын негизинде экинчи китеби биринчи дүйнөлүк согуштун жүрүшү менен башталып, анда эмгек армиясына алынган Жусуптун образы кененирээк да, тереңирээк да ачылган. Автор жазып жаткан тагдырларды, тарых барактарын жакшы билгендиктен, Кыргыз өкмөтүнүн биринчи төрагасы Жусуп Абдракмановдун өмүр башатындагы урунттуу учурлар, орчундуу окуялар ишенимдүү көрсөтүлгөн. Аны Жусуп жөнүндө жазылган биринчи көркөм чыгарма десек да болот. Анын тагдыры, өмүрү, алгачкы кадамы,

турмушта баскан татаал жолу окурманга кызыкчылык туудурбай койбойт. Жусуп Абдракмановдун бала кезинен баштап көрүнүктүү ишмер болгонго чейинки жашоо-турмушу реалдуу чагылдырылат. Жазуучу өзү айткандай, бул улуу инсан жөнүндө көп маалыматты атасынан жана энесинен уккан экен. Себеби атасы Жусуп Абракмановдун замандашы, айылдашы, тагдырлашы болсо, апасы романда көрсөтүлгөндөй Жусуп менен Караколдо бирөө Касымбайдын, ал эми бирөө Фатиманын малайы болуп, көп запкы көрүшүп, акыры экөө чогуу Алматыга качышып, ал жактан Жусуп орус-герман согушуна кетип, дайыны чыкпай, көп жылдан кийин болочок эл башчы менен Сабира Москвадан жолукканын баяндап берет.

Ошентип бул роман эки китептен туруп, сюжеттик түзүлүшү боюнча чачкын көрүнүп, өмүр жолу жана ишмердиги бир караганда тыгыз байланышпаган адамдар тагдырын сүрөттөгөндөй көрүнгөнү менен иш жүзүндө алардын ички байланышы бекем экендигин көрөбүз. Аларды эл тарыхындагы кыйчалыш жана оор, тагдыр чечүүчү мезгилдин өзү бириктирип, көзгө көрүнбөгөн жиптер менен бир-бирине байлап турат. Э.Турсуновдун чеберчилиги мына ушул ички байланышты камсыз кылып, кыргыз эли үчүн кыска, бирок өтө маанилүү доордун демин, картинасын, духун бере алгандыгына такалат.

-Телгара, Батыркан, Бурулча, Касымбай, Ногойбай, Кыдыр аке, Ж. Абдрахманов сыяктуу каармандардын ар бири өз-өзүнчө тагдырга, өмүр жолуна, кызыкчылыкка ж.б. эгедер индивидуалдуу, кайталангыс образдар катары көз алдыга тартылат.

-романдын тили бай, жугумдуу, элестүү образдуу нагыз элдик тилге негизделип, эмоционалдык-экспрессивдүүлүк касиетке эгедер экендиги байкалат. Автор оюна келген сөздөрдү тизмектей бербей, сөз талдап, иргеп, аны ар бир учурга ылайыктуу колдонуу аракетин көргөндүгү, бул багытына түйшүк тартканы ачык байкалат.

-образдардын мазмундуулугу да, жандуулугу да кыйла даражада

жеткиликтүү, жугумдуу, таасирдүү сүрөттөлөт.

-автор сүрөттөп жаткан доорду жакшы билет, көп жылдарын изденүү менен өткөрүп, архивдик маалыматтарга таянып жазган, элдин турмушун, тарыхый окуяларды, каармандардын бирине-бири окшобогон мүнөздөрү, ой максаттары, жашоо шарттары, сүйлөө жосундары, жүрүм-турумдары дооруна ылайык реалдуу чагылдырылган.

-романда элдин каада-салты, жашоо тиричилиги, ырым-жырымы, этнографиясы, санжырасы, башка элдер менен болгон карым-катышы мүмкүн болушунча кеңири камтылган.

“Ата Журт” романынын ийгиликтери менен мүчүлүштүктөрүн залкар адабиятчы, кашкөй сынчы К.Асаналиевден ашык айтыш мүмкүн эмес көрүнөт. Андай кишинин көзүнө илинип, баасына татыш оңой эмес болчу. К.Асаналиев бул роман тууралуу ташка тамга баскандай ойлорун мындайча билдирген: “Э.Турсунов сүрөттөгөн турмушун жакшы билет, кандай чекитке жетип токтоорун да жакшы сезет, бул өнүккөн чен-өлчөмдүн, чебердиктин бар экенин күбөлөйт, мына ошондуктан жазуучу сюжеттин чыйралышын да, чыңалышын да өз жайына коет, мындайча айтканда, окуяга “автордук кысым жасабайт”. Ушундан улам ал кыргыз чындыгынын уюткусу, субстанциясы болгон уруучулук жашоо системасынын ички табиятына тереңдеп кирип, ичкериден ачууга максат кылат. Менин түшүнүгүмдө, автор өзүнүн бул көзөмөл оюна, жекече жазуучулук позициясынан туруп, кыйла ийгиликтерге жетише алган”- деп К. Асаналиев романдын жетишкен жактарын атай келип, анын кем-карчына да токтолот: “Роман сыдыргыга салгандай сыйда, бир калыпта тегиз да эмес. Бирде ал образга жыш, көп түстүү, көп боектуу, көп сырдуу көрүнсө, бирде суйдаң маалымаатуу-даректүү баяндамага жакындап кетет. Кээде ал көбүнесе реалисттик сюжеттин укугуна, накта психологиялык талдоого жетишсе, кээде жөн эле фантазмагорияга, жеңил-желпи куру чечендикке берилип кетет. Айрым сюжеттик тогошууларда

жазуучу оригиналдуу оюн, концепциясын кадыресе салмактуу жүзөгө ашырса, ошонун эле жанында жедеп көндүм болгон калыптардан, схемалуу жол-жоболордон чыгалбай, тушалып турганы көрүнүп турат. Бирок кандай болсо да романдын башталышы, аякталышы бар, логикалык өнүгүшү чыңалып турган, өзүнчө бир бүтүн организм катарында күчтүү таасир калтыраарын түк танууга болбойт”[95, 15-б.].

Жыйынтыктап айтканда, автор өткөөл учурдагы тарыхый оор абалды, элдин социалдык теңсиздигин терең иликтеп, турмуштук фактыларды деталдаштырып, философиялык ой толгоолор аркылуу жалпылаган мыкты көркөм чыгарма жаратты деп айтар элек.

”Ата Журт” романы мазмундуулугу, тили, стилдик жактан бир бүтүндүгү, образдардын колориттүүлүгү менен жазуучунун башка романдарынан бир топ жогору турган чыгарма.

2.3. “Балбай” романы: изденүү түйшүгү жана акыбети

“Балбай” романы аркылуу жазуучу элибиздин басып өткөн тарыхын өздүк көз карашы менен сүрөттөдү. Э.Турсунов бул романды жазуудан мурда узак жана түйшүктүү чыгармачылык изденүүдө болуп, урунттуу учурларды тактап, көп жылдар бою материал чогултуп, санжырачы, тарыхчылар менен жолугуп, андан кийин 1992-жылы “Балбай жана анын доору” аттуу даректүү-тарыхый эмгек жаратты да, 2002-жылы, он жылдан кийин “Балбай” романы жарык көрдү. Мында да жазуучу ар бир чыгармасына кандай жоопкерчилик менен мамиле жасаса, роман ошондой дыкаттык менен иштелип, көп жагынан анын акыбети кайткандыгы ачык көрүндү. Балбай - бугу уруусунан чыккан тарыхый адам. Балбай 1791-жылы азыркы Түп өрөөнүнүн Сарыбулак деген жеринде жарык дүйнөгө келип, кысталыштуу заманда он алты жашынан тартып калмак жортуулдарынан, Цин империясынын, Кокон бийлигинин карезгөй бийлөөчүлөрүнөн, казак феодалдарынын чапкындарынан, орус падышачылыгынын колонизатордук саясатынан эл-жерин коргош үчүн өмүрүнүн акырына чейин бел чечпей күрөш жүргүзгөн. Балбайдын таржымалына кызыгып, материал чогулткан журналист Ж.Кенчиев көргөн-билгендердин айтуусу боюнча, Балбайдын кебете-кешпирин мындай сүрөттөйт: “Орто бойлуу, кең далы, бирок бир моюн- энеси көк жалдын жүрөгүнө талгак болуп калган дешет. Кандан-бектен кайра тартпаган, беттегенин тике качырып чыгышы да карышкырдан калган касиет дешет. Балтыр эти ката электе эле албан-субандай жигиттер анын чейрегине келе алышкан эмес. Аттын кулагы менен тең ойноп, жайдак аттын капталына түшүп найза сайып, жаа тартканын, шамдагайлык менен кылыч шилтегенин кеп кылышат. Чокчо сакал, нур жүздүү, бүркүт кабак, бир сүйлөгөн, адамды тике караган сүрдүү баатыр болчу”[99, 12-б.].

Балбай бугунун манабы Боронбай менен биригип Россияга кошулуу үчүн аракеттенген. Буга сарбагыш манаптары менен болгон уруу карама-каршылыктары да себеп болгон. Россиянын жардамы менен сарбагыштарды

өзүнө багынтып туруу саясатын жүргүзүү үчүн Боромбай да, Балбай да көп аракеттенген. Бирок кийин 1864-жылдан баштап, Балбай андай аракеттен кескин түрдө баш тартып, бугунун калган урууларынан бөлүнүп өз уруусун уюштуруп алып Текес тарапка көчүп кетет да, орус администрациясынын сунуштарына баш ийбей өз билгенинче жашайт. Бул жөнүндө академик Б. Жамгырчинов өзүнүн “Кыргызстандын Россияга биригиши” деген монографиясында минтип жазган: “Балбайдын аракеттери кандайдыр бир олуттуу себептердин негизинде келип чыккан эмес. Тартипке көнбөй, эчактан тынчы жок, талоончулук турмушка калып алып, жигиттери менен саяк, сарбагыш, казактар менен калмактарга талоончулук жүрүштөрүнө чыгып жүрүп өмүрүн өткөрүп келаткан Балбай эми көчмөн кыргыздарга орус бийлиги орнотмок болгон тынч турмуш менен эч келише алган жок. Ал эми орус бийликтеринин колдоосуна ээ болуп алып, бугунун ага манабы катары эсептелген кызмат абалынан аябай пайдаланып жаткан бугу Сарыпбек Саскиндин жүргүзгөн бийлиги да Балбай үчүн өзгөчө бир чыдагыс абалды түзгөн”[27, 317-б.]. Мына ушул тарыхый маалыматтардын өзүндө эле Балбайдын ички дүйнөсүнүн, көз карашынын жана жүргүзгөн аракеттеринин түпкү маңызында чоң карама-каршылыктар болуп жатат. Мына ошондой шартта туткундан кун төлөп бошонгон Балбай кайрадан бугу элин жыйнап, кол курап баскынчыларды сүрүп чыгарат. Ормондун соңку жортуулун талкалап, өзүн өлтүрүп, сөөгүн төөгө арттырып, кызынан жетелетип жиберет. Ошондон улам бугу элинин биримдигин чыңдап, орус, кытай, уйгур, казак элдери менен ынтымак курайт. Бирок ичтеги душмандар, колтуктагы чыккынчылар аны орус империясына кармап берет. 1867-жылы Балбай Алматы калаасына жеткирилип, орус түрмөсүндө отурат. Элдин нааразылыгынан чочулаган генерал-губернатор мунаажат кагаз жиберет, буйрук жеткиче Балбайга уу берип өлтүрүп коюшат. Ата Мекенине Балбайдын өзү эмес, эти шылынган сөөгү жеткирилет. Анын сөөгүн Түп

менен Сарыбулактын ортосундагы үч жолдун боюна коюшкан. 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн учурунда кыргыздарды кыргызга учураткан казак-орустар элдин күчү менен көл түбүнөн алынган бышырган кирпичтен салынган баатырдын күмбөзүн талкалап, кирпичтеринен алып, чарбачылыкка пайдаланышкан. Күмбөз Күрмөнтү, Сарыбулак элинин демилгеси менен 1991-1992-жылдары кайра калыбына келтирилген. Ушуга окшош тарыхый маалыматтардан, 19-кылымдын ортосундагы кыргыз коомунун уруучулук-феодалдык түзүлүшүн тарыхый жактан туура элестетүүгө болот.

Э.Турсуновго чейин эле Балбай баатыр тууралуу тигил же бул деңгелде маалымат камтылган Алдаш Молдонун, Талып Молдонун, Тоголок Молдонун, Белек Солтоноевдин эмгектери, К.Маликовдун “Балбай” поэмасы (1991), К.Осмоналиевдин “Көчмөндөр кагылышы”(1993), Э.Медербековдун “Кызыл жалын”(1987) романдары бар болучу. Ушул кылымдын башында жарык көргөн Ж.Токтоналиевдин “Хан Ормон” (2000-ж.) романында да Балбайдын образы камтылган.

Э.Турсуновдун “Балбай” романы окуясы да тарыхый болгон окуя, каармандары да тарыхый конкреттүү адамдар жөнүндө. Романдын көркөмдүк жагы күчтүү. Каармандардын мүнөзүн, турмушка ой жүгүртүүсүн, тарыхый окуяга карата көз карашын берүүдө автор ар башка ыкмаларды, формаларды колдонгон. Балбай башка каармандардан жеке эле баатырдыгы менен эмес, адилеттиги, ой жүгүртө билгендиги, акты-караны тааный билген акылы менен да айырмаланат.

1857-жылы Ысык-Көлдү изилдөөгө келген окумуштуу П.П Семенов- Тянь Шаньский: « Сарыбагыши были данниками Кокандского ханства, киргизы рода богу считались подданными Богдыхана. Между этими единокровными родами кипела свирепая война. Урман-баатыр, принимавший в свое время участие в умертвлении Кенесары, пал в битве с богинцами в 1854 году. Три тысяча сарыбагышей и столько же богинцев сошлись в долине реки

Курменты близ северо-восточного угла Исык-Куля» [61, 130-б.]. деген тарыхый фактылар тереңделип алынып, көркөм штрих деталдар менен бекемделген. Кыргыздар кордукту, зордукту, баскынды, чапкынды ошол чоң империялардан көрбөй, колтуктагы Кокон хандыгы тукурган өз боору Ормондон көрүп, сарбагыштарга чаптырып жатты. Кыргыз жерин туш-туштан тооруган кыйын кезең кырдаалда, кыргыз урууларынын биримсиздиги, ынтымаксыздыгы баскынчыларга утуру жем таштап, аларга көз каранды, кул болууга шарт түзгөн. Балбайдын эң негизгиси максаты - Ата Журтун, касиеттүү Ысык-Көлдүн кадырына жетип, аларды баскынчылардан коргоо. Академик А.Акматалиев романдагы мыкты жетишкен жерлерин айтып келип, чыгарманын мүчүлүштүктөрүнө да токтолот: "Чыгармадагы конфликт жетиштүү эмес. Балбай менен Ормондун, Балбай менен Зарылбектин конфликтисинен башка анын душманы деле жоктой байкалат. Э.Турсунов каарманына ушунчалык мээрим төгүлө элжиреп карагандыктан, айрым эпизоддордогу жүрүм-турумдарына, сүйлөгөн сөздөрүнө ишенбей да кетесиң. Чындыгында жазуучу субъективдүүлүккө берилип, материалдарга басым жасоодо жөн берилеп коюшу каармандын толук кандуу образын, ички дүйнөсүн көрсөтпөйт. Бул, албетте жазуучунун кемчилиги. Дегеле автор Балбайды кемчиликсиз, кынтыксыз адам катары жогорку тондо сүрөттөшү деле объективдүүлүккө жатпайт"- деп белгилейт окумуштуу А.Акматалиев.[44, 459-б.]. Бул жерге М.Жумаевдин да сын-пикирин кошуп кетпесек болбойт :“К.Маликовдун “Балбай” жана Э.Турсуновдун “Балбай” романындагы башкы каармандын образы көп жагынан окшош сыпатталган. Эпикалык оң каармандын мүнөзүн ага ыйгаруу менен чектелбей Э.Турсунов “коктулук психологиянын” айлампасында калуу менен аны идеализациялап, романын образдар системасына “ак-кара” принциби менен мамиле жасаган. Бир сөз менен айтканда романдагы Балбайдын образы тарыхый тактыкка ээ эмес, ал конкреттүү уруу аңызчыларынын версиясына ылайык келген жана

кайталаган деңгээлдеги фольклордук духтагы образдардын бирине жатат”.[33,223-б.]. Албетте, жогору аты аталып кеткен эки окумуштуу белгилегендей, кемчиликтери жөнөкөй окурмандын көзүнө деле көрүнүп турат. Маселен, автор Балбайды Манастай эле мактап жиберген жерлери бар, тарыхый адам болгондуктан чындыкка жакын болсо жакшы болмок. Автор кызыл-тасыл поэтикалык боекторду өтө мол жана ашыкча колдонуп жибергендиктен жасалмалуулук да көп болуп кеткен. Балбайдын жакшы сапаттарын гана көрсөтүп, анын терс сапаттары жөнүндө такыр сөз болбойт. Себеби көпчүлүк чыгармаларда Балбайдын терс мүнөзүнүн айынан бүткүл бугу эли жапа чеккени жөнүндө да айтылат. (Маселен Белек Солтоноевдин “Кызыл кыргыз тарыхында” Балбай жөнүндө төмөнкүдөй маалыматтар бар ”Булардын арасын көбүрөөк бузган бугудан Балбай болгон. Өзүнүн баш кишилери эл журт менен тынч туруп күн өткөзөлү десе болбостон, кыргыз-казактын кез келгени менен жоолошуп, эр өлтүрүп, мал тийип алып, Кашкар, Кулжага, Турпанга жете уйгур менен кыргызды чаап алып турган. Балбай кырк жигит жыйган.”[64, 14-б.]. Э.Турсунов Балбайдын кебете-кешпирине чейин оң сыпаттап жазса, маселен ”сүйкүмдүү”, ”жароокер, ”боорукер”, ”жаратылышты жан борундай көргөн” десе, Э.Медербековдун “Кызыл жалынында” Балбай мындайча сүрөттөлөт:”Балбайдын түнөрүнкү кара жүзүндө адамдык сүйкүм түгүл дегеле ырайымдын жышааны жок эле. Бул накта ташбоордун, мыкаачынын мисирейген жүзү болчу,”- деп такыр тескери сүрөттөлөт.[116, 88-б.]. Ошентсе да М.Жумаевдин “коктулук психология” дегенине толук ынанган жокпуз, себеби, Балбай бир эле коктунун баатыры болсо, ал жөнүндө ошол коктунун гана “жазмакери” жазып ошо менен сөз да болмок эмес. Жогоруда эсептеп кеткен аттуу-баштуу тарыхчылардын, жазуучулардын эмгектеринде Балбай бугу элинин аттын кашкасындай таанымал, эл тарабынан баатыр деген атак-даңкка ээ болгон белгилүү инсан болуп айтылат. Айрым жазма даректерге жана кыргыз санжырачылардын

айтуусуна караганда, 19-кылымдын биринчи чейрегинен баштап, алтымышынчы жылдардын акырына чейинки мезгил ичинде кыргыз элинин сырткы жана ички душмандар менен эркиндик, тынчтык үчүн болгон күрөштөрүндө Балбай баатыр катышпаган окуялар аз жолугат. Эгер ал чынында эле “бир коктунун баатыры” болсо мынчалык Балбайдын тегеригинде ушуга чейин талаш-тартыштар да жаралмак эмес, ал жөнүндө чыгармадан чыгарма жазылмак да эмес.

К.Маликовдун “Балбай” поэмасында 19-кылымдын ортосундагы кыргыз коомуна мүнөздүү кээ бир тарыхый чындыктардын башкы тенденциясын туура көрсөткөн жакшы аракеттердин бар экендигин биротоло көз жаздымда калтыруу адилетсиздикке жатар эле. Алсак, ошол кездеги бугу менен сарбагыш уруусунун карама-каршылыктары, Боромбай манаптын Россияга кошулуу үчүн аракетин бир топ реалдуу көрсөтүлөт, ал эми Балбай болсо орустун төрөлөрүнүн келишине каршы чыккан. Балбай колониализмди жек көргөндүгүнүн себебин мындайча түшүндүрөт:

Жайкалган жаш бетеге чөбүмдү алса,
Чалкайган кең Ысык-Көл жеримди алса,
Тоо канча алтын-күмүш мында ошончо,
Козголбос ошол тоодой кенимди алса [115, 32-б.].

Демек, Балбай Россия падышачылыгынын колониячыл басып алуучулук саясатынын түпкү жыйынтыгын ушундай болот деп түшүнөт.

Ар бир мезгилдин баш айлантма ар кандай учурун карт тарых акыры өз ордуна койгон сыңары К.Маликовдун “Балбай” поэмасынын 1941-жылы чыккан толук варианты элүү жылдан кийин тактап айтканда 1991-жылы окурмандардын колуна кайрадан тийип отурат. К.Маликовдун “Балбай” поэмасы мыкты жазылган чыгармалардан, бир кемчилиги Балбайды оң каарман кылып, ал эми Боромбай, Тилекмат, Сарт акелерди терс каарман кылып көрсөтүп салган. Мүмкүн буга да олуттуу себептер болгон окшойт, маселен ошол мезгилдеги саясий идеологиядыр.

Романдагы эң башкы кульминациялык окуя, албетте, Ормон хан менен Балбайдын мамилеси. Балбай менен Ормон... Бул улуу инсандардын жашаган доору, баскан жолу эң орчундуу окуяларга, эң татаал тагдырларга жыш, кыргыз элинин тарыхындагы эң оор, эң маанилүү бурулуш мезгилге туура келет. Балбай менен Ормон окуялары жомок эмес, 19- кылымда болуп өткөн тарыхый чындык.

“Кыргыз тарыхый романдарында тарыхый кырдаалдын жүзүн таамай сүрөттөө, тарыхый доордун улут тагдырындагы карама-каршылыктардын мүнөздөө максатында феодалдык түзүлүштүн саясий системасындагы бийлик титулу-хан көтөрүү жөрөлгөсү сүрөттөлөт. Улуу кыргыз кагандыгы кулагандан кийин да мезгил-мезгили менен “хан” бийлик титулун түрк тилдүү элде улуттук өз алдынчалыктын саясий бийликтин формасы катары пайдаланып келген. Анын бири 1842-жылы Ормондун хан көтөрүлүшү эсептелет.”-деп белгилейт окумуштуу Ү.Култаева.[41,45-б.]. Ормонду хан көтөрүү тарыхый окуясы К.Осмоналиевдин “Көчмөндөр кагылышында”, Э.Медербековдун “Кызыл жалынында”, Ж.Токтоналиевдин “Хан Ормонунда”, Э.Турсуновдун “Балбайында” чагылдырылат. Ар биринде анын ар башка интерпретациясы бар. Маселен, Э.Медербековдун “Кызыл жалынында” Ормондун өргөөсүндө жаткан конокторду бир айга чейин эмнеге чакырылганын билбей, элдин түпөйүл кылышы тарыхый фактыга көркөм түс бере алган эмес. Э.Медербековдун чыгармасы Талып Молдонун вариантынан алынгандай сыяктуу. Бул жерде Талып Молдонун (Талып Байболот уулу) “Кыргыз тарыхы, уруучулук курулушу” деген эмгегинде да: “Ормон 1840-жылы Көтмалды деген жерде сарыбагыш, солто, саяктын кол баштаган баатырларын, эл башкарган баш кишилерин чакыртып, жыйынды таратпай эчтеме айтпай, элди камап жата берет. Ачкалыктан аттарын союп жеп, далай киши жөө калат. Бир топ убакыт өтүп, эл кыйналып чыдамы кете баштаганда, Ормон баарын чогултуп, мындай дейт: “Кызыл тебетей бирөө эле болот,- деп санын аткып алып:-Тарагыла, дейт. Араң

турган эл бет-бети менген тарап жоголот. Ошентип Ормонду эч ким хан көтөргөн эмес, бирок ал өзүн хан деп эсептеген деп жазат.[46, 518-б.] К.Осмоналиевде хан көтөрүү окуясына даярдап берген тарыхый кырдаал жакшы көркөм интерпретацияга алынбай, мезгил духу менен төмөн түшүп кеткен, тарыхый окуя өтө примитивдүү сүрөттөлөт. Ушул эле тарыхый окуя Ж.Токтоналиевдин “Хан Ормон” романында өтө шөкөттөлүп, үч ай мурун чабармандардан курултай өткөрүүнүн кабары, күнү, орду жер-жерлерге жеткендиги маалымдалат, уруу башчыларынын келишине дагы үч күн бөлүнгөн. Романда жазуучу хан көтөрүү окуясын ашыкча “замандаштырып жиберген. Ал эми Э.Турсуновдун “Балбай” романында Ормондун хан көтөрүлө тургандыгы жөнүндө кабарды Боромбайдын боз үйүндө талкууланган мезгилде эле Балбайдын жаны кашайып, сиркеси суу көтөрбөй калат. Ошондой эле ал хандыкты Ормонго ыраа көрбөй хан көтөрүү салтанатына катышпайт.”-Балбайдын табы жок,-деп койду Боромбай сыр билгизбей. -Ноокастап жатат”.

Э.Турсунов Ормонду хан көтөрүү салтанатын башка жазуучулардан айырмаланып масштабдуу алат. Кыргыздын төрт бурчуна кабар айттырып, чабарман жибергени, ар кайсы жактан келген мен-мен деген бий, даткалар, баатырлардын келишин да эсте каларлык кылып сүрөттөйт. Ормонду ак кийизге отургузуп, ак боз бээ курмандыкка чалынып, ысык канга колун матырып, колуна ак албарс карматышат, бата беришет.

Э.Турсунов Ормон менен Балбайды бири-бирине таптакыр эле оң көз караштан жакындаткысы келбейт. Ошентсе да Ормон жетекчилик кылып, Кененсарынын баскынчылыгына каршы күрөшүүгө Балбай да катышат. Ушул жерден айта кетчү нерсе окумуштуу М.Жумаевдин: “Хан Ормон” романында Кененсары, Норузбайдын чабуулун майтаруу жана талкалоо моментинде бугу уруусунан бир дагы жигит келбегендиги такталса, “Балбайда” тескерисинче, ал согушта орчундуу ролдордун бирин Балбай аткарган болот. Бул, биздин билишибизче, тарыхый чындыкка дал келбейт. Кененсары менен болгон

согушта Бугу элинен бир дагы жигит келген эмес деп жазат. [33, 220-б.]. Азыркы күнгө чейин талашка турчу маселе деги эле бугулар согушка катышканбы деген суроо туулат. Көптөгөн санжыраларда, элдик оозеки чыгармачылыкта, тарыхый романдарда, белгилүү тарыхчылардын эмгектеринде бул маселе боюнча көп маалыматтар бар экен. Маселен, элдик оозеки чыгармачылыкта мындайча айтылат:

Аптыгып шашпаган,
Ашык сөздү айтпаган,
Беттешкен жолдон кайтпаган,
Берен Сыргак экенсиң,
Же иним болсочу,

Же уулум болсочу – казактар менен болгон согушка жигиттери менен келген Балбайды карап Ормон кейийт”[34, 423-б.]. Бул элдик көз караш жөн жерден чыга калбайт болуш керек. Белгилүү тарыхчы Т.Өмүрбековдун “Кыргызстан тарыхы” китебинде да маалыматтар бар. “Аркалык кыргыздардын ханы катарында Ормон хан алдыда боло турган чечүүчү салгылашууларга камдана баштайт. Ормон хан кыйла аскер жыйнаган. Анткени Кененсарыга каршы күрөшкө көтөрүлгөн кыргыздардын жалпы саны (сарбагыштар 10 миң түтүн, бугулар 15 миң түтүн, солто 15 миң түтүн, саяк 10 миң түтүн, черик 6 миң түтүн, кушчу, саруу 2 миң түтүн) болжол менен 50 миң түтүндөн бирден жигит жоого каршы аттанса да кеминде 50 миңдей аскер жыйналмак. 100 миң аскер жыйналган деген так эмес маалыматтар бар.”[54, 65-б.] Э.Медербековдун “Кызыл жалынында” болсо мындай жазылат: “Боке куулук кылып ”Калмактан жортуулчулар келип, эсимди оодарып атышат, азыр казак менен чабышар чамам жок”-деп коюптур” [116, 20-б.]. деп Боронбайдын шылтоо таап барбай койгонун сүрөттөсө, ал эми К. Осмоналиевдин “Көчмөндөр кагылышы” романында башкача жазылат.”Эржанды куткаруу амалы менен үч миң чамалуу кол алган Норузбай катуу чабуулга өттү. Жергиликтүүлөр кайра жапырылып, тоо

таянып, Оро-Башы тушунан өтө бергенде Эралы арасында Дуулат башкарган Жумгалдын колу менен Көлдөн келген Эсенгул колу буктурмадан суурулуп, ат коюп, душман кайрадан быт-чыт болуп сүрүлдү. Ортодо беш жүз ашуун өлгөнү менен жарадарларды калтырган эки тарап иңир кире тууларына кайра тартышты.”[119, 149-б.]. Кенесары менен Норузбайдын кыргыздарга болгон мыкаачылыгына кыжыры кайнаган эл Ормондун колуна кошулуп, Кенесарыга каршы **бүтүндөй түндүктөгү** кыргыздар көтөрүлөт. Ошондуктан Ормон, Төрөгелди, Жантай баштаган сарбагыштардын колуна Боронбай, Балбай, Муратаалы баштаган **бугулар**, Алыбек баатыр баштаган саяктар. Жангарач баштаган солтолор кошулуп сокку урган. Ырасында эле, бул майданга катышпаса **Балбай Балбай** болбой калмак, анча даңазасы эл оозунда айтылмак эмес., “Бир коктунун же болбосо бир уруунун баатыры” болуп кала бермек. Э.Турсунов бул коогалаңдагы каарманынын эрдигин мындайча сүрөттөйт: “Муз жарылгандай чорт экиге ажырап, казак кошуундарынын бир даары Наурызбай менен Эржан төрө баштаган жоокерлер Мыкандан кара сазына барып маталды. Кудайменди, Шаурык баштаган кошуундар Кастек, Каскелеңге качты. Дал ошол жерде күтүп жаткан Балбайдын кошууну алардын так бет алдынан чыкты. Балбай бүт жигиттери н каптатты. “Балбай! Балбай!”-деп, ураан чакырган жигиттер жиреп, мойсоп, жамсап кирди. Айласы кеткен Кудайменди менен Шаурык аттарынын башын чукул буруп, жалга өбөктөй жапырыла качты. Жете келген Балбай Айгырынын оң капталына жата калып, кыска найзасын мелжеп туруп ыргытты эле, ал Кудаймендинин кыр аркасына сайылды. Шаурыктын башын кыя чапты Балбай”. [133 , 205-б.].

Көлдүк санжырачылардын бир-экөөнөн сурасак “Бугулар барган, бирок, Ормонхан жеңишке жетип, Кенесарынын башын алгандан кийин гана кечигип барышкан десе, тарыхчыларга жолугуп бул маселе боюнча сөз кылсак, жарымы бугулар катышкан десе, жарымы катышкан эмес деп айтышты. Кыскасы, келечекте көп изилдөөлөрдү, далилдөөлөрдү талап

кылчу маселе окшойт.

Тарыхый булактарда Ормон менен Балбайдын бетме бет үч жолу кагылышканы жалпыга белгилүү. Биринчиси, ордо оюну. Бул окуяны да Э.Турсунов башкачараак планда чагылдырды. Эгер К.Осмоналиев романында Балбай көз кысып Алыбекти жыдытса, Ормондун тебетейин көзүнө булгаласа Э.Медербековдун “Кызыл жалынында” чатактын күнөөкөрү болуп Ормон көрсөтүлгөн. ”Балбай бейкапар турган Төрөкелдини жамбашка салып көтөрүп уруп, башынан аттап кетти. Ормон ордунан өкүрүп-бакырып турду:-Кутурган куу чунактын бу кылганы эмнеси? Башынан аттаганы эмнеси? Башын алдырам мунун!! [116, 47-б.]. Э.Турсунов да чыгармасында чатактын чыгышына Ормонду көрсөтөт. Балбай менен Төрөкелдинин күрөшүүсүндө да Ормон кийлигишет. Экөөнүн тең салмагын көрүп, Ормон күрөштү токтотууга чечим кабыл алганда, ханын карап бошой калган Төрөгелдини Балбай көтөрүп чаап, башынан аттап кетет. Төрөгелдинин башын аттап кеткенине ачуусу шакардай кайнап Ормон биринчи болуп урушту баштады. Экинчиси романда Балбайдын кулагы кесилип, Ормондун алдына келгенде тике жалтанбастык кылышы, кечирим суроонун ордуна каяша айтышы эрдик катары сүрөттөлөт. Бул эрдигине Ормон тарабынан «сый» көрсөтүлүп, эки буту, эки колу талтайта керилип, жылаңач төшүнө бир челек туз төктүрүлүп, кой каптатылып, далысына көк таш тыктырылат, күн көрбөс ордого түшүрүлөт.

Мындай кордукка чыдаган Балбайга Ормон да баа берип, «жүрөгү өлдү» деп, миң жылкы кун төлөгөндөн кийин бошотот. Бирок Балбай босогону эки буту менен кычырата басып чыгып кеткени-анын кек сактаганы болучу:“Кусубалды өз байкаганын Ормонго эскертип айтты: -Эшиктен киргенде көз карашын көрдүм чунагыңдын. Карашы жаман. Камчысын сүйрөп, босогоңду кычырата басып баратканда дагы байкадым. Жазыла турган, агара турган түрү жок. Колдоочусу кошо кирди. Колдоочусу жолборс

турбайбы. Жолборс жолборстугун кылат”. [133, 237-б.].

Мындай версия Э.Медербековдун романында да бар болчу. Ормондун байбичеси кейип: -Атаа, каным, бекер кылбадыңызбы. Түпкүлүгү жакшылык болбой калды. Же мойнуна бир көйнөк илип чыгарбай, же бир тай мингизип койбой. Кегин ичине кетирип..” [116, 36-б.]. Ошондо Ормон:”Э, катындын чачы узун, акылы кыска. Сен эмнени билесиң, жүрөгү өлбөдүбү, менин ким экенимди билбедиби. Мындан ары баш көтөргөнүн көрөм”- деп байбичесинин тилин албай койгон экен. Балбай кетээринде Ормон:”Кулак кести кул, эми кутурбай, жылкы чаппай, желе кыркпай, сарбагыштардын четине жолобой жүр. Мындан жаман болуп каласың”деп зекийт. Балбай:”Мындан жаман болчу беле? Элиң жөн жүрсө, мен да жөн жүрөм” деп аттанып кетиптир. Ормон: ”Артынан карагылачы, жүрөгү өлсө бир кылчаят. Жок, кеги калса, артын карабай кетет.”дейт. Жигттери көзү талыгыча тиктеп, Балбайдын бир кылчайбай кеткенин Ормонго кабарлашат.

Ормон хан опузасын көрсөтүп, бугуларды өз жеринен көчкүлө деп, дооматын артып отурат. Ормон бугуларга аттаанарда атасы Ниязбектин:”Көлдүк бугуларга катылба, энеси кайыптан туулган эмеспи, каргап койбосун.Тилимди албай жулкунуп чабамын деп аттансаң, ичеги-кардын ошол эл чубап, ит-кушка жем кылат” деген эскертүүсүнө карабай, “эрмектеп турчу катын бугуларга барбасам, кимди анда эрмек кылам” деп өзүнүн “душманы” деп эсептеген бугулардын ал-күчүн өтө төмөн баалап, бара калсам эле Балбайдын, Алыбектин, Муратаалыны тез эле тындым кылам же колго түшүрүп тизелетем деп ойлогон. Бирок ал ойлогондой болбоду, Бугулар бул кыргындуу майданда жеңишке жетишип, жөн гана жеңишке жетишпестен Ормон ханды колго түшүрүштү. Ага чейин Ормон “бугуларга каршы аттанды” дегенди угуп,бугунун эл башкарган төбөлдөрү алаканын куушуруп, эмне десе ошону кылалы, эрегишпейли, беттешпейли деп чыгышканда, Балбай биринчилерден болуп каршы чыгып, жалындуу сөзү менен баатырларга дем берип, карапайым элге ишеним берип Ормонго

каршы курал менен кездешүүнү сунуш кылып, кошуунду баштады. Автор анын эмоцияналдуулугун, өжөрлүгүн, көктүгүн, чечендигин, калыстыгын, акылмандуулугун ынанымдуу көрсөтүүгө аракеттенип, башкача айтканда, аны адам баласына таандык бардык оң сапаттар менен сыпаттайт. Башка материалдарда бугу сарбагыштардын кездешүүсү кыска гана берилсе бул тарыхый окуя Э.Турсунов атайы эки колдун даярданып чоң майданда кагылышын сүрөттөйт. Жазуучуда үчүнчүсү, Ормон талаа жаңжалында кызыл камчы менен баштан ары жеп, Боронбай хан кудасынын жардамы менен аман калып, туткундалат. Бирок Сарт акенин кеңеши менен Ормонго өлүм чечими чыгат. Э.Медербековдун «Кызыл жалын» романындагы кырдаалды Э.Турсунов да кайталайт. Кеңешке эки романда тең Балбай катышпай коет. Э.Турсуновдо ал небак эле чабарман жиберип, Сарт акенин оюн билип, билмексен болуп кулак түрүп турган. “Таңдан чыгарбай көзүн тазаласын, айта бар, Балбайга!”-деген жоопту угуп, сынык найзасынын учун жеңине катып барып “Кандайсың Ормонум, өз элинди ажыдаардай соргонум?..”-деп учурашымыш болуп табарсыкка саят. -Аттиң ай, баягында жайлап салбай, же бугуларды чаппа деген Калыгулдун тилин албай!?. Кайран жан кетмей болду арманда?!. Каап, каап, каап?!. Же катындын сөзү укпай?! –деп Ормон турган жеринде үч жолу айланып кетти.

«Балбай» романыда бугу-сарбагыш урушунун учурлары- Төрөкелдинин кун кууп келиши, Адылдын көлдү сүзө качышы, Үмөтаалынын кайрадан кол салышы, Балбайдын эрдиги, Тилекматтын элчиликтери, орус падышасына кат жөнөтүү зарылдыгы сыяктуу тарыхый окуялар жазуучунун калеминен элестүү тартылган.

Э.Турсунов орус төбөлдөрүнө каршы аттануусун жеке гана пенделик сезимди түртүүсүнөн келип чыккан көрүнүш эмес, ал жалпы кыргыз элинин мүдөөсү экендигинин максат кылып жазат. Ичинен кан өткөн баатыр санаага батып, түпсүз ойдун тереңине кабылып, кыргыз элин боштондукка, азаттыкка чыгаруунун жолун издейт, руханий жардыланып, бөксөрүп

калганына канырыгы түтөйт. Чексиз күйүт баатырды төшөккө жыкты, кайратына келтирип кайра тургузду, бирок айыкпаган дарт жашоосун кунарсыз кылды. Бирок ичтеги душмандар, колтуктагы чыккынчылар аны орус империясына кармап берет. Балбайдын өмүр-баянын изилдеген Ж.Кенчиев мындай жазат: "Текестин Ак-Корум деген жеринен Балбай баатыр орустарга колго түшкөн. Аны жолдон бошотуп алууга аракеттер жасалып, Молдо баатыр чоң чепкенидин ичине эки кылыч байланып келген. Бирөөнү Балбайга берип, экинчисин өзү алып, айдап бара жаткан жыйырма солдаттын баштарын кыя чаап салууга болмок экен. Бирок акылдуу баатыр эл жапаа чегип калат деп көнбөй койюптур." [99, 6-б.]. Туткунга түшкөн баатырдын каңырыгы түтөп "Эй, атаңдын көрү куру намыс! Сокур намыс деп жүрүп, көргөн күнүм ушубу?! Мен ошо куу намысты ким үчүн талаштым эле? Биринчи журт, экинчи ушу мени саткан бектер, төрөлөр үчүн талашпадым беле? Ормондун кардын эмне үчүн жарып, Төрөкелдинин бутун эмне үчүн сындырып, сыйкырын эмнеге учурдум экен? Булардан көрө ошолор мага жолдош болушпайт беле. Ушул эпизод К.Маликовдун "Балбай" поэмасында, Э.Медербековдун "Кызыл жалынында", Э.Турсуновдун "Балбайында" да окшош берилген. Ырасында эле, Балбайды саткан бийлер, манаптар алардын таламын талашып, кашык канын аябай кызмат өтөгөн баатырын өздөрү кармап, орус төбөлдөрүнө салып беришти. Кандуу кыргын аталган бугу менен сарбагыштар ортосунда болгон согуш солгундап калган болучу, Балбайдай баатыр ал согушта бугулардын мыкты такоолу болсо да, орустар менен жаңы гана түзүлгөн мамилени бузган адам болуп көрүндү, ал аларга ашык адам болуп калган. Текесте колго түшкөн Балбай Алматы калаасына жеткирилип, орус түрмөсүндө олтурат, элдин нааразылыгынан чочуган генерал-губернатор мунаажат кагаз жиберет, буйрук жеткиче Балбайга уу берип өлтүрүп коюшат. Бул маселе боюнча белгилүү санжырачы, журналист Ж.Кенчиевдин архивден чогулткан маалыматтары бар "Айрым адамдар

баатырды кое бериш үчүн чечим чыгып Колпаковский өзү кол койгон дешет. Бул караманча туура эмес, анчалык кармап барышкан соң, Балбайды соо кое беришмек эмес. Соттой албагандан кийин элге кадыры бар баатырды ары-бери өлтүрүүдөн коркушкан. “Кокус ачык өлтүрсөк өч алуу деген айыгышуу башталат, андан көрө уулантып тымызын өлтүрөлү” дешет. Ошентип баатырдын тамагына эң күчтүү уунун бири –цианистый кальцийди кошушкан, бирок “уу коргошун” чайнап жүргөн баатырга эч таасир этпей коет. Ал эми кошо жатышкан жанындагы жолдоштору мүрт өлүшкөн. Буга архивдеги 29\1576 №139 ИД 9 деген маалымат бар”-деп жазат.[99, 8-б.]. Ата мекенине Балбайдын өзү эмес, эти шылынган сөөгү жеткирилет.

Романда каармандын туура эмес кармалып, камалгандыгы полковник Колпоковскийдин сөзү менен берилет, бирок Балбай небак эле уу менен өлтүрүлгөн эле.

Ошентип бул роман жазуучунун көп жылдык эмгегинен, изилдөөлөрүнөн, маңдай теринен жаралган тарыхый чыгарма. Романда көчмөн кыргыздардын тарыхы, маданияты, фолософиясы, каада-салтына чейин кеңири камтылган. Даанышмандары, ойчулдары, мансчылары, баатырлары, эл төбөлдөрү, уруу уруу болуп араздашусу, элдин кайгы-капасы, көз жашы, арыз-муңу, кубанычы, меймандостугунан баштап майда деталдарга чейин көркөм сүрөттөгөн.

Балбай заманындагы окуялар, тарыхый фактылар көркөм образдар аркылуу берилет. Автордун бул чыгармасын окуп чыгып көп жылдар бою тарых изилдеп, Балбай жөнүндө мыкты билген санжырачы адамдарды издеп, жолугуп баалуу материалдарды чогултуп, эртеден-кечке архивди казып түйшүк тартып, эбегейсиз эмгек кылганы көрүнөт. Роман жазууга өтө олуттуу карап, билегин түрүп белсенип киришкен. Буга мисал “Балбай жана анын доору” аттуу даректүү чыгарма жаратып, андан соң роман жазып жатканы. Эмгегинин акыбети кайтып, роман окурмандардын колдон-колго өткөн китепке айланды. Бул чыгарма чындыкка жакын, ынанымдуу жазылган.

Романдын баш каарманы бугу элинин баатыры Балбай. Эр жигит эл четинде, жоо бетинде дегендей Балбайдын бирден бир максаты өз элин душмандардан коргоп, аларды эч кимге көз каранды кылбай, эч кимге мусаапыр кылып чөгөлөтпөй көз карандысыз жашоо. Ханыбы, бегиби эч кимден жалтанбай тике караган, айткан сөзүнө турган элдин сыйына ээ баатыр. Албетте, Балбайдын да кем-карч жерин көрсөтүп коюш керек эле, автор аны бир жеринде тагы жок кылып өтө мактап жиберген жерлери болбосо, негизинен роман мыкты жазылган.

Романдын тили бай, элестүү, чыгарманы окуп жатканда ошол кылымдын адамдарынын арасында жүргөндөй болосуң. Кебете-кешпирлери, кулк-мүнөздөрү, сүйлөгөн сөздөрү, кийген кийимдери, жеген тамактарына чейин ошол мезгилдин деми, жыты уруп турат. Бул дагы жазуучунун жетишкен жери.

Автор ар бир сөзүн, асыл таштарды бир-бирине кынаптагандай, кооздоп өтө чеберчилик менен жазат. Тили өтө бай, жугумдуу, түшүнүктүү. Ар бир каармандын сүйлөө манерасына чейин так, чындыкка жакын бере алган.

Тарыхый окуяларды да одоно бузбастан, оңдоп, түздөбөстөн негизги формасын сактап берүүгө аракет кылган. Ошондуктан чыгармадагы тарых менен тыкыс байланыштагы окуялар бурмаланбай жакшы жазылган.

Айта кетчү нерсе, Э.Турсунов чыгарманын финалына чейин ушунчалык бир дем менен келип, жыйынтыктаганда окуяны шашылыш бүтүргөндөй таасир калтырат.

Э.Турсунов өзүнүн көркөм максатына жеткен, окурмандардын көз алдына Балбай баатырдын кереметтүү, элестүү образы системалуу түрдө тартылды, кыргыз адабиятындагы тарыхый каарман тууралуу көз караштарды кеңейтти, толуктады. Жыйынтыгында Э.Турсуновдун прозалык чыгармаларын биринчилерден болуп талдап зор эмгек кылган К.Асаналиевден кийин эле белгилүү окумуштуу А.Акматалиев да Э.Турсуновдун чыгармаларына арнап

бир топ макалаларды жазган болучу. Окумуштуу А.Акматалиевдин “Балбай” романы тууралуу буларды жазат:”Чыгарма окуялардын системалуу жалгаштырылып жайгаштырылышы, камтыган масштабдуулугу жана стилдик бөтөнчөлүктөрү менен дароо көзгө урунду. ”Балбай” романында жазуучу өзүнүн көркөм сүрөткер катары ар тараптуулугун, ой жүгүртүүсүнүн кенендигин, тарыхты билгендигин, публицистикалык-илимий стилдерди көркөм чыгармага айкаштырып сиңирип жиберүү чеберчилигин көрсөтө алды.”- деп жазат А.Акматалиев. [44, 449-б.].

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз элинин 19-кылымдагы кыйчалыш тагдырына эркиндик, көз карандысыздык үчүн жүргүзүлгөн күрөш, андагы баатырдык патриотизм, эл тагдыры үчүн жан аябастыктын үлгүсү тарыхый инсан Балбайдын образы аркылуу берилген. Балбайдын өмүрү акыры трагедиялуу аяктаса, анын эрдигин, элдин эркиндигин, бейпилдигин туу туткандыгы элдин, келечек муундардын арасында ушундай мыкты чыгармалар аркылуу түбөлүк жашай бермекчи.

2.4. “Боронбай” романы

Ири инсандарыбыздын бири 19-кылымдагы кыргыз элинин көрүнүктүү саясий ишмери Боронбай Меңмурат уулу жөнүндө жазылган Эрнис Турсуновдун «Боронбай» романы кыргыз адабиятындагы маанилүү чыгармалардан десек болот болот.

Ырас, соцреализмдин талаптары менен өз убагында кыргыз эл акыны К.Маликовдун «Балбай» поэмасы, А.Токомбаевдин «Өлбөстүн үрөнү» драмасы, жазуучу Э.Медербековдун «Теңата» романы жарык көрүп цензуранын таасиринен улам Боронбайдын образы жарытылуу ачылбай калган. Анын үстүнө тарыхый документтерди, архивдерден казып, сейрек кездешүүчү маалымат булактарын изилдеп, ооздон-оозго, укумдан-тукумга азыркы урпактарга чейин уланып, айтылып келаткан бул адамдын айланасындагы окуяларды, аңыз кептерди атайы иликтеп, көзгө толумдуу көркөм чыгарма жаратууга эч ким батына албай келген.

Бул эпикалык маанайда жазылган чыгарманын мазмунун, маани-маңызын, көркөмдүк көрөңгөсүн майда-баратына дейре терип-тепчип, баяндап отурбастан, анын эң негиздүүлөрүнө токтоло кетели. Бугу элинин башында туруп, уруу башчыларынын уруш талаштарына, чатак-чабыштарына уукан карапайым калктын муң-зарын угуп, көйгөйүн көрүп, угуп-көрүп тим болбостон, кырчылдашып, кыл чайнашкан учурларда ой экчеп, акыл калчап, ийненин көзүндөй жылчыктан жол таап, өз ара биригүүгө, ынтымакташууга, кечиримдүү болууга чакырып, ансыз деле жери чак, саны аз кыргыз эли кызыл кыргынга тушукпай, чоң мамлекеттердин чордонунда «көк бөрү» кылдырбай, өз алдынча күнкорсуз турмушту самаган журт атасы жөнүндө буга чейинки үзүл-кесил илимий, публицистикалык макалаларды, көркөм чыгармаларды эске албаганда, Боронбай тууралуу атайы жазылган алгачкы бараандуу чыгарма деп мына ушул Э.Турсуновдун романы болуп эсептелет. Ошентсе да айрым окумуштуулардын сын-дооматтарын, ой-пикирлерин эске албай коюу мүмкүн эмес жана алардын кыйласы негиздүү сыяктанат.

Романга коюлган дооматтардын ирдүүсү образдар үстүрт берилип, тарыхый кырдаал терең ачылбай калгандыгына барып такалып, натыйжада ал мурунку романдардын дараметине жетпей калган деген бүтүм келип чыгат. Окумуштуу М. Жумаевдин: "Э.Турсунов 18-кылымдын биринчи жарымындагы тарыхый инсандар тууралуу романдар циклин пландаштырганбы деп божомолдоого туура келет. Себеби, анын калеминен "Балбайдан" (2002) тышкары "Боронбай" (2004) наамдуу романы да жарыяланган."-деп жазып келип, романдагы башкы каарманга дифирамбдык кызмат көрсөтүү жана трайбалисттик позициянын же болбосо коктулук психологиянын туундусу го деген көз карашын айтат. ([33, 224-б.]. Анын пикирин улап адабиятчы Б.Шамшиев "...авторлорунун дээрлик баары жаңы үйрөнчүк, болбосо чыгармадагы башкы каармандын уруулашы же жакыны, ошондой эле заказ алып жазгандар"- десе (Адабий Алатоо, 2005, №2), окумуштуу Ү. Култаева Э.Турсуновдун романдарында жогору белгилеп кеткен мүчүлүштүктөргө толук кошулуп, ошондуктан Э.Турсунов тарыхый жанрдын мыкты үлгүсүн бере албай калды деген жыйынтык чыгарат.[41, 43-б.]. Э.Турсуновдун чыгармачылыгы боюнча адабиятчы С.Бегалиев менен талкуулашып отурганда, ал дагы жогорку пикирлерге жакын пикир айтты: "Эрнис Турсунов прозада күчүн сынап көлөмдүү чыгармаларды жазып прозаик катары да элге көрүнүп келе жатат. Алгачкы жазган "Ата журт" романы мактарлык чыгарма, бүткүл чыгармачылык дараметин, бүткүл күчүн жумшаган, ал эми "Балбай", "Боронбай" романдары жөнүндө айта кетчү сөз, заказга жазылгандыктанбы, ага чейин жазылган К.Осмоналиевдин "Көчмөндөр кагылышы", Медербековдун "Тең ата", "Кызыл жалын" романдарынан деңгээли боюнча төмөнүрөөк туруп калгандай"- дейт.

"Өтүкчү менен жазуучу-экөө тең эле заказчы" аттуу маегинде (Агым. 2003, 13-июнь, №46, 12-б) Э.Турсунов (журналист Ж.Зарлыкбековдун интервьюсү) айрым жагдайлардын чоо-жайын ачык эле айтып берет.

"-Көлдүктөрдүн коому жазуучу Турсуновго алдын-ала 100 миң сом берип,

Боромбайдын 225 жылдыгына карата заказ менен роман жаздырып жатат” деген сөз чынбы?

Э.Турсунов: -Жүз миң сом берди дегени аша чапкандык. Жазып бүткөнчө шартыңа деп бир аз каражат бергендери чын. Көркөм-тарыхый романдын негизи бүттү. Мар баштаган бугулар окуп чыгып, бир аз кемчиликтерин айтышты эле, энди ошолорду оңдогону олтурам.

Ж.Зарлыкбеков:-Заказчы дегенге таарынган жоксузбу? Себеби кезинде Куранды заказ менен котордуңуз эле. Кийин тоюнун толгоосу чыккан Балбай баатыр, дагы башка тарыхый инсандар тууралуу чыгармаларды жазып келгениңизден улам айтып жатам да..

Э.Турсунов: - Энди заман ушуга такабадыбы. Биздин заман өтө тездик менен өтүп атат. Албетте, заказды да жөнбилген кишиге беришет. Мен бул тарыхый инсандар боюнча эбак эле изилдөө иштерин жүргүзүп, материалдарды топтоп жазып жүргөм. Баарына белгилүү “Балбай жана анын доору” тарыхый-даректүү чыгармам жарыкка он жыл мурда эле чыккан. Боромбайга байланыштуу архивдерден көптөгөн материалдарды издеп таап, алардын үстүндө көп убакыттан бери иштеп жатканмын. Эң негизгиси пайгамбар куракта ырга караганда кара сөзгө ыктайт экенсиң. Бул романдарды заказ дебестен, алымдын жетишинче иштедим. Мен го саякмын, “трайбализмдин жыты да жок”. Эч бир жерден бугуга да, сарбагышка да тартпай болгонун болгондой жазууга аракет кылдым. Себеби, тарыхты эч бурмалабай, жалпылап жазышыбыз керек. Элге жок дегенде бир мыкты чыгарма таштап кеткенден артык өлбөстүк барбы.”

Жазуучуга ушу сыяктуу суроолор менен кайрылган адабиятчылар, журналисттер көп болгон. Жазуучу өзү айткандай заказды да жөнбилген кишиге беришет эмеспи, ал эмгектен талбаган мээнеткеч, тынымсыз изденүү түйшүгүндө болгондуктан, ар бир ишти таза абийири менен аткарып изденип, түйшүк тартып жазгандыгында.

Биздин оюбузча, “Ата Журт”, ”Балбай” романдарындай эле “Боромбай”

романы да алгылыктуу жакшы баага татыктуу чыгармалардын бири. Себеби, анда биринчи жолу Боронбайдын образы терең ачылып, ал жөнүндө тарыхый фактылар менен жазылып отурат. Албетте, "Ата Журт", "Балбай" романдарына караганда саал жупунуураак, себеби аты аталган чыгармалар образдарга жыш, көп түстүү, көп боектуу, көп сырдуу, окуялуу, динамикалуу, курч сюжеттүү болсо, ал эми "Боронбайда" сөз бир эле адамдын тегерегинде жүрөт. Анын жайбаракат жашоосун, жер айдоо, багбанчылык менен алектенгенин жана кайсы жайлоодо, кайсы кыштоодо турганы жөнүндө көп - сөз болот.

Автордук кайталоолор көп, Боронбайдын айкөлдүгүн, калыстыгын, берешендигин, боорукер экендигин, жети атасынан дейре мыкты тукум экенин жазуучу баса белгилеп узун санжыра кылып даңктайт. Супсак, суйдаң маалыматтуу-даректүү баяндоого айланып кеткен жерлери бар. Башка чыгармаларда Боронбай башкача сүрөттөлгөн. Маселен, Э.Медербековдун "Кызыл жалынында" амалкөй, куу, бийлик-мансапка кызыккан адам катары берилсе, ал эми К.Маликовдун "Балбай" поэмасында такыр эле терс образ катары берилген.

Дагы бир белгилей кетчү нерсе, "Балбай" романындагы көп окуялар бул жерде кайра ийне-жибине чейин, сөзмө-сөз киргизилген. Мисалы, хан Кененин чабуулу, Ормон опузасы, ордо оюну, Ормондун бугуларга чабуулу, анын аскери талкаланып, колго түшүшү, Балбайдын аны тындым кылышы. Өзүнчө роман болуп жазылып жаткандан кийин албетте тарыхый окуяларга тийбестен, мүмкүн жаңы чыгарманын көркөмдүүлүгүн ого бетер күчөтүп шөкөттөп жазса болмок. Бир чети, Боронбай менен Балбай бир мезгилде, бир уруудан чыккан тарыхый инсандар болгондуктан алардын башынан кечирген тарыхый окуялар жана кырдаал, эл турмушу, эрдиктери жана аларга элдин, өз урууларынын мамилеси, көз карашы да салыштырмалуу окшош, жакын болгону талашсыз. Ошондуктан жазуучу да мындай

фактыларды ар түрдүү жазбай бир вариантта эле эки романда көрсөтсө керек.

Чыгарманын мыкты жерлери болсо, Боронбай жашаган доор эч бир бурмаланбастан так көрсөтүлгөн, жазуучу Балбайдын өмүрүн, эрдиктерин изилдегендей эле Боронбайдын өрнөктүү жашоосун ийне-жибине чейин изилдеп, карап чыкканы белгилүү. Бул чыгармага да автор олуттуу мамиле жасаган. Э.Турсунов тарыхый документтерди архивдерден казып, сейрек кездешүүчү маалымат булактарды изилдеп, Боронбайдын айланасындагы окуяларды, аңыз кептерди атайы иликтеп, көзгө толумдуу көркөм чыгарма жаратты десек эч жаңылышпайт болушубуз керек. Чындыгында эле романда Боронбай менен Ормон хандын доору так, калыс сүрөттөлгөн. Чыгармада Боронбайдын образы чындыкка ылайык негизинен туура, элестүү ачылып, тиешелүү баасын алды. Ошондой эле Боронбай 19-кылымда Россияга өз учурунда кошулуп, саясий жеңишке жеткен,” Кыргыздарды Цинь империясынан, казактардын, Кокон хандыгынын кысымынан куткарып, өз эл, өз жерине бекем чеп куруп алааматтан сактап калган. Ак падыша офицери Хоментовский менен жолугушуусунда Боронбай мындай дейт: “О, урматтуу улук төрө! Ким болбосун бизге келген мейманга жамандык кылбайбыз,- деди каргыл үнү менен.- Биз коймаарек жаткан меймандос элбиз. Ашкере дөөлөткө, азгырыктуу сөөлөткө да анчалык кызыкпайбыз. Бизге ыйгарган ченге же даражага азгырылып, элибизди, жерибизди сатып жиберсек, эки дүйнөдө бети кара бетпак болор элек. Биз эч качан сатылбайбыз. Силерге да, аларга да айла кеткенде кайрылып, кат жаздырдык. Кызыл тебетей кийип, өзүн хан жарыялап жиберген Ормондун опузасы болбосо, кээде куралдан, кээде аскерден жардам сурап, эч кимдин алдына барбайт элек. Кайсынысын айтайын, ынтымакты билбеген, алысты көрбөгөн акылы тайкы зөөкүрлөр кыргызды ар кимге күнкор, көз каранды кылды го?” [134, 162-б.].

Боронбай ичинен сызып, эл башындагылардын зөөкүрдүгүн, ташбоордугун,

алардын өзүмчүлдүк, ачкөздүк, байлыкка тойбой улам башка уруулардын жерине көз артышын, жер, жайыт талашып бир-бири менен тынымсыз согушуп элдин жүрөгүн алганын мыкты билип, аларга каршылык көрсөткөн инсан, ишмер иретинде көрүнөт.

Бугу менен сарбагыштын көп жолку чабыштарынан бир канча миңдеген адамдар өлүп, жарадар болуп, бир канча миңдеген үй-бүлөлөр жабыр тартып, далай-далай адамдар, айрыкча кыз-келиндер туткун болуп зар какшаганы тарыхка маалым. Муну биз П.П. Семенов-Тянь-Шанскийдин, Н.А.Северцевдин жазгандарынан, Боронбайдын бир канча жолу орус төрөлөрүнө жазган катынан ачык көрүп турабыз. Башка уруулар менен Боронбайдын сый мамилелери, карым-катнаштыгы, пикир келишпес жаңжалдары, тууган таарынычтары да өткөн. Булар эр өлтүрүп, эриш бузуп, кун төлөшкөн. Бугуларды башкарууда Боронбай кыйла калыстыгы менен, адилеттиги менен алынып, кыраакылыгы менен топ жарып, акылмандыгы менен жол тапкан. Мына, бул сапаттары аны кыргыздардын чоң уруу башчылыгынын, казак султандарынын катарына койду да, орустар менен байланышууга чоң жол ачты.

Боронбайдын да, Ормондун да ойлогон ой-максаты; элди бириктирип, солк эткис мамлекет куруп, душманга каршы туруп, мекенди чапкынчы-баскынчылардан коргоп калуу болгон.

Бул мүдөөнү жүзөгө ашырууда Ормон опузага, өкүмгө, өзүм билемдикке, күч-зордукка, куулук-шумдукка таянды: "Эл биримдигин ириткен үчүн, бийлик талашып, мага теңата болгондугу үчүн, кыргызды оруска саткандыгы үчүн Боронбайдан жооп алам. Орустун койнуна кирип кетсе, колтугунан сууруп алам. Ал эми Муратаалынын ичегисине быжы бышыртып, Тилекматтын оозуна сугунтам." А мындай ыкма менен бийлик кылган өкүмдар дегеле жеңишке жетмек эмес, тескерисинче, элден, жерден, Атамекенден ажырап калмак, курам деген мамлекети ыдырап, бийликтен кол жууп калмак. Андыктан, экөөнүн мүдөөсү бир болгон менен өз ара келише албай, бири

опот болуп, бири чоң мамлекеттин карамагына кирип берип тынды.

Э.Турсунов романда “Боронбай мал чарбачылыгын кесип кылган көчмөн элдин келечегин ойлоп, аларды дыйканчылыкка үндөп, орус дыйкандарынын өнөрүн, алдыңкы саамалыктарын үйрөнүп, биринчилерден болуп Ысыккөлгө жер айдатып, кош чыгарып, арпа септирип, эгин эктирип, мөмө жемиш бактарын тиктирген. Башарин менен Калугиндердин тегирмендери күрүлдөп, бака-шака түшүп, иштей баштагандан тартып, Боронбайдын зайыптары нан жаап, дасторконго кызыл боорсоктор чачылып, балдары алтын сары алмурут тиштеп, кызыл алмалардын аңкыган жытын жыттап, ширин даамын татып калган. Жортуулчул уруулар башка уруулардын жерлерине көз артып, өзөн-сууларын, жайыттарын тартып алып, баскынчылык, чапкынчылык менен жашап келсе, Боронбай башында турган бугулар дыйканчылык, багбанчылык, устачылык өнөрүн үйрөнүп, жер айдап, бак өстүрүп, жыйган түшүмүн сатып, соода-сатык менен байыды”-деп жазат.[134,113-б.] Чындап эле алар башка уруулардын жерлерине көзүн артып, басып алган жок, өз туулуп өскөн жерин көздүн карегиндей сактап, байымдуу оокат кылды. Жайкысын Каркыра жайлоосун жайлап, Россиядан, Кытайдан өткөн кербендердин соодагерлери менен алыш-бериш кылган. Анын үйүндө ар улуттун өкүлдөрү болгон.

Жеке орустар эмес, караан талашып, кара туткан башка улуттар да, эр өлтүрүп, эриш бузуп келген качкындар да, азган-тозгон бозгундар Боронбайды пааналады. Ал доско калка, каска аралжы болду. Өздү өзүм, касты жатым дебеди. Ажыкеден багыш бийлерине каршы чыгып, кун төлөй албай келген теңизбай уругунун баатыры эр Абышактын эки айылына Тепке-Чолпондон жер бөлүп, тогузбайларга тууган кылып кошуп койду. Атбашынын катаал шартында оокат кыла албай келген бир айыл моңолдорго Курбудан жер кестирип берди. Таластан туугандарына таарынып келген саруу, кушчу, кытайларды, түштүктөн жер оодарып келген коңурат, дөөлөс, мундуздарды бугулардын ичине батырып алды.

Боронбайды өткөрө сыйлагандыктан, келгиндер өз ара жаң-жал чыгарбай, чыр чатагын бас-бас кылып, даражаны урматтап, өөдө карабай, алдынан кыя басып өтпөдү. Эл кыдырып, жер кезип, сокмо там уруп, коргон көтөрүп жүргөн сарттар да, жеркуйдан тентип келген калмактар да, кытайлар да Боронбайды аркалады. Боронбай мусапыр-карыптарга жүрөгү жумшак, боорукер адам эле. Жыл сайын жардамсыз үй-бүлөлөргө үрөн үлөштүрүп, орозо айтта, курман айтта миң койдон жүз ирик чыгарып, куйругу чарадай семиз шишектерин Кудай жолуна курман чалгыла деп бердире турган.

Чыгармада өзгөчө кишинин жанын кейиткен эпизод, бул Үмөтаалы өзүнүн жырткыч желдеттери менен түн жамынып келип тынч жашаган жатакчыларды бирин калтырбай кырган жери. "Төрөгелди менен Үмөтаалы көлдү үч айланып чапсын. Катын бугулардын эсебин тапсын! Ошондо арбагым ыраазы болот!"-деген Ормондун керезин баласы ашкере аткарды. –Кыргызды теңине албай орус менен дос болот, ээ?..Оруска гана барат, ээ?..Тегирмен жүгүртүп нан жейт, ээ?..Жаргылчакка тарттырып талкан жебейт! Жок! Мен сага "ак нан жегизем"! Коконго, мусулманга баргысы келбейт! Орустун чочкосун оозуна тыгам! Экинчи келбесин, касиеттүү кыргыз жерине! [134, 113-б.]. Ачууга ууккан канкор Үмөтаалы кан ичкиктигин карматты. Байсерке, Кожобек баштаган дөлөңгүттөр бугу ичиндеги Самсаалынын айылдарына каптап кирди. Борсон баштаган дөлөңгүттөр Боронбайдын жатакчыларын чапты...

Өмүрүндө мындайды көрбөгөн Боронбайдын мууну дирилдеп, башы калтылдап кетти. Үмөтаалынын ырайымсыздыгына көзү жетти. Боронбай ошол күнү Батыш-Сибирь генерал губернаторуна, Сибирдин Башкы Аскер командачысына даттануу кат жаздырды.

Романда казак изилдөөчүсү Чохон Валихановдун образы да кеңири ачылган. Анын экспедицияга катышуусу саякатка жана илимий ачылыштарга зор ийгилик алып келди. Ал жыйнаган географиялык, геологиялык, биологиялык жана тарыхый этнографиялык маалыматтар орус география коомунун алп

кадамдап алдыга жылышына өбөлгө болду. Алардын жол күндөлүктөрү, жазып калтыргандары, колжазмалары Кыргызстандын тарыхын, жаратылышын, калкын үйрөнүш үчүн эң баалуу материалдар эле. Кыргыз элине таасирдүү Чокон Валихановдун Ысык-Көлгө келиши, Каркыра жайлоосунда Боронбайдыкында конок болушу, казак элинин кадыр-баркын ого бетер арттырып жиберди. Чокон кыргыз тарыхын, санжырасын, этнографиясын камтыган, оозеки чыгармачылыктын зор эстелиги “Манас” менен таанышты.

Ошентип, бул роман жазуучунун башка романдарынан бир аз солгун жазылган, “казакка” жазылган деген сын-дооматтар менен бирге эле жакшы чыгарма деген оң баа берген да окумуштуулар, коомдук ишмерлер бар. Казакка жазылган учурда деле жазуучунун таза абийири менен тынымсыз түйшүгү менен жаралган чыгарма. Бул роман боюнча алгылыктуу деле эмгектер, макалалар жок экен. Ошентсе да келечекте окумуштуулардын бүйүрүн кызыткан, көп изилденген, көп талаш-тартыш жараткан чыгарма болот деген ойдобуз. Себеби, ушуга чейин жазуучулардын бир даары Боронбайды терс каарман кылып сыпаттап келсе, Э.Турсуновдун чыгармасында ал оң каарман болуп берилет. Жазуучу Боронбайды тарых алдында, азыркы, кийинки муундагы жарандарыбыздын алдында, эли, жери үчүн өз доорундагы аткарган вазийпасы, өтөгөн кызматы, эбегейсиз эмгегин мыкты сүрөттөйт. Акырындап бул чыгарма да өзүнүн татыктуу ордун табат болуш керек.

«Боронбай» романын өткөн замандын өксүгүн, келечектин кенемтесин толуктай турган, улуу инсандын улуулугун урпактарга жеткирчү чыгарма. Эң негизгиси - көчмөн элибиздин цивилизацияга аралашып, жуурулушуп кетишине өбөлгө түзгөндүгүндө.

Романда Боронбай, Калыгул олуя, Ормон, Балбай, Үмөтаалы, Ч.Валиханов, Арстанбек ар бири өз-өзүнчө тагдырга ээ, индивидуалдуу кайталангыс образдар болуп көз алдыга тартылат.

Романдын тили жугумдуу, элестүү, бай. Бирок, кээ бир жерлерде окуялар көркөм сүрөттөлүп келе жатып, кургак маалыматтар даректүү баяндама түрүндө башталып кетет. Архивдик маалыматтарды да кошо пайдаланып, аларды ошо бойдон бүкүлү кылып берген жерлери да бар. Албетте, урунттуу окуялардын далили катары берилсе да, чыгарма документалдуу баянга айланып кеткендей сезим пайда болот.

Жыйынтыгында, Э.Турсуновдун “Боронбай” романында 19-кылымдагы ири инсандарыбыздын бири кыргыз элинин көрүнүктүү ишмери Боронбай Меңмурат уулу жөнүндө сөз болду. Анын элин үчүн жасаган эбегейсиз иштери, ушуга чейин айтылбай, жазылбай келген. Айтылса да бир жактуу болучу. Э.Турсунов биринчилерден болуп, бугу элинин көрүнүктүү инсаны жөнүндө бүт изилдеп, тактап болгонун болгондой кылып жазды. Анын оруска кошулганын айрым уруулардын төбөлдөрү жактырбаса да, өз учурунда өтө маанилүү, келечектүү саясий жүрүш катары бааланган. Боронбай мал чарбачылыгын кесип кылган көчмөн элдин келечегин ойлогон, отурукташууга биринчилерден болуп үндөгөн кыраакы адамдардан болгон. Тынчтыктын элчиси, ынтымактын жарчысы, куттуу элдин жол баштоочусу болгон. Бугу эли ал жөнүндө: “Боронбай барда жер тегиз, мал семиз, төл тегиз, эл деңиз эле...”-дешкен.

Эске ала кетчү нерсе – Боронбай жөнүндө 2006-жылы Т.Касымов аттуу мурда “белгисиз” жазуучунун “Боронбай жана Төрөтай” аттуу тарыхый романы жарык көргөн. Бул автор андан тышкары тарыхый “Тагай бий”(2011) жана “Адам жана заман тагдырлары” аттуу үч бөлүктөн (китептен) турган даректүү романдарды (2007-2010) жарыялаптыр. Бирок алардын бири жөнүндө да “ак же көк” деген жан болгон жок. Балким, аларды, айрыкча “Боронбай жана Төрөтай” романындагы Боронбайдын образын Э.Турсуновдун чыгармасындагы образ менен салыштырып чыгуунун да кезеги келер.

Жыйынтыктап айтканда, Э.Турсунов поэзияда гана эмес, прозада да устат экенин, чыгармачылыкты жогорку критерийден караган, жоопкердикти сергек түшүнгөн сүрөткер экенин “Балбай”, “Боронбай”, “Ата журт” романдары, “Ажал айтып келбейт”, “Бадахшан” повесттери айдан ачык далилдеп турат. Э.Турсунов прозага чоң максат, күрдөөлдүү дилгирлик менен келгени романдарынан байкалат.

Ошентип, Э.Турсунов адеп чакан жанрдагы бирин-серин чыгармаларды жаратып келсе, мыкты жана чебер акын, котормочу катары таанылып калгандан кийин прозанын эпикалык жанрын өздөштүрүүгө киришип, кыска мезгилде эл көңүлүн өзүнө бурган бир катар романдарды жаратты. “Ата Журт”, “Балбай”, “Боронбай” сындуу анын тарыхый-биографиялык жанрдагы салмактуу романдары жайдак жерде же кокусунан жаралбады. Э.Турсунов аталган романдарды жаратуу үчүн көп түйшүк тартып, далайга даярдык иштерин жүргүздү, элдин өткөн доорлордогу турмуш-тиричилигин, чарбачылыгын ой-санаасын иликтеп, таанып-билди, архивдик документтерди, элдин эсинде сакталган баяндарды таяныч тутту. Э.Турсуновдун эстетикалык кредосу жеке адамдардын тагдырын көркөм изилдөөгө алган, белгилүү инсан жана эл тагдыры, эл тарых деген маселени көтөрүп чыккан дал ушул романдарда ачыкка чыгарылды. Автор бул маселе боюнча б.а. тарыхый окуя, тарыхый инсан жана эл турмушу проблемасына карата башкалардыкына окшобогон, аларды кайталабаган жекече көз карашын, өздүк концепциясын мына ушул романдар аркылуу берди. Э.Турсуновдун романдары өзгөчө сөз кылып, кеңири талдоого татыктуу экендигин, алар жөнсалды же чалажан чыгармалар эмес экенин айгинелейт.

“Ата Журт”, “Балбай” романдарын салыштырмалуу алганда “Боронбайда” айрым мүчүлүштүктөргө жол берилгени менен бул чыгармалар Э.Турсуновдун такшалган жана чебер прозаик экендигин айгинеледи.

КОРУТУНДУ

Кийинки жарым кылымдан ашуун мезгилде (1960-2010-ж.) кыргыз адабиятынын идеялык-тематикалык, жанрдык-стилдик жактан өрүш алып, улуттук рамкадан чыгып, Союздук жана дүйнөлүк аренага чыгышында биз иликтөөгө алган Э.Турсуновдун чыгармачылыгынын да өз орду бар. Ал көркөм адабияттын поэзия, проза, драма, котормо, публицистика, адабий-тарыхый иликтөө сыяктуу бардык жанрларында, тармактарында үзүрлүү эмгектенип, алардын ар биринде байкаларлык из калтырды. Анын кийинки эле жылдардагы чыгармачылык активдүүлүгүнө карап, дагы да бир катар олуттуу көркөм туундуларды берерине ишенич кылууга болот.

Албетте, көрүнүп тургандай Э.Турсуновдун чыгармачылыгы, анын калеминен жаралган поэтикалык, прозалык, драмалык чыгармалардын, котормолор менен полемикалуу иликтөөлөрдүн бардыгынын телегейи тегиз, кынтыксыз эмес. Анын бир катар чыгармаларында көркөм чеберчилик маселесине барып такалган алешемдиктер, ийине жеткирилбеген кенемтелер бар. Бирок алардын көбү Э.Турсуновдун көркөм сөз менен иштей билген зергер прозаик, акын, котормочу маселенин тек-жайын, маани-маңызын аңтара билген иликтөөчү экендигин жокко чыгарууга жараксыз, тигил же бул көркөм сөз чеберинин ишмердигинде кездеше берчү көрүнүштөр болуп чыгат. Кантсе да Э.Турсунов кайсы жанрда, кайсы темада иштебесин анын ичтейине сүңгүп кирип, ар тарабын кылдат караштырган, иликтеген илимпоздой мамиле жасаган жоопкерчилиги өтө жогору сөз чебери экендиги айкын. Тынымсыз изденүүчүлүк сапат анын чыгармачылык натурасын башынан мүнөздүү экендиги көрүнүп турат. Нукура табыгый талант, тынымсыз изденүүчүлүк мээнет Э.Турсуновдун калеминен улуттук адабият тарыхында шексиз калчу чыгармалардын жаралышына алып келген. Анын ой чабытынын кенендиги, чыгармаларындагы турмуш көрүнүштөрүнүн жана каармандардын кыймыл-

аракети, сезим-туюму менен мүнөздөлөрүнүн реалдуулугу, тилинин байлыгы жана жугумдуулугу, образдуулук менен лирикалуулук, публицистикалуулук жана гуманизм мындай бүтүм чыгарууга толук негиз берет.

Э.Турсунов совет мезгилинде да, эгемендүүлүк доорунда да өзүнөн улуу муундун жана замандаш калемдештеринин чыгармачылыгына кылдат байкоо салып, аларды кай жагынан болбосун кайталабоо, мурда-кийин жазылган ирдүү чыгармалардын көлөкөсүндө калбаган чыгармаларды жазуу аракетин көрүп, анын толук акыбетин кайтарды да, башкалардыкына окшобогон, башкаларды кайталабаган, “Э.Турсунов” деген өздүк мөөр басылгандай оригиналдуу чыгармаларды жаратты. Ал өзү чыгынып киришкен теманын чегин, өзү тандаган жанрдын идеялык-көркөмдүк мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү, тереңдетүү багытында иштеп, көзгө толуп, көңүл ыраазы болгудай поэтикалык, прозалык, драмалык чыгармаларды жаратып, дүйнөлүк поэзиянын алптарын татынакай кыргыз тилинде сүйлөттү. Мына ушундай жондото айтылган, бирок чындыкка шайкеш келген сапаттардын өзү эле Э.Турсуновдун оригиналдуу, салмактуу, өзүнчөлүгү өтө жогору калем ээси экендигин айгинелеп турат.

Ошол эле учурда Э.Турсунов кезегинде союздук, кийин улуттук деп аталган адабий процесстерден четте турбагандыгы, алардын дурус жана буруш жагдайларына кааласа да, каалабаса да тушукканы, алардын жалпы багыттарын, тенденцияларын дайыма көңүлдө кармаганы түшүнүктүү. Бирок ал “көптүн арасында, көчтүн карасында” жүрө берүүнү каалабай, анын астында болуп, өз жолун табуунун аракетин көрүп келди. Ошол тынымсыз аракет, дарамет изденүү табыгый талант менен айкалыша келип, өз үзүрүн бербей койгон жок.

Натыйжада адабият тарыхында өз ордун ээлеп, түрдүү муундагы окурмандар талабын канааттандырууга жарамдуу чыгармалар жарыкка келди. Э.Турсуновдун чыгармачылыгы жанрдык-тематикалык жактан көп кырдуу, көп

мүнөздүү, ошого жараша ал жараткан көркөм туундулардын идеялык-көркөмдүк наркы да салмактуу. Анын чыгармалары, баарын бирге карай келгенде сан жагынан да арбын б.а. анын чыгармачылык лабораториясы кең, масштабдуу десек болот. Ошондуктан көлөмү чектелүү бир иликтөөнүн чегинде алардын бардыгын камтуу, ар бирин ар тараптуу иликтөө мүмкүн эмес болуп чыкты да, анын поэзиясын, сонет жанрындагы изденүүлөрүн, котормочулук чарк-чамасын жана тарыхый темадагы прозасын талдоого алып, тиешелүү жыйынтыктарга келүү максатка ылайык деп табылды. Анын үстүндө ырасында эле Э.Турсуновдун чыгармачылык өнөрканасынын чордонун мына ушул жанрлардагы чыгармалары түзөт. Мунун өзү, албетте, анын драмаларынын, өзгөчө адабий-тарыхый ыңгайдагы иликтөөлөрүнүн маанисин жокко чыгарбасын белгилей кеткенибиз жөн.

Жыйынтыктай келип, Э.Турсуновдун чыгармачылыгы боюнча жалпы ойлорубузду, айрым бүтүмдөрүбүздү ортого салалы.

Биринчиден, ал өз чыгармачылык жолун акын катары баштап, бул жанрда байкаларлык из калтырууга жетишти. Залкар адабиятчы К.Асаналиев белгилегендей анын поэзиясы өткөн кылымдын 60-70-жылдарындагы кыргыз поэзиясынын бийиктиктеринин бири катары баалады. Мындай жогорку бааны сынчы Э.Турсуновго жөндөн жөн эле бере салбаганы түшүнүктүү. Э.Турсунов адабият тарыхында өзгөчөлөнүп турган, өзүнчө орду, үнү, стили, мүнөзү, интонациясы бар акын. Поэзиясы – логикасынын тактыгы, ойдун тереңдиги, философиялык жалпылоосу, башкача ракурста көркөм каражаттарды кылдат колдонуу менен айырмаланат. Ал чебер лирик. Анын лирикасында терең ой, күчтүү сезим, темперамент, арзуу, эргүү, лаззаттуу махабат таандык. Сан жагынан анчалык көп эмес анын поэтикалык чыгармалары тематикалык көп түрдүүлүгү менен гана эмес, жанрдык-стилдик байлыгы, дүйнөнү кабылдоонун оригиналдуугу, поэтикалык ойлоонун тереңдиги жана кеңдиги менен өзгөчөлөнүп, аны ошол кездеги Т.Кожомбердиев, Ж.Мамытов,

М.Абылкасымова сыңдуу поэзиянын жалындаган өкүлдөрү менен бир катарга койду. Көркөмдүүлүк, образдуулук жана философиялык тереңдик жуурулуша келип, анын поэзиясын улуттук поэтикалык чыгармачылыктын өчпөй турган бир барагына жазып калтырды.

Экинчиден, ушул эле касиеттер анын сонет жанрындагы изденүүлөрүндө да ачык көрүндү. Себеби сонет да поэзия, болгондо да Европада жаралып, башка аймактарга таралган “аристократтык жанр”деп эсептелген поэзиянын үлгүсү. Э.Турсунов мына ушул сонет жанрынын кыргыз поэзиясына кирип, орун-очок алышына эбегейсиз зор салым кошту. Атактуу драматург В.Шекспирдин өлбөс-өчпөс сонеттерин которуп, тажрыйба топтогон Э.Турсунов мында да дүйнөгө, адам турмушуна өздүк көз карашы бар, ага жараша өз почерки, өз принциби бар акын катары чыкты. Ал сонеттеринде адам турмушунун чырмалышкан, көйгөйү көп татаал мүнөзүн, анын ич ара жана коом, жаратылыш менен карым-катышын башкаларга окшобогон ракурста карап, башкаларга окшобогон поэтикалык боектор, сезим-туюмдар, ой-толгоолор менен бере алды, өзүнүн чебер, сезимтал, ойчул акын экендигин дагы бир ирет далилдеди. Өздүк стили, ыргагы бар ал сонеттер башкаларды кайталабай, улуттук поэзиядагы ушул жанрдын бийиктиктеринин бири болуп калды.

Үчүнчүдөн, Э.Турсуновдун котормочулук ишмердиги да өзгөчө урматка татыктуу. Ал дүйнөлүк поэзиянын алптарын кыргыз тилинде сүйлөтүүгө көп убактысын, күч-кубатын коротуп, бирок окурмандар үчүн анын акыбетин кайтарып берди. Данте, Петрарка, Шекспир, Байрон, Гете, Гейне, Шиллер, Рудаки, Руми, Мицкевич, Лермонтов, Есенин сыяктуу поэзия жылдыздарынын чыгармаларын айтпаган күндө да, А.Пушкиндин “Евгений Онегин”, Н.Некрасовдун “Русь жеринде ким жыргайт” сыңдуу эпикалык чыгармалардын таржымасы аны кыргыз котормочуларынын алдыңкы сабына койду. Бул жерде да Э.Турсунов далай чыгармачылык түйшүктү баштан кечирип, тынымсыз изденүүнүн натыйжасында кыргыз котормо өнөрүнүн

профессионалдык деңгелин жаңы бийиктикке көтөрүүдө кайталангыс салым кошуп, У.Абдукаимов, А.Осмонов, О.Орозбаев, С.Бектурсунов, С.Эралиев, Т.Ахмедов, С.Наматбаев, С.Жусуев сындуу чебер котормочулардын катарынан орун алды.

Төртүнүчүдөн, Э.Турсунов адеп чакан жанрдагы бирин-серин чыгармаларды жаратып келсе, мыкты жана чебер акын, котормочу катары таанылып калгандан кийин прозанын эпикалык жанрын өздөштүрүүгө киришип, кыска мезгилде эл көңүлүн өзүнө бурган бир катар романдарды жаратты. “Ата Журт”, “Балбай”, “Боронбай” сындуу анын тарыхый-биографиялык жанрдагы салмактуу романдары жайдак жерде же кокусунан жаралбады. Э.Турсунов аталган романдарды жаратуу үчүн көп түйшүк тартып, далайга даярдык иштерин жүргүздү, элдин өткөн доорлордогу турмуш-тиричилигин, чарбачылыгын ой-санаасын иликтеп, таанып-билди, архивдик документтерди, элдин эсинде сакталган баяндарды таяныч тутту. Э.Турсуновдун эстетикалык кредосу жеке адамдардын тагдырын көркөм изилдөөгө алган, белгилүү инсан жана эл тагдыры, эл тарых деген маселени көтөрүп чыккан дал ушул романдарда ачыкка чыгарылды. Автор бул маселе боюнча б.а. тарыхый окуя, тарыхый инсан жана эл турмушу проблемасына карата башкалардыкына окшобогон, аларды кайталбаган жекече көз карашын, өздүк концепциясын мына ушул романдар аркылуу берди. “Ата Журт”, “Балбай” романдарын салыштырмалуу алганда “Боронбайда” айрым мүчүлүштүктөргө жол берилгени менен бул чыгармалар Э.Турсуновдун такшалган жана чебер прозаик экендигин айгинеледи. Аларда кыйчалыш же кыйын кезең замандардагы элдин турмуш-тирлиги, күрөшү жана ой-санаасы жеткилең жана көркөм баяндалып, анын азамат уул-кыздарынын ынанымдуу жана кайталангыс образдары көз алдыбызга тартылды, ошол эле элдин кедерин кетирген оорчулуктар менен көрүнүштөрдүн ичтейи ишенимдүү ачылып берилди. Мындай романдардын жаралышына Э.Турсуновдун өзүнүн жекече

иликтөөлөрү да көмөк болду. Ал элдин өткөндөгү тагдырын, белгилүү инсандардын өмүрү менен ишмердигин, элдин адилеттик, келечек үчүн азаптуу күрөшүн нукура тарыхчыдай иликтеген, күйүп-жанган бир катар иликтөөлөрдү жаратып, аларды ылайыгына жараша ошол романдарына пайдасына алды.

Албетте, кеп автордун кайсы жанрда канча чыгарма (китеп) жазгандыгында эмес, алардын көркөм-эстетикалык, рухий-маданий, социалдык, нравалык нарктуулугунда экендиги шексиз. Бул көз караштан алганда Э.Турсуновдун чыгармачылыгы телегейи-тегиз болбосо да, улуттук адабий процессте өз ордун тапкан, окурмандардын калың катмарына жеткен урунттуу көрүнүш экендиги, анын көркөм чыгармаларын (проза, поэзия), котормолордун, публицистикасынын, драмаларын, иликтөөлөрүн көңүлгө албай туруп ошол учурдун адабиятынын кыймылын, эволюциясын ар тараптуу жана толук сыпаттоо мүмкүн эместиги анык. Э.Турсунов сыяктуу калемгердин көп түстүү чыгармачылыгын көз жаздымда калтыруу мүмкүн эмес. Ансыз кыргыз поэзиясынын жана прозасынын, улуттук котормонун жана адабий-тарыхый иликтөөнүн, публицистикасынын кийинки 50-60 жылдагы картинасы толук болбой калат да, ушул кездеги улуттук көркөм сөз өнөрүнүн тематикалык, жанрдык-стилдик эволюциясы, көркөм эстетикалык динамикасы да бир жактуу ыңгайда мүнөздөлгөн болуп чыгат.

Э.Турсуновдун чыгармачылыгында көркөм кызыкчылык туудурган коомдук-социалдык, турмуштук көрүнүштөрдүн кеңдиги, фактылардын молдугу, ар жактуулугу тематикалык көп түрдүүлүккө, аларды жана адамдык өзүндөгү көп кырдуулукту чагылдыруудагы изденүүлөр, аны жеткиликтүү, ынанымдуу жана образдар берүү аракеттери жанрдык, формалык, стилдик көп түрдүүлүккө алып келди. Булардын барды Э.Турсуновдун бүткүл чыгармачылыгынын турпатын түзүп, кыргыз адабиятындагы олуттуу фигурага айлантты десек болот.

Пайдаланылган адабияттардын тизмеси:

Илимий-теориялык адабияттар:

1. Акматалиев, А. Көркөм чыгарма жана тарыхый баатыр инсандар [Текст] / А.Акматалиев. - Бишкек: Б-сыз, 1999. - 172 б.
2. Акматалиев, А. Тарых жана мезгил [Текст] / А.Акматалиев. - Бишкек: Б-сыз, 2007. - 224 б.
3. Артыкбаев, К. Сын сапары [Текст] / К.Артыкбаев. - Фрунзе: Кыргызстан, 1970. - 256 б.
4. Артыкбаев, К. Чыгармалар жана ойлор [Текст] / К.Артыкбаев. - Фрунзе: Кыргызстан,1974. - 248 б.
5. Артыкбаев, К. Акыйкат сабагы [Текст] / К.Артыкбаев. - Бишкек: Адабият, 1991. - 288 б.
6. Асаналиев, К. Тандалмалар [Текст] / К.Асаналиев. - Фрунзе: Кыргызстан , 1983. - 332-б .
7. Асаналиев, К. Көркөм нарк [Текст] / К.Асаналиев. - Фрунзе: Кыргызстан,1988. - 236-б.
8. Асеев, Н.Н. О поэтах и о поэзии [Текст]: ст. и воспоминания / Н.Н.Асеев. - М.: Сов. Россия, 1985. - 139 с.
9. Астахов, Б. Содержание и форма художественного произведения. Эстетика и современность [Текст] / Б.Астахов. - М: Просвещение, 1965. - 315 с.
10. Байжигитов, К.Турмуш жана мүнөз [Текст] / К.Байжигитов. - Фрунзе: Мектеп, 1982. -107 б.
11. Байжигитов, К. Кайчылаш жолдор [Текст] / К.Байжигитов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1985. - 72 б.
12. Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества [Текст] / М.М.Бахтин. - М.: Искусство, 1979. - 340 с.

13. Бахтин, М.М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет [Текст] / М.М.Бахтин. - М.: Худ. лит., 1986. - 541 с.
14. Бехер, И. Философия сонета [Текст] / И.Бехер // Любовь моя поэзия. - М., 1965. - С. 436-462.
15. Белинский, В.Г. Тандалган чыгармалар [Текст] / В.Г.Белинский; туз. Ж.Абдраимов; которгон Э.Турсунов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1973. - 274 б.
16. Белинский, В.Г. Разделение поэзии на роды и виды [Текст] / В.Г.Белинский // Белинский, В.Г. Собр. соч. в 9 т. - М., 1978. - Т.3. - С.294-353.
17. Бобулов, К. Тандалган чыгармалардын үч томдук жыйнагы [Текст] / К.Бобулов. - Бишкек: Полиграф-ресурс, 2011. - 3-том. - 382 б.
18. Борбугулов, М. Адабият теориясы [Текст]: окуу китеби / М.Борбугулов. - Бишкек: Шам, 1996. - 552 б.
19. Ботояров, К. Поэтика дүйнөсүндө [Текст] / К.Ботояров. - Фрунзе: Кыргызстан, 1983. - 144 б.
20. Валиханов, Ч. Собрание сочинений [Текст]: в 5-ти т. / Ч.Валиханов; отв. ред. А.Х.Маргулан. - Алма-Ата.: Гл. ред. Каз. сов. энцикл., 1985. - Т.3. - 415 с.
21. Герасимов, К. Сонеты о сонетах и сонетистах [Текст] / К.Герасимов // Возражение... - Тбилиси., 2011. - С.472.
22. Гончаров, Б.П. Звуковая организация стиха и проблемы рифм [Текст] / Б.П.Гончаров. - М.: Наука, 1973. - 173 с.
23. Гуляев, Н.А. Теория литературы [Текст] / Н.А.Гуляев. - М.: Высш. шк., 1977. - 208 с.
24. Даутов, К. Ырдын өмүрү [Текст] / К.Даутов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1975. - 188 б.
25. Добролюбов, Н.А. Избранное [Текст] / Н.А.Добролюбов. - М.: Детгиз, 1961. - 390 с.
26. Дидро, Д. Сочинение [Текст]: в 2 т. / Д.Дидро. - М.: Мысль, 1986. - Т. 1. - 592 с.; Т.2. - 1991. - 604 с.
27. Джамгерчинов, Б.Д. Присоединение Киргизии к России [Текст] /

Б.Д.Джамгерчинов. - М.: Соцэкгиз, 1959. - 435 с.

28. Джидеева, К.Х. Поэтический перевод и историко- литературный процесс: из истории поэтического перевода русской классики в Киргизии [Текст] / К.Х.Джидеева. - Фрунзе: Кыргызстан, 1980. - 192 с.

29. Джидеева, К.Х. Лирика Пушкина в киргизском переводе [Текст] / К.Х.Джидеева. - Фрунзе: Кыргызстан, 1972. - 176 с.

30. Джолдошева, Ч.Т. Современная киргизская повесть и проблема перевода [Текст] / Ч.Т.Джолдошева. - Фрунзе: Кыргызстан, 1981. - 166 с.

31. Жигитов, С. Ырлар жана жылдар [Текст] / С.Жигитов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1972. - 180 с.

32. Жумаев, М. Образ и время в киргизском романе: из опыта киргизской романистики 40-80-х годов [Текст] / М.Жумаев. - Бишкек: Бийиктик, 2004. - 104 с.

33. Жумаев, М. Жаңы мезгил жана адабият [Текст] / М.Жумаев. - Бишкек: Б-сыз, 2012. - 328 б.

34. Закиров, С. Кыргыз санжырасы [Текст] / С.Закиров. - Бишкек: Кырг. энцикл.баш. ред., 1996. - 430 б.

35. Ибраимов, О. Адабий классиканын азыркы өмүрү [Текст]: адабий-сын макалалар / О.Ибраимов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1982. -108 б.

36. Ибраимов, О. Көз караш [Текст]: сын китеби / О.Ибраимов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1985. - 129 б.

37. Ибраимов, К. Адабият, адам жана дүйнө [Текст] / К.Ибраимов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1986. - 136 б.

38. Ибраимов, К. Көркөм дөөлөттөр дүйнөсүндө [Текст] / К.Ибраимов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1982. - 128 б.

39. Кулбатыров, Д.М. Көркөм котормодогу чеберчилик маселелери [Текст] / Д.М.Кулбатыров. - Фрунзе: Илим, 1974. -160 б.

40. Кулбатыров, Д.М. Орус-кыргыз адабий байланышы [Текст] / Д.М.Кулбатыров. - Фрунзе: Илим.1967. - 128 б.

41. Култаева, Ү. Кыргыз тарыхый романдарынын жанрдык өзгөчөлүгү [Текст] / Ү.Култаева. - Бишкек: Айат, 2007. - 228-б.
42. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы [Текст]: 2 томдук. - Фрунзе: Илим, 1987. - 1-том. - 820 б.
43. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы [Текст]. - Фрунзе: Илим, 1990. - 2-том. - 693 б.
44. Кыргыз адабиятынын тарыхы [Текст]: 7-том / А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. - Бишкек: Шам, 2004. - 720 б.
45. Кыргыз тарыхы [Текст]: энцикл. / жооптуу ред. А.Асанканов. - Бишкек: Мамл. ж-а энцикл. борбору, 2003. - 464 б.
46. Кыргыздар [Текст] / туз. К.Жусупов. - Бишкек: Кыргызстан, 1991. - 1-том. - 620 б.; 3-том. - 1995. - 640 б.
47. Лайлиева, И. Киргизский роман на рубеже 20-21-веков [Текст] / И.Лайлиева. - Бишкек: Бийиктик, 2009. - 88 с.
48. Любимов, Н. Перевод искусство [Текст] / Н.Любимов // Мастерство перевода. - М., 1963. - С. 233-257.
49. Микушевич, В. Поэтический мотив и контекст. Вопросы теории художественного перевода [Текст] / В.Микушевич. - М.: Изд-во Худ. лит., 1971. - 510 с.
50. Медетбеков, А. Асылдык проблемасы [Текст] / А.Медетбеков. - Фрунзе: Кыргызстан, 1978. - 165 б.
51. Медетбеков, А. Художник жана көркөм чындык [Текст] / А.Медетбеков. - Фрунзе: Адабият, 1989. - 200 б.
52. Озмитель, Е.К. Наследие классики и киргизская литература [Текст] / Е.К.Озмитель. - Фрунзе: Кыргызстан, 1980. - 256 с.
53. Озеров, Л. Переводчик – автор перевода – поэт [Текст] / Л.Озеров // Мастерство перевода. - М., 1975. - С. 332-344.
54. Өмүрбеков, Т. Кыргыз тарыхы [Текст] / Т.Өмүрбеков. - Бишкек: Б-сыз, 2011. - 328 б.

55. Омурбеков, Т.Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду (XIX к. ортосу –XX к. башы) [Текст] / Т.Н. Омурбеков. - Бишкек: Бийиктик, 2003. - 288 б.
56. Омурзакова,Н. Сонет формасындагы салттуулук менен жаңычылдык диалектикасы [Текст] / Н. Омурзакова. - Бишкек: 2001. -195
57. Россельс, В. Вопросы художественного перевода [Текст] / В.Россельс. - М.: Наука, 1955. - 206 с.
58. Россельс, В. Эстафета слова. Искусство художественного перевода [Текст] / В.Россельс. - М.: Наука, 1972. - 375 с.
59. Садыков, А. Мезгил менен адымдаш [Текст] / А.Садыков. - Фрунзе: Кыргызстан, 1987. - 200 б.
60. Садыков, А.Тарыхый роман жазуунун кези келдиби? [Текст] / А.Садыков. - Бишкек: Б-сыз, 2010. - 64 б.
61. Семенов-Тянь-Шанский, П.П. История полувековой деятельности Императорского Русского Географического общества 1845-1895 [Текст]: в 3-х ч. / П.П.Семенов-Тянь-Шанский. - СПб.: Тип. В.Безобразова и Комп., 1896. - Ч. 1. - 468 с.
62. Сиротюк, И.И. Некоторые вопросы теории исторического романа [Текст] / И.И.Сиротюк // Сов. литературоведение. - 1961. - № 6. - С. 32.
63. Слонимский, А. Мастерство Пушкина [Текст] / А.Слонимский. - М.: Худ. лит., 1963. - 526 с.
64. Солтоноев, Б. Кызыл кыргыз тарыхы [Текст]: тарыхый очерктер / Б.Солтоноев. - Бишкек: Учкун,1993. - 1-китеп. -208 б; 2-китеп. - 244 б.
65. Суренян, К. Мои “Братья Карамазовы” [Текст] / К.Суренян // Мастерство перевода. - М., 1971. - С. 233-254.
66. Көркөм котормо маселелери [Текст]: адабий-сын макалалар / туз. Р.Сыдыкова. - Фрунзе: Кыргызстан, 1988. - 198 б.
67. Токтогулов, А. Поэзияга мамиле [Текст] / А.Токтогулов. - Фрунзе: Мектеп,1975. -152 б.

69. Турсунов, Э. Жоомарт Боконбаев (Асыл адамдын омуру) [Текст]: омуру, заманы, замандаштары, чыгармачылыгы / Э.Турсунов. - Бишкек: Б-сыз, 2000. - 211 б.
70. Турсунов, Э. Триумф жана трагедия: театр онорунун залкарлары [Текст] / Э.Турсунов, Д.Жалгасынова. - Бишкек: Турар, 2012. - 508 б.
71. Тулокабылов М. Кыргыз адабиятындагы тарыхый жана өмүр баян романдары [Текст] / М.Тулокабылов. - Фрунзе: Илим, 1967. -190 б.
72. Усенбаев, К. Ормон хан [Текст] / К.Усенбаев. - Бишкек: АЛЛ-Пресс, 1999. - 104 б.
73. Укубаева, Л. Азыркы кыргыз адабиятынын арымы [Текст] / Л.Укубаева. - Бишкек: Илим, 1995. - 94 б.
74. Храпченко, М.Б. Творческая индивидуальность писателя и развития литературы [Текст] / М.Б.Храпченко. - М.: Сов. писатель,1970. - 392 с.
75. Чуковский, К. Высокое искусство [Текст] / К.Чуковский. - М.: Сов. писатель, 1968. - 356 с.
76. Эдилбаев, К. Соз тагдыры [Текст] / К.Эдилбаев. - Фрунзе: Кыргызстан, 1981. -160 б.
77. Эдилбаев, К. Мезгилдин чакырыгы [Текст] / К.Эдилбаев. - Фрунзе: Кыргызстан, 1985. -135 б.
78. Эркебаев, А. Азыркы учур жана кыргыз поэзиясы [Текст]: адабий-сын макалалар / А.Эркебаев. - Фрунзе: Кыргызстан,1980. - 139 б.
79. Эркебаев, А. Элдик эпостон адабий эпоско [Текст] / А.Эркебаев. - Фрунзе: Адабият, 1990. - 248 б.
80. Эркебаев, А. Кыргыз прозасынын контрасттары [Текст] / А.Эркебаев. - Фрунзе: Кыргызстан, 1990. -140 б.

Гезит-журналдык материалдар:

81. Абакиров, К. Жаңы кылымдагы кыргыз адабияты [Текст] / К.Абакиров // Жаны Алатоо. - 2012. - № 3(35). -215-240-б.

82. Айбек. Литература, история, современность [Текст] / Айбек // Дружба народов. - 1966. - № 8. - 237-б.

83. Акматалиев, А. Балбай Брут эмес же Ормон хандын олуму жонундо [Текст] / А.Акматалиев // Эркин Тоо. - 1999. - 8 сент.

84. Акматалиев, А. Кыргыз тарыхый романистикасына үлгү болчу роман [Текст] / А.Акматалиев // Адабий Алатоо. - 2007. - апр. - № 5. - 5-б.

85. Акматалиев, А. Чыгарма тарыхый роман жанрын актай алдыбы? [Текст] / А.Акматалиев // Адабий Алатоо. - 2007. - июль. - № 12. - 4-5 б.

86. Акматбекова, С. Аталар, залкарлар жана кайрандар (Текст)/С.Акматбекова//Де Факто.-2012.-апрель.-№9.-10-б.

87. Алыкулов, Б. Спектаклдин премьерасы. Э. Турсуновдун “Замандаш” аттуу драмасы [Текст] / Б.Алыкулов // Советтик Кыргызстан. - 1975. - 25-май.

88. Артыкбаев, К. Тарых такталбаса тарыхый чыгармаладын тагдыры кандай болот? [Текст] / К.Артыкбаев // Кыргызстан маданияты. -1991. - № 49. - 5-окт. - 3-б.

89. Асаналиев, К. Көркөмдүүлүктун реалдуулугу жана иллюзиясы. Азыркы кыргыз романы [Текст] / К.Асаналиев // Кыргызстан маданияты. -1985. - № 14. - апр.

90. Асаналиев, К. Улуттук тарых жана көркөм аңдоо [Текст] / К.Асаналиев // Кыргызстан маданияты. - 1992. - № 7. - 13-февр. - 4-10-б.

91. Асаналиев, К. Постсоветтик доор. Адабий тагдыр: Биринчи макала. Кайдан чыктык [Текст] / К.Асаналиев // Адабий Алатоо. - 2006. - № 11. -

июль. - 4-5-б.

92. Асаналиев, К. Постсоветтик доор. Адабий тагдыр. Экинчи макала. Кайда келдик // Адабий Алатоо. - 2006. - №12. - авг. - 4-8 - б.

93. Асаналиев, К. Азыркы психологиялык роман [Текст] // Кыргызстан маданияты. - 2002. - № 8. - сент. - 4-б.

94. Асаналиев, К. Азыркы психологиялык роман [Текст] / К.Асаналиев // Кыргызстан маданияты. - 2002. - № 9. - окт. - 4-5-б.

95. Асаналиев, К. Азыркы кыргыз романы [Текст] / К.Асаналиев // Адабий Алатоо. - 2005. - № 8.

96. Асаналиев, К. Эрнис Турсунов: озу жалгыз [Текст] / К.Асаналиев // Кыргыз Туусу. - 2010. - № 80. - 19-окт.

97. Бобулов, К. Акындык эргүүнүн азабы [Текст] / К.Бобулов // Кыргыз Туусу. - 1994. - 20-май.

98. Ибраимов, О. Сегодняшней мерой (О новых качествах современного киргизского романа) [Текст] / О.Ибраимов // Лит.газ. - 1987. - № 17. - 22-апр. - С. 3.

99. Кенчиев, Ж. Балбай баатыр баяны [Текст] / Ж.Кенчиев // Кыргызстан маданияты. - 1991. - № 47. - 21-нояб. - 12-13-б.

100. Маликов, К. Көркөм котормонун кайсы бир маселелери [Текст] / К.Маликов // Советтик Кыргызстан. - 1955. - № 8. - 82-95-б.

101. Орокчиев, Т. Дилинде от жанган ырлар [Текст] / Т.Орокчиев // Ысык - Көл правдасы. - 1985. - 24-авг.

102. Рысалиев, К. Уч акындын ырларынын котормолору жонундо [Текст] / К.Рысалиев // Советтик Кыргызстан. - 1954. - № 11. - 84-96-б.

103. Самаганов, Ж. "Балбай" поэмасы жонундо [Текст] / Ж.Самаганов // Кызыл Кыргызстан. - 1953. - 13-март.

104. Сыдыкова, Р. Кооз шумпай арбап паанаңан, колго түштү ууз жаш денең [Текст] / Р.Сыдыкова // Агым. - 2008. - 12-дек. - 20-б.

105. Турсунов, Э. Лириканын саябаны [Текст] / Э.Турсунов // Кыргызстан

маданияты. -1987. - № 26. - 25-июнь.

106. Турсунов, Э. “Евгений Онегинди” которуу озуйпасы [Текст] /Э.Турсунов // Кыргызстан маданияты. - 1988. - № 12. - 12-май.

107. Турсунов, Э. Бурулча [Текст]: ырчы, ооз комузчу ж-до баян / Э.Турсунов // Кыргызстан аялдары. - 1990. - № 8. - 21-23 б.

108. Турсунов, Э. Котормо аркылуу бүт дүйнөнү тааныдым [Текст] /Э.Турсунов // Агым. - 2004. - № 36. - 7-май.

109. Турсунов, Э. Хан Тенир [Текст] / Э.Турсунов // Жаны АлаТоо. - 2010 - № 3(11). - 2 апр.

110. Эркебаев, А. Настало ли время романа? [Текст] / А.Эркебаев // Дружба народов. - 1985. - № 1. - С. 218 - 224.

111. Эркебаев, А. Адабий мураска астейдил мамиле [Текст] / А.Эркебаев // Советтик Кыргызстан. -1988. -11-авг.

112. Якименко, Л. О поэтике современного романа [Текст] / Л.Якименко // Дружба народов. - 1971. - № 5. - С. 234-245.

Колдонулган көркөм адабияттар:

113. Дуйнолук поэзиянын антологиясы [Текст]. - Бишкек: Шам, 2004. -448 б.
114. Есенин, С.А. Избранное [Текст] / С.А.Есенин. - Л.: Лениздат, 1975. - 495 с.
115. Маликов, К. Балбай [Текст]: поэмалар ж-а ырлар / К.Маликов. - Бишкек: Адабият, 1991. - 328 б.
116. Медербеков, Э. Кызыл жалын [Текст] / Э.Медербеков. - Фрунзе: Кыргызстан, 1987. - 288 б.
117. Михалков, С. Дядя Степа [Текст] / С.Михалков. - М.: Дет. лит., 1975. - 96 с.
118. Некрасов, Н.А. Избранные произведения [Текст] / Н.А.Некрасов. -М.: Худ. лит., 1985. - 510 с.
119. Осмоналиев, К. Кочмондор кагылышы [Текст]: роман / К.Осмоналиев. - Фрунзе: Кыргызстан, 1982. - 328 б.
120. Осмонов, А. Чыгармалар жыйнагы [Текст]: 3 томдук / А.Осмонов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1967. - Т.3. - 670 б.
121. Пушкин, А.С. Евгений Онегин [Текст] / А.С.Пушкин. - М.: Худ. лит., 1984. - 255 с.
122. Пушкин, А.С. Евгений Онегин [Текст]: ыр романы / А.С.Пушкин; которгон К. Баялинов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1941. - 232 б.
123. Пушкин, А.С. Евгений Онегин [Текст] / А.С.Пушкин; которгон А. Осмонов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1986. - 312 б.
124. Пушкин, А.С. Евгений Онегин [Текст] / А.С.Пушкин; которгон Э. Турсунов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1967. - 313 б.
125. Пушкин, А.С. Евгений Онегин [Текст] / А.С.Пушкин; которгон Э. Турсунов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1988. - 312 б.
126. Турсунов, Э. Гүл [Текст]: мектеп жашындагы балдар учун ырлар ж-а

- поэмалар жыйнагы / Э.Турсунов. - Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1956. - 86 б.
127. Турсунов, Э. Жигиттер [Текст]: лирикалык ыр китеп / Э.Турсунов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1970. - 126 б.
128. Турсунов, Э. Автопортрет [Текст]: лирика / Э.Турсунов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1978. - 122 б.
129. Турсунов, Э. Бийиктик [Текст]: лирика / Э.Турсунов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1973. - 121 б.
130. Турсунов, Э. Ата Журт [Текст] / Э.Турсунов. - Фрунзе: Адабият, 1990. - 656 б.
131. Турсунов, Э. Ата Журт [Текст] / Э.Турсунов. - Бишкек: Бийиктик, 2011. - 700 б.
132. Турсунов, Э. Балбай жана анын доору [Текст]: тарыхый очерк / Э.Турсунов. - Бишкек: Кыргызстан, 1992. - 64 б.
133. Турсунов, Э. Балбай [Текст]: тарыхый романы / Э.Турсунов. - Бишкек: Акыл, 2002. - 475 б.
134. Турсунов, Э. Боронбай [Текст]: тарыхый роман / Э.Турсунов. - Бишкек: Акыл, 2004. - 300 б.
135. Турсунов, Э. Автопортрет [Текст]: тандамал лирика / Э.Турсунов. - Бишкек: Шам, 2004. - 512 б.
136. Турсунов, Э. Ажал айтып келбейт: прозалары [Текст] / Э.Турсунов. - Бишкек: Бийиктик, 2004. - 544 б.
137. Турсунов, Э. Эл душманы [Текст]: даректуу корком баяндар / Э.Турсунов. - Бишкек: Турар, 2010. - 372 б.
138. Турсунов, Э, Д. Жалгасынова. Триумф жана трагедия (театр онорунун устаттары) [Текст] / Э.Д.Турсунов. - Бишкек: Турар, 2012. - 508 б.

Тиркеме:

Кыргыз Эл акыны Эрнис Турсуновдун негизги чыгармалары.

Поэтикалык чыгармалары:

Гүл: ырлар жыйнагы(1956), Ай күмүш: ырлар жыйнагы(1959), Булбул: ырлар жыйнагы(1965), Жигиттер: ырлар жыйнагы(1970), Бийиктик: лирика китеби (1973), Автопортрет: лирика китеби (1978),Чексиздик: лирика китеби (1983), Алтын муза: лирика китеби(1995), Автопортрет :тандамалар(2004).

Прозалык чыгармалары жана иликтөөлөрү:

Достук сыры: аңгемелер жыйнагы (1957), Бадахшан:повесттер, новеллалар (1981), Ата Журт :роман (1989), Балбай жана анын доору: даректүү баян (1991), Жоомарт - бөтөнчө инсан: даректүү баян(2000) Балбай:роман (2002), Боронбай: роман (2003), Хантенир:роман (2004), Күнболот жана анын кесиптештери ким болот?: Жазуучулук изилдөө (2004), Ажал айтып келбейт: повесттер (2004), Ата Журт:роман(2011)

Драмалары: Айчырайлуу кыздар: 3 акт. комедия (1958-1964), Эрки күчтүүлөр: 2 акт. драма (1960-1964), Ак ийилип сынбайт: 2 бөлүм. драма (1960-1965), Замандаш: 2 бөлүм. драма (1975-1980), Баш мээси менен: 2 акт. комедия (1995-1999), Байтик баатыр: 2 бөлүм. драма(1996-1999), Генералдын балдары: 2 бөлүм. драма (1977-1980), Олжобай менен Кишимжан: 2 акт. опера(1958-1967), Ормон менен Балбай: 2 акт. опера (1991),Жусуп Баласагын: 2 акт. опера (2002).

Котормолору: А.С.Пушкин. Евгений Онегин (1967, 1988, 2004), А.С.Пушкин. Борис Годунов (2002), Н.В.Гоголь. Үйлөнүү (1989), Н.А.Некрасов. Русь жеринде ким жыргайт (1975-2004), Уильям Шекспир. Антоний жана

Клеопатра (2002), В.С.Вишневский. Оптимисттик трагедия (1977), Назым Хикмет. Махабат баяны (1958), Карло Гоцци. Айымпаша Турандот(1988), Тенесси Уильямс. Энсөө трамвайы (1999), Оскар Уайльд. Саломея (1997), Л.И.Брежнев. Дың жер (1982), Владлен Дозорцев. Акыркы кирген киши (1988-1991), Эдуард Радзинский. Сократ менен маек (1993), Людмила Разумовская. Мария Стюарт (1998), Валентин Афонин. Бир көрүп, биротоло сүйүп (1999), Эдуардо де Филиппо, Цилиндр (2003), П.П.Храпов. Жоголгон өмүр (2004), Библия:христиандардын ыйык китеби (1998-2000), Куран: мусулмандардын ыйык китеби (1991), Баха-Улла: бахайлардын сыйынуу китеби (1995-1999), Абдул-Баха: Париждеги маектер (1996), Чингиз Абдуллаев.Дронго:роман(2007), Алыскы Түркстанда: немец миссионеринин жазгандары (2004), Дүйнөлүк поэзиянын антологиясы.1-китеп(2004), Альбер Камю. Калигула (2005), Мигел Сервантес. Дон Кихот (2008), Ж.Б.Мольер.Тартюф(2009), Евгений Сухов. Сталинди өлтүрүү (2008), А.С. Пушкин. Жомоктор (2008,)Бертольд Брехт. Сычуандагы акпейил адам (1985), С.В.Михалков. Алп агабыз Степан! (2008). Мартин Мах-Донах. Дүйнөдө жок сулуу(2010), П.Ершов. Эшек кулак, дулдул ат (2012), А.С.Пушкин. Руслан жана Людмила (2012), Корней Чуковский. Дарыгер Айболит. Бармалей. Телефон. Балит чымын Чыңылдак ж.б.(2012)